

Ralph Miliband

Marx och politiken

Innehåll

Förord.....	1
I. Inledning	1
II. Klass och klasskonflikt.....	10
III. Försvaret för den gamla ordningen: 1	24
IV. Försvaret för den gamla ordningen: 2	37
V. Klass och parti	67
VI. Reform och revolution	87
Litteratur.....	108

Förord

Min bok är ett försök att redovisa vad jag uppfattar som huvuddragen i och problemen för marxistisk politik, vad som också skulle kunna kallas den marxistiska inställningen till politisk praktik. Jag har sökt göra detta genom en ”teoretisering” kring material huvudsakligen hämtat från texter av Marx, Engels och Lenin, samt några referenser till andra ledande marxister. Jag har också stött mig på vår egen tids erfarenheter av marxistisk politik — eller av vad som påstås vara det.

Jag är fullt medveten om att jag utelämnat en mängd frågor som borde tas upp i ett verk med pretention på en uttömmande behandling av marxism och politik. Men mitt syfte när jag skrev denna bok var inte så anspråksfullt. Däremot tror jag att min bok kan hjälpa den intresserade läsaren att tydligare uppfatta de karakteristiska dragen hos marxistisk politik och se dess problem.

Vilken uppfattning man än må ha av min text och mitt resonemang, kan det inte råda någon tvekan om att de frågor jag tagit upp har varit ytterst centrala för vår tids politik, och att de med största sannolikhet kommer att dominera återstoden av vårt århundrade.

R.M.

I. Inledning

Den grundläggande fråga som denna bok behandlar är: Vad är marxismens politik? Det är ingen enkel fråga, och en inledande diskussion om varför den inte är enkel är måhända det bästa sättet att börja besvara den.

Den första svårigheten ligger i själva ordet marxism. Marx dog 1883, och hans egen marxism (inom parentes sagt ett ord som han aldrig använde själv) utvidgades sedermera kraftigt, först av Engels under de tolv mycket verksamma och produktiva år med vilka han överlevde Marx, och sedan av många andra framstående och inte fullt så framstående gestalter under tiden fram till våra dagar. Den mest framstående av dessa gestalter var utan jämförelse Lenin, vars efterföljare i sin tur uppfann termen marxism-leninism, inte bara för att framhäva Lenins bidrag till utvidgandet av marxismen utan också för att ge intrycket av att vad som i själva verket var ett stort tvisteämne redan var avgjort. Frågan gällde hur stark länken var mellan Marx marxism å ena sidan och Lenins marxism å den andra, och den är särskilt omstridd beträffande vissa centrala aspekter i marxismens politik, t ex den roll som tilldelas partiet.

På ett eller annat sätt uppstår samma problem i förhållande till alla de ledande personer som i ord eller handling har satt sin prägel på marxismen efter Marx. Den är ingalunda akademisk. Med hänsyn till marxismens politiska betydelse på 1900-talet och till att den används som ett politiskt vapen är det tvärtom en fråga som i sig själv har stor och t o m explosiv politisk innebörd.

En annan svårighet när man diskuterar marxism och politik är förknippad med karaktären hos de politiska skrifter som skapades av alla marxismens ledande gestalter, alltifrån Marx själv. Dessa skrifter är för det mesta frukten av vissa historiska episoder och speciella förhållanden, och det man finner där av teoretisk utforskning av politik i vad som kan kallas den klassiska marxismen (jag avser huvudsakligen Marx, Engels och Lenins skrifter och, på ett annat plan, Rosa Luxemburgs, Gramscis och Trotskijs) är oftast osystematiskt och fragmentariskt. Ibland ingår det i andra arbeten. Några av de mest grundläggande texterna om marxismens politik motsvarar denna beskrivning, t ex Marx *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* och *Borgarkriget i Frankrike* eller Lenins *Vad bör göras?* och *Staten och revolutionen*. Det finns i själva verket mycket få klassiska

marxistiska politiska texter som inte har denna karaktär.¹

Detta är inte avsett som en nedvärdering av betydelsen och intresset hos dessa arbeten. Jag vill bara fästa uppmärksamheten vid att ingen av den klassiska marxismens portalgestalter, delvis med undantag för Gramsci, någonsin försökte eller kände något behov av att försöka skriva en ”politisk avhandling”. Med tanke på att de var helt och hållet engagerade i politisk kamp och på den livsviktiga betydelse de alla tillmätte teorin är detta mycket anmärkningsvärt och kan inte betraktas som en tillfällighet. Det har att göra med politikens innebörd och ställning i marxismen och kräver en separat behandling längre fram i detta kapitel. För ögonblicket kan konstateras att denna frånvaro av systematiskt politiskt teoretiserande hos Marx, Engels och deras viktigaste efterföljare betyder att en marxistisk politik måste konstrueras eller rekonstrueras ur den massa av brokigt och fragmentariskt material som utgör marxismens byggnad. Givetvis ligger det en fara för godtyckligt urval och betoning i detta och den förstärks ytterligare av en stark tendens till ytterligt ensidiga tolkningar som marxismen ger upphov till, inte minst bland marxisterna. Denna fara är lättare att varsebli än att undvika, men man måste göra så gott man kan.

På samma gång — och detta är ännu en svårighet att hålla i minnet — är det lika bra att göra klart för sig att det jag nyss kallade marxismens byggnad lägger mycket stränga begränsningar på konstruktionen eller rekonstruktionen av en marxistisk politik. En av dessa begränsningar är att de tillgängliga klassiska skrifterna helt enkelt är tysta eller ytterst knapphändiga angående viktiga frågor i politik eller politisk teori. Det finns en gräns för vad som kan kramas ur ett stycke, en mening, en anspelning eller en metafor. Detta är särskilt påfallande när det gäller en hel rad politiska erfarenheter under de senaste 50 åren som är av avgörande betydelse när man skall försöka skapa en teori för marxismens politik men som den klassiska marxismen naturligtvis inte har något direkt att säga om. Marx dog ju 1883 och Engels 1895, Rosa Luxemburg 1919 och Lenin 1924. Gramsci satt i fängelse från 1926 till strax före sin död 1937, och hur förunderligt idérika hans *Anteckningar från fängelset* än är måste man erkänna att de bara är fragment och utkast, skrivna av en sjuk man under eländiga förhållanden. Det var bara Trotskij som fram till dess han mördades 1940 gav en genomförd kommentar, grundad på den klassiska marxismen, till en värld som inrymde stalinism, fascism och mycket annat. Men också den skrevs under ofantlig press och under mycket speciella omständigheter.

Man kan med rätta ställa frågan varför inte mera av marxistisk politisk teori kring några av vår tids viktigaste händelser, och av marxistisk politisk teori i allmänhet, har konstruerats på det fundament som den klassiska marxismen ger under låt oss säga de sista 50 åren.

Åtminstone en del av svaret får sökas i stalinismen och i dess herravälde över marxismen under en period av mer än 30 år från slutet av 1920-talet och framåt. Den springande punkten är inte så mycket att den stalinistiska versionen av marxismen var en miserabel och utarmad historia — vilket den i högsta grad var — utan att dess variant och stil accepterades, i stort sett av yttre politiska skäl av de allra flesta av dem som kallade sig marxister, inte bara i Ryssland utan överallt.

En speciell egenskap hos stalinismen, på detta område som på alla andra, var att den gav en tvingande och bindande definition av den ”linje” som skulle följas. Avsikten var att i katekesform fastslå vad som utgjorde marxismens, eller snarare marxism-leninismens, grundläggande element, och den specificerade också vem som och — ännu viktigare — vem som inte skulle anses ha bidragit till det marxistiska tänkandet. De som inte betraktades som bidragsgivare

---

¹ I det korta företal som han 1869 skrev för den andra upplagan av *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* nämnde Marx att arbetet hade skrivits i form av veckoartiklar och ”under händelsernas omedelbara tryck”. Detta gäller de flesta av den klassiska marxismens relevanta politiska texter.

utgjorde en stor skara, egentligen de flesta av dem som under detta århundrade har haft ett inflytande på marxismens utveckling. Följaktligen bannlystes de i Sovjetunionen och ringaktades djupt eller ignorerades helt av de flesta marxister utanför Sovjetunionen.

Marx och Engels bannlystes inte, men de lästes mycket selektivt och antagligen i mindre utsträckning än sina auktoriserade uttolkare, Lenin och Stalin.

Tonvikten låg på auktoritativa tolkningar och på satser som inte kunde diskuteras. Den låg på förmågan hos marxism-leninismen och den dialektiska materialismen (ett annat uttryck som Marx aldrig använde eller ens kände till) att lösa alla teoretiska problem eller åtminstone att ge en säker vägledning till lösningen. Under sådana förhållanden kunde det marxistiska tänkandet inte väntas blomstra, minst av allt på det ytterst känsliga området politisk teori och politisk analys. Det gjorde det inte heller.

Saker och ting har förändrats under de senaste 20 åren, åtminstone i de länder där marxismen inte är den officiella ideologin, och t o m till en viss gräns i de länder där den är det. Förtrollningen bröts äntligen på 50-talet, och de båda senaste årtiondena har varit ett skede av intensivt sökande och frågande i det marxistiska tänkandet som saknar motstycke i dess historia, men det finns oändligt mycket att hämta in, kanske allra mest på den marxistiska politikens område.

Sökandet och frågandet som har ägt rum har fått näring från många källor, först och främst av själva det förhållandet att Stalins regim började angripas i Sovjetunionen. Hur ytligt och bristfälligt det angreppet än var och har förblivit sedan den 20:e partikongressen 1956, utlöste det ändå en lång serie nyckelfrågor som aldrig mer kan ignoreras eller tystas. Sedan kom utvecklingen i Kina och de många utmaningar som den har ställt de ryska och östeuropeiska socialistiska ”modellerna” inför. Dessa utmaningar kvarstår, även om man tar avstånd från de försök som gjorts att skapa en kinesisk helgedom att förrätta andakt i i stället för den ryska som fallit i vanrykte.

Vi har också bevittnat befrielsekampen i hela den tredje världen och hört dess återskall i den utvecklade kapitalismens länder. I de kapitalistiska länderna har klasskampen, som under åren efter andra världskriget hade förklarats tillhöra det förflutna, återförts på dagordningen med de stora frågorna om reform och revolution, och kampen har fått ytterligare en dimension av kvinnörelsen, etniska rörelser och studentrörelser, och av nya former för uttryck och handling. Den begynnande och mångfasetterade ”kulturrevolutionen” som har skakat de utvecklade kapitalistiska länderna under dessa två årtionden har givetvis också påverkat marxismen och påtvingat den många omvärderingar.

Dessa strömningar inom marxismen har naturligtvis också sina begränsningar, i synnerhet i länder där den är den officiella ideologin. Det är en skrämmande tanke att i det oändliga antal ord som har producerats i de kommunistiska länderna under de sista 20 åren, inte en enda artikel kunnat tryckas som t ex frimodigt anföll Lenin på någon viktig punkt. I de kapitalistiska länderna har marxismens pånyttfödelse fört med sig en mångfald koterier och moderiktningar, med olika sekter och skolor som predikar sin egen version av marxismen som den enda sanna, som den enda som passar vår tid eller vad det nu är. Men detta är det oundvikliga priset som en levande och kraftfull rörelse betalar för sin vitalitet och styrka. Hur det än må förhålla sig i Kina har Maos gamla föreskrift om att låta hundra blommor blomma tagits bokstavigt i kapitalistländerna, och det spelar ingen större roll att ganska mycket ogräs också har vuxit upp.

Den viktiga förändringen på detta område är att det nu inte finns någon erkänd ortodox marxistisk lära som alla hyllar, utom i de fall där detta hyllande kan påtvingas. Detta är något helt annat än vad som hände i det förgångna när en sådan ortodoxi var internationellt accepterad och inte ens uppfattad som ortodoxi. Förändringen innebär ett stort framsteg. Det var ju Marx som en gång

sade att hans älsklingsmotto var ”Ifrågasätt allt”. Det är uteslutande en fördel att allt färre människor helst skulle vilja förse det med vissa tillägg: ”Ifrågasätt allt utom vad kamrat X, ordförande Y eller president Z uttalar sig om”. Det finns många sämre slagord än ”Envar sin egen Marx”. När allt kommer omkring finns det ingen ”auktoritativ” tolkning, bara personliga omdömen och värderingar.

I förhållande till marxismens politik innebär detta att i första hand Marx och Engels bör studeras och läsas noga. Detta är den viktigaste utgångspunkten och den enda möjliga grunden för marxismen som politik. Det är inte förrän man har gjort det som man med behållning kan ägna sig åt Lenin, Rosa Luxemburg, Gramsci och andra för att försöka konstruera en marxistisk politik.

Det bör emellertid påpekas från första början att den allra noggrannaste textgranskning inte ger en samstämmig harmonisk, konsistent och problemfri marxistisk politisk teori. Tvärtom är det bara genom att läsa mycket ytligt eller lyda order som man kan skapa sig en sådan marxistisk politisk teori, av ett förvanskat slag. Texterna är inte bara underkastade olika och motsägelsefulla tolkningar. De inrymmer också i högsta grad spänningar, motsägelser och olösta problem, som utgör en oskiljbar del av det marxistiska politiska tänkandet. Att blunda för det eller försöka förneka det förvanskar inte bara detta tänkandes verkliga natur utan berövar det också mycket av dess intresse.

Jag nämnde tidigare att det var märkligt att ingen ledande marxistisk tänkare har försökt göra en systematisk framställning av den marxistiska politiska teorins väsen och speciella karaktär. De människor det är fråga om var några av de senaste 100 årens klaraste begåvningar, män och kvinnor som var totalt engagerade i det politiska livet, dess kamp och idéer, och samma människor tillmätte alltid teorin den största vikt som en oundgänglig del av klasskamp och arbetarklasspolitik. ”Utan teori finns ingen revolutionär rörelse” är en av Lenins satser som marxisterna villigt accepterat, och de har tolkat den så att en arbetarrörelse går framåt i blindo utan en klar formulering av det teoretiska postulatet och innebörden i denna sats. Detta gör avsaknaden i den klassiska marxismen av en systematisk teoribyggnad för marxistisk politik ännu märkligare. Som jag redan har antytt måste skälen till detta sökas i marxismens uppfattning av begreppet politik, och de ligger djupt förankrade i strukturen hos det marxistiska tänkandet som samhällslivet och politikens plats i det.

Rent allmänt hävdar marxismen från början att uppdelningen av samhället i en politisk, en ekonomisk, en social och en kulturell sfär är konstlad och godtycklig. Så är t ex begreppet nationalekonomi som fristående från politik en ideologisk abstraktion och snedvridning. Det finns ingenting som heter nationalekonomi, bara politisk ekonomi, i vilken det politiska elementet är en nödvändig del.

Enligt denna uppfattning är politik det genomsyrande och allestädes närvarande uttrycket för sociala konflikter, särskilt klasskonflikten, och tränger in i alla sociala relationer, vad de än kallas. Men just denna politikens förmåga att genomsyra allt tycks avhända den dess specifika karaktär och göra den mindre mottaglig för att behandlas för sig, utom i den rent formella beskrivning av processer och institutioner som är precis vad marxisterna har velat undvika. I själva verket är det fullt möjligt att behandla politik som ett specifikt fenomen, nämligen som de sätt och metoder genom vilka sociala konflikter och framför allt klasskonflikten framträder. Å ena sidan kan de innebära anpassning och samstämmighet mellan sociala grupper som inte står långt från varandra (eller mellan grupper som gör det), och å andra sidan inbördeskrig som, för att låna från Clausewitz, är politik som genomförs med andra medel.

Det finns emellertid ett mera speciellt och direkt skäl till att marxisterna försummar politisk teori.

Det har att gör med begreppen ”bas” och ”överbyggnad”, eller snarare med de slutsatser som ofta har dragits av dem.

En av de viktigaste formuleringarna i hela det marxistiska tänkandet förekommer i ett berömt avsnitt av förordet till *Bidrag till kritiken av den politiska ekonomin* från 1859. Det lyder:

I den samhälleliga produktionen kommer människorna in i bestämda relationer som är oundvikliga och oberoende av deras vilja, relationer som svarar mot ett bestämt utvecklingsstadium för de materiella produktionskrafterna. Totalsumman av dessa relationer inom produktionen bildar samhällets ekonomiska struktur. Den utgör basen för en rättslig och politisk överbyggnad och svarar mot bestämda former av socialt medvetande. Den materiella produktionsordningen ger de allmänna villkoren för den sociala, politiska och intellektuella livsprocessen. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras tillvaro utan tvärtom deras sociala tillvaro som bestämmer deras medvetande.

En annan text av Marx, som har samma argument i annan form, är också värd att citera med tanke på hur viktig hela denna begreppsbyggnad är för det politiska elementets status i marxismen. I den tredje volymen av *Kapitalet* skriver Marx:

...den specifika ekonomiska form, i vilken obetalt merarbete pressas ut ur dem som direkt producerar, bestämmer förhållandet mellan härskare och underlydande. Den växer fram direkt ur produktionen och återverkar i sin tur på produktionen som ett bestämmande element....det är alltid det direkta förhållandet mellan ägarna av produktionsmedlen och dem som producerar — ett förhållande som naturligt svarar mot ett bestämt stadium i utvecklingen av arbetsmetoderna och därmed mot arbetets sociala produktivitet — som avslöjar den innersta hemligheten, den dolda grunden för hela samhällets struktur, och därmed den politiska formen för makt — och beroendeförhållandet. Kort sagt, den bestämda form som staten får.

Dessa texter kan naturligtvis lätt tolkas så att politiken förvandlas till en starkt ”determinerad” och ”betingad” verksamhet, så determinerad och betingad att den ger politiken en mestadels härledd och underordnad karaktär av ”epifenomen”. Ytterst förvandlar detta marxismen till en ”ekonomisk determinism” som berövar politiken all verklig autonomi.

Marx och Engels förkastade uttryckligen all stel och mekanistisk determinism, och Engels avvisade kategoriskt tanken att Marx och han någonsin hade avsett att påstå att ”det ekonomiska elementet är det enda avgörande”. Något som han i ett brev till Bloch beskrev som en ”meningslös, abstrakt fas som saknar förnuft”. Vad beträffar Marx fortsätter avsnittet av *Kapitalet* som just citerades med att ”samma ekonomiska grundval” på grund av ”öräkeliga olika empiriska förhållanden, naturlig miljö, rasrelationer, yttre historiska inflytanden etc” kommer att visa ”oändliga variationer och skiftningar i utseendet vilket man kan förvissa sig om endast genom analys av de empiriskt givna förhållandena”. Dessa variationer måste givetvis omfatta överbyggnadens politiska del.

Bas och överbyggnad måste med Gramscis ord ses som elementen i ett historiskt block, och de olika elementen som bildar blocket skiftar i relativ betydelse alltefter tid, plats, förhållanden och mänskligt ingripande.

Men man får inte påstå alltför mycket. I marxismen finns kvar en betoning av den primära betydelsen av den ekonomiska basen som inte får undervärderas. Detta primat tolkas oftast av marxisterna, i Engels efterföljd (se t ex hans brev till C. Schmidt 1890), som att den ekonomiska basen är avgörande ”i sista instans”. Men det är mycket mera tillämpligt och meningsfullt att behandla den ekonomiska basen som en *utgångspunkt*, som en fråga i första instans. I ett annat men relevant sammanhang, nämligen i *Grundrisse*, observerade Marx att det

i alla samhällsformer finns ett specifikt produktionssätt som dominerar över andra. Dess förhållanden

ger de andra deras ställning och inflytande. Det ger en allmän belysning av andra färger och får dem att framstå i ny dager. Det är en speciell eter som bestämmer den specifika vikten hos allt som har växt fram inom den.

Denna formulering kan mycket väl tillämpas på förhållandet i vilket politiken, i den marxistiska analysen, står till den ekonomiska basen, och man kan gå vidare och tillskriva politiska former och krafter den grad av autonomi som man anser tillämplig i varje enskilt fall. Med detta språkbruk innebär ”primat” en viktig och belysande riktlinje, inte en analytisk tvångströja. Hur detta primat bestämmer och betingar politiska och andra former återstår att upptäcka och måste i varje enskilt fall behandlas som något specifikt och beroende av omständigheterna. Detta öppnar också möjligheterna för en bedömning av hur politiska former och processer i sin tur påverkar, bestämmer, betingar och formar det ekonomiska området, vilket de naturligtvis gör och vilket marxisterna, med början hos Marx, erkänner.

Marx eget kynne var starkt antideterministiskt, och han förkastade alla transhistoriska och absoluta deterministiska åskådningar, med början i den historiska processens determinism enligt Hegel. Han tog också avstånd från alla försök att, som han med bitande sarkasm skrev '1877 i en insändare, använda ”som huvudnyckel en allmän historisk-filosofisk teori, vars främsta dygd består av att vara superhistorisk”. Marx trodde verkligen att vissa händelser måste komma att inträffa, främst att kapitalismen skulle försvinna, men att tro på att vissa händelser är ofrånkomliga är inte detsamma som att tro på deras speciella ”determinism”.

Frågan är alltså inte huruvida marxismen är en ekonomisk determinism eller ej. Min utgångspunkt är att den inte är det. Kärnpunkten är snarare att den fullt legitima tonvikt som marxisterna har lagt på betydelsen av den ekonomiska ”infrastrukturen” och produktionssättet, i förnekanden av ekonomisk determinism, lett till en utpräglad ”ekonomism” i det marxistiska tänkandet.

Termen ”ekonomism” har nu kommit att användas utan stringens och får täcka en mängd synder, verkliga eller inbillade.¹ Men i detta sammanhang betyder den både att en överdriven, nästan allt överskuggande, vikt tillmäts den ekonomiska sfären i utformandet av sociala och politiska relationer, vilket just leder till ekonomisk determinism, och också en därmed sammanhängande underskattning av överbyggnadens betydelse. I det brev från Engels till Bloch som just citerades skrev han: ”Marx och jag bär delvis själva skulden till att ungdomarna ibland fäster större avseende vid den ekonomiska sidan än som tillkommer den. Vi var tvungna att understryka huvudprincipen gentemot våra motståndare, som förnekade den, och vi hade inte alltid tid eller tillfälle att låta de andra elementen som ingår i samspelet komma till sin fulla rätt.” Det bör observeras att Engels här inte gav upp ”huvudprincipen” utan bara beklagade att den ibland hade fått fördunkla eller undantränga de ”andra elementen”.

Alla överbyggnadens element åsidosattes dock inte lika mycket av marxisterna. I intellektuella frågor sysslade den klassiska marxismen intensivt med ekonomisk analys, men också med historia och filosofi och med andra områden, t ex naturvetenskaperna. Det var den politiska teorin som relativt sett förbisågs mest, och så har det förblivit, t o m under de årtionden av marxistisk intellektuell utveckling som ligger oss närmast i tiden.

Anledningen till detta kan spåras till en grundläggande distinktion som Marx alldeles i början av

¹ På senare tid har denna term fått betydelsen (a) åsikten att offentligt ägande av produktionsmedlen är detsamma som, eller åtminstone måste följas av, en socialistisk omvandling av ”produktionsförhållandena”, (b) åsikten att en kraftig utveckling av produktionskrafterna är en viktig förutsättning för att socialistiska produktionsförhållanden skall uppnås, samt (c) att när det kapitalistiska ägandet avskaffas, staten helt och hållet förändrar karaktär och avspeglar eller förkroppsligar ”proletariatets diktatur”. I vilken mån (eller huruvida) dessa satser utgör deformationer av marxismen är en öppen fråga.

sitt politiska liv drog upp mellan ”politisk emancipation” och ”mänsklig emancipation”. Med politisk emancipation avsåg han medborgerliga rättigheter, utvidgning av rösträtten, representativa församlingar, kväsande av kungamakten och inskränkning av godtycklig statlig makt i allmänhet. Denna frigörelse skulle ingalunda föraktas, tvärtom välkomnas, skrev Marx i sin essä *Om judefrågan* 1843, som ”ett förvisso stort steg framåt” och ”som den sista formen för mänsklig emancipation inom det rådande systemet”. Kursiveringen är Marx egen och den är viktig, eftersom den pekar på ett betydelsefullt marxistiskt tema, nämligen att mänsklig emancipation aldrig kan uppnås endast på det politiska planet utan fordrar en revolutionär omvandling av den ekonomiska och sociala ordningen. ”Egendom osv, kort sagt hela lagens och statens innehåll är i stort sett detsamma i Nordamerika som i Preussen”, skriver Marx också i sin *Kritik av Hegels 'Rättens filosofi'* samma år. ”Därför är republiken i Amerika precis lika mycket blott en form för staten som monarkin här. Statens innehåll ligger bortom dessa statsformer.”

Det låg en stor styrka i marxismens hävdande att man inte kunna finna meningen i den politiska verkligheten utan att tränga ned under politiska institutioner och former. Det är detta som var och ännu är grundvalen för den marxistiska politiska sociologin.

Detta leder ingalunda till slutsatsen att politiska former ”inom det rådande systemet” saknar betydelse, men det ger upphov till en tendens till att just en sådan slutsats dras, och tendensen i marxismen har verkligen varit mycket stark att nedvärdera eller negligera vikten av ”blott” politiska former och att mer eller mindre nonchalera de problem som är förknippade med dem.

Denna tendens förstärktes ytterligare av en märkligt lättsinnig uppfattning att det nästan skulle gå av sig självt att lösa de politiska problemen (frånsett brytandet av det borgerliga motståndet) i de efterrevolutionära samhällena. Politiken troddes vara ett uttryck för människans alienation. ”Mänsklig emancipation” betydde bl a slutet på politiken. Som István Mészáros har sammanfattat det i sitt arbete *Marx Theory of Alienation* måste ”politiken uppfattas som en verksamhet vars slutliga syfte är att *avskaffa sig själv* genom att fylla sin förutbestämda funktion som ett nödvändigt steg i den positiva transcendensens komplicerade process”.

I *Filosofins elände* (1846) skriver Marx att ”arbetarklassen kommer, under loppet av sin utveckling, att ersätta det gamla borgerliga samhället med en fri förening, som utesluter klasser och motsättningarna mellan dem. Det kommer inte längre att finnas någon egentlig politisk makt, eftersom politisk makt just är ett uttryck för motsättningarna inom det borgerliga samhället.” Lucio Colletti har med rätta anmärkt i sin inledning till den engelska utgåvan av Marx tidiga skrifter att detta var ett av de teman som Marx under hela sitt liv gång på gång tog upp, från *Kritik av Hegels 'Rättens filosofi'* till *Borgarkriget i Frankrike* och *Kritik av Gothaprogrammet*. Det är i detta sammanhang lärorikt att se hur föraktfullt (och ofullständigt) Marx besvarade de mycket träffande frågor som Bakunin hade rest i Staten och anarkismen från 1874 om några av de problem som han ansåg måste uppstå vid försöket att upprätta proletariats styre, i den bokstavliga innebörd som Marx gav det. Men det var Engels som gav begreppet politikens försvinnande dess populäraste marxistiska uttryck i sin *Anti-Dühring* från 1878, vars relevanta del återgavs i *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*. Den publicerades 1892 och är troligen, efter *Kommunistiska manifestet*, det mest lästa av Marx och Engels arbeten. Engels skriver om staten:

... när den till slut blir den verkliga representanten för hela samhället gör den sig själv överflödig. Så snart det inte längre finns någon samhällsklass att undertrycka, så snart som klassväldet och den individuella kampen för tillvaron som följer av den nuvarande anarkistiska produktionsordningen med dess konflikter och överdrifter, försvinner, återstår inte något att undertrycka, och en särskild repressiv kraft, en stat, är inte längre nödvändig. Statens inblandning i de samhälleliga relationerna blir över-

flödig på det ena området efter det andra och vittrar sedan bort av sig själv. Att regera över människor ersätts av att förvalta ting och att leda produktionsprocessen. Staten avskaffas inte, den vittrar bort.

Denna optimistiska uppfattning bekräftades återigen i den mest extrema form i Lenins *Staten och revolutionen*, skriven alldeles före oktoberrevolutionen 1917. Där fördes antingen alla problemen i utövändet av socialistisk makt t ex faran av att revolutionen byråkratiserades och av att en starkt hierarkisk ordning återupprättades, för att inte tala om frågan om de medborgerliga friheterna — åt sidan, eller behandlades inte alls. Så snart Bolsjevikerna hade gripit makten efterträddes denna förtröstan hos Lenin och vissa av de andra bolsjevikledarna av en dyster insikt om hur verkliga och svåra dessa problem var och hur påtagligt de noterade den nya sovjetiska ordningen. Men det är betecknande att varken Lenin eller kretsen kring honom ansåg det nödvändigt att åtminstone begrunda dessa svårigheter på allvar under åren som föregick revolutionen. De tog visserligen upp många teoretiska och organisatoriska frågor under åren före 1917, från ekonomisk analys och filosofi till partiets organisation. Bortsett från debatten bland marxisterna kring frågan om partiets förhållande till arbetarklassen och faran för ”substitutism”, som följde på utövändet av Lenins *Vad bör göras?* 1902, ägnades dock bara ganska förströdd uppmärksamhet åt de teoretiska och praktiska problemen som den socialistiska demokratin och ”proletariatets diktatur” väckte. Det är symptomatiskt att det var först efter 1917 som en av de vaknaste intelligenserna bland bolsjevikerna, Bucharin, blev medveten om innebörden i den utmaning som restes av teorierna om elit och byråkratisering. Marxisterna hade ställts inför dem och lämnat dem obesvarade i många år. En av orsakerna till detta var att marxismen saknade en seriös tradition i politisk analys, och en annan var att de flesta marxister före 1917 antog att den socialistiska revolutionen av sig själv skulle lösa de viktiga politiska problemen som den stötte på, just därför att den skulle bli en så överväldigande, folkslig rörelse. *Staten och revolutionen* var det yttersta uttrycket för denna uppfattning.

Det förekom mycket omfattande och lidelsefulla diskussioner av alla sådana problem efter den ryska revolutionen, i Ryssland och i de socialistiska rörelserna i många andra länder, och de hade säkerligen med tiden gett upphov till en stark marxistisk tradition av politiskt tänkande. Men debatten dränktes av den stalinistiska ”triumfalismen” från mitten av 20-talet och framåt, som krävde enighet om att de viktigaste politiska problemen i den socialistiska makten hade lösts i Sovjetunionen, med undantag för dem som socialismens fiender skapade. Att motsäga detta var liktydigt med att kasta tvivel över det sovjetiska styrelseskickets socialistiska och proletära natur och sålunda automatiskt förvandlas till en av Sovjetunionens och socialismens fiender. Verkningarna av sådana tänkesätt på marxismens historia under de följande åren kan inte överskattas.

Det finns en helt annan förklaring, som har framförts under årens lopp, till den relativa torftigheten i den marxistiska politiska teorin, nämligen helt enkelt att vad marxismen än bidragit med på andra områden har den föga att komma med på detta. Vad antimarxistiska politiska teoretiker och andra i allmänhet har hävdade är att marxistisk politik och marxistiska politiska uttalanden kan vara värda att studera, men knappast mera.

Märkligare är att en ganska negativ dom över marxistisk politisk teori också har avkunnats under senare år av Lucio Colletti, som är en av de mest intressanta moderna marxistiska författarna. I sin inledning till *Marx Tidiga skrifter* som redan har nämnts säger Colletti att Marx i sin *Kritik av Hegels "Rättens filosofi"* ”redan har utbildat en mycket mogen teori om politiken och staten. Kritiken innehåller ju ett klart framhävande av statens beroende av samhället, en kritisk analys av parlamentarismen åtföljd av en motteori om delegering från folket och ett perspektiv som visar behovet av att till sist undertrycka staten själv.” Han drar sedan slutsatsen att ”den mogna marxismen politiskt sett bör ha tämligen litet att tillägga till detta”.

Colletti säger också om Lenins *Staten och revolutionen* att den ”inte går mycket längre än idéerna som anges i *Kritiken*” och om den ”förunderliga fortsättningen” i *Om judefrågan* av ”teorin om staten som utarbetas i *Kritiken*” är han av åsikten att ”marxismens mest specifika utvecklingsdomän var den socio-ekonomiska”. För Colletti var den viktigaste föregångaren till Marx politiska teori Rousseau, och ”vad angår den politiska teorin i strikt bemärkelse har Marx och Lenin inte lagt någonting till Rousseau utom analysen (som naturligtvis är ganska viktig) av de ekonomiska grundvalarna för statens bortvittrande.”

Sådana påståenden är alltför svepande och obestämda för att utgöra en fast diskussionsgrund, och det synes inte finnas någon större anledning att gå in i en abstrakt dispyt om huruvida marxismens originalitet ligger på det ena snarare än på det andra området. Detsamma gäller antimarxistiska författares omdömen om värdet av den marxistiska politiska teorin. Det bästa sättet att pröva alla sådana teser är att visa vad en marxistisk politisk teori innebär, och att ange i vilken mån den kan bidra till att belysa någon viss aspekt av historisk eller modern verklighet.

För detta syfte har utvecklingen i det marxistiska politiska tänkandet under senare år naturligtvis varit mycket värdefull, inte minst därför att den förkvävande ”triumfalismen” från en tidigare period starkt har ifrågasatts. Detta har skapat ett mycket starkare medvetande bland marxisterna att marxismen, på detta lika mycket som på andra områden, rymmer mängder av frågor och — inte mindre viktigt — svar som bör ifrågasättas. Många hittills försummade eller underskattade problem har tilldragit sig större uppmärksamhet, och många gamla spörsmål har framträtt i bättre belysning. Till följd härav har en politisk teoribyggnad med marxistiska utgångspunkter börjat framträda.

Men det är bara en början, och på vissa områden knappast ens det. Ett sådant område är det som täcks av kommunistiska erfarenheter sedan 1917 och karaktären och funktionssättet i kommunistiska stater och politiska system. Frånsett Trotskijs *Den förrådade revolutionen* för 40 år sedan har det egentligen inte gjorts många marxistiska försök att skapa teorier om erfarenheterna av stalinismen, och den marxistiska debatten om Sovjetstatens (och andra kommunistiska regimers) natur har länge varit paralyserad av formler och slagord: ”den degenererade arbetarstaten” kontra ”statskapitalismen” osv. Hela fältet har praktiskt taget lämnats fritt åt antimarxisterna att utforska, och ämnet är i stort behov av seriös och konsekvent marxistisk politisk analys. En sådan har nu inletts, men den måste drivas mycket längre.

Situationen är på många sätt snarast bättre när det gäller de många olika länder som godtyckligt sammanfattas under rubriken ”tredje världen”. Också här får emellertid icke-specialisten uppfattningen att vad den politiska analysen beträffar har bara några få stigar banats, och att det största arbetet med att bygga teorier kring den kända praktiken återstår att genomföra. Det är först under det arbetet som det blir möjligt att upptäcka vilka av marxismens teoretiska kategorier som är relevanta för erfarenheten i fråga, vilka som behöver modifieras och vilka som bör förkastas.

Det är kanske inte överraskande att det är de utvecklade kapitalistländerna som har ägnats mest uppmärksamhet av marxisterna under de senaste 20 åren, både på det politiska området och på andra. Trots det är det inte omfånget av marxistisk politisk teori och analys i förhållande till dessa samhällen som är slående utan det faktum att den inte har gått mycket längre. Ingenting som kan kallas tillräckligt seriöst arbete har ännu gjorts, och det finns ingen marxistisk tradition av politiska studier.

Detta arbete försöker bidra till att utveckla en sådan tradition. Det pekar på några av de viktigaste frågorna som måste tas upp och penetreras vid byggandet av en marxistisk analys, och det sker på grundval av en läsning av marxistiska grundtexter, först och främst Marx själv. Huruvida

läsningen är precis eller ej måste andra avgöra, och likaså får andra avgöra om det politiska argument är giltigt som jag i denna rekonstruktion av marxistisk politik ofrånkomligen leds till att framlägga. Den hyser jag också en mycket stark önskan att framlägga.

II. Klass och klasskonflikt

1

Begreppet konflikt ligger i centrum av marxistisk politik. Men det är inte det som gör den specifik och distinkt. Alla politiska begrepp, av vilket slag de vara må, rör sig om konflikt, hur den skall avgränsas eller elimineras. Det utmärkande för den marxistiska politiken är hur den förklarar konfliktens natur och vad den säger om dess ofrånkomliga resultat.

I liberal politisk uppfattning existerar konflikter i form av ”problem” som måste ”lösas”. Den dolda förutsättningen är att konflikten inte går särskilt djupt eller inte behöver göra det, att den kan ”hanteras” genom utövandet av förnuft och god vilja och villighet att kompromissa och komma överens. Enligt denna uppfattning är politik inte inbördeskrig som förs med andra medel utan en ständig köpslagan och anpassning, på grundval av accepterade förfaranden och mellan partier som arbetar efter principen att den kan och vill leva tillsammans mer eller mindre i samförstånd. Denna typ av konflikt är inte bara oskadlig för samhället. Den har även positiva fördelar. Den är civiliserad och också civiliserande. Den är inte bara ett sätt att lösa problem på fredlig väg utan också att skapa nya idéer, garantera framsteg, uppnå allt större harmoni osv. Konflikten är ”funktionell”, en stabiliserande snarare än en sönderbrytande kraft.

Den marxistiska uppfattningen om konflikt skiljer sig helt från detta. Den är inte en fråga om problem som skall lösas utan ett tillstånd av förtryck och underordning som skall upphöra genom en total omvandling av de förhållanden som ger upphov till den. Konflikten kan säkerligen mildras, men endast genom att den härskande klassen på något sätt — med tvång, eftergifter eller övertalning — hindrar de underordnade klasserna från att kämpa för sin frigörelse. I sista hand är stabilitet inte en fråga om förnuft utan om styrka. Antagonisterna kan inte försonas och tanken på genuin harmoni är bedräglig eller vilseledande, åtminstone när det är fråga om klassamhällen.

Huvudpersonerna är nämligen inte individer som sådana utan individer som medlemmar av sociala aggregatklasser. I *Grundrisse* skriver Marx: ”Samhället består inte av individer utan uttrycker summan av samband, de relationer i vilka dessa individer står. Som om någon skulle säga: Ur samhällets perspektiv finns inga slavar och inga medborgare. Båda är människor. De är snarare människor utanför samhället. Att vara slav, att vara medborgare är sociala karakteristika, relationer mellan människorna A och B. Människan A är som sådan inte slav. Hon är slav i och genom samhället.” En medlem av en klass kan mycket väl vara fri från antagonism mot medlemmar av andra klasser, och det kan också förekomma rörlighet mellan klasserna. Men de förblir ändå ohjälpligt delade, vare sig konflikt uppstår eller inte, och oberoende av vilka former den tar. Man får inte i begreppet konflikt lägga innebörden ”utbrott” eller ett avbrott i en för övrigt jämn, harmonisk process. Det är ofta innebörden i det liberala bruket av ordet, alltså ett eller flera problem som måste lösas.

I marxistiskt perspektiv är detta att dölja verkligheten. Konflikten ligger i själva klasssystemet och kan inte lösas inom detta system. Utbrott, revolter, revolutioner är bara de iögonfallande uttrycken för en permanent alienation och konflikt, tecken på att motsägelserna i samhällssystemet växer och att kampen mellan de stridande klasserna antar aggressivare former, som inte kan undertryckas. De stridande klasserna är fastlåsta i en situation av förtryck och underordning och kan inte komma ur den utom genom en total omvandling av produktionssättet.

Förtryck är ett centralt begrepp i marxistisk sociologi och politik. Men förtryck i det marxistiska tänkandet är inte en naturligt ingående del i "människans villkor", alldeles som konflikt inte är en naturligt ingående del i den "mänskliga naturen". Förtryck och konflikt är inneboende i klassamhällena och vilar på specifika, konkreta företeelser i deras produktionsorganisation. De har sin rot i en process som går ut på att ta fram och lägga beslag på det som producerats genom mänskligt arbete. Klassförtryck är inte bara ett "faktum". Det är en process, en fortlöpande strävan hos den härskande klassen eller klasserna att vidmakthålla, stärka och utvidga, eller försvara, sitt herravälde.

Det är alltid *klassmotsättningarna* och *klasskonflikten* som står i blickpunkten. Detta betyder inte att marxismen inte erkänner att det finns andra slags konflikter inom samhällena och mellan samhällena: etniska, religiösa, nationella osv. Men den betraktar dessa rivaliteter, konflikter och krig som direkt eller indirekt sprungna ur eller förbundna med klasskonflikter. Huruvida detta är korrekt eller inte är irrelevant här. Faktum är att detta hos marxismen är det grundläggande, primära sättet att se på saken.

Marx själv underskattade grovt och förringade på ett vilseledande sätt sitt eget och Engels bidrag till denna koncentration på klassmotsättningarna. I ett berömt brev till sin vän Weydemeyer, daterat den 5 mars 1852, skriver han: "Jag skall ingalunda tillskrivas äran av att ha upptäckt existensen av klasser i det moderna samhället och inte heller kampen mellan dem. Långt före mig har borgerliga historiker skildrat den historiska utvecklingen av denna kamp mellan klasserna, och borgerliga nationalekonomer har analyserat klassernas ekonomiska anatomi." Detta må vara sant (och det ligger något, men inte mycket, i det) men det var icke desto mindre Marx och Engels som så att säga utnämnde klasserna till historiens huvudrollsinnehavare och klasskampen som dess drivkraft, och det är utan tvekan de som mer än någon annan före dem framställde politiken som klasskampens specifika uttryck.

Huvudpersonerna i klasskampen har naturligtvis skiftat genom tidsåldrarna, från "fri och slav, patricier och plebej, herre och livegen, skråmästare och gesäll" till borgerskap och proletariat i kapitalismens epok. Men hela tiden har "förtryckare och förtryckt" stått "i konstant opposition mot varandra, fört en oavbruten, än dold, än öppen strid, en strid som varje gång har slutat antingen i en revolutionär omvandling av samhället i stort eller i att de stridande klasserna gick under tillsammans."¹

Grundvalen för denna konflikt är enklare än de oändligt skiftande former den antar på olika områden. Som redan sagts härrör konflikten i grund och botten från beslutsamheten hos de härskande klasserna att tvinga fram så mycket arbete som möjligt ur de underlydande, och, omvänt, från dessa klassers strävan att ändra villkoren och formerna för sin underordning eller bringa den att upphöra helt. När det gäller kapitalismen uttrycks frågan av Marx som den bjudande nödvändigheten för dem som äger och behärskar kapitalet att utvinna största möjliga mervärde ur arbetarna och i arbetarnas försök att minska mängden mervärde eller få slut på systemet. I det första ligger försök att införa reformer i kapitalismens arbetssätt, och i det andra givetvis att övervinna den.

Klassförtrycket är ekonomiskt, politiskt och kulturellt och har med andra ord många olika och sinsemellan förbundna fasetter. Kampen mot det är skiftande och komplicerad på liknande sätt. Politik kan vara det specifika uttrycket för denna kamp, men som jag anmärkte i föregående

---

¹ Karl Marx och Friedrich Engels, *Det kommunistiska manifestet*. Det är värt att notera detta tidiga medgivande av Marx och Engels att ett historiskt stadium, i stället för att obönhörligen leda till annat stadium, kan medföra att "alla klasser går under tillsammans".

kapitel ingår den i alla dess manifestationer. Klassförtrycket kan aldrig vara rent ”ekonomiskt” eller rent ”kulturellt”. Den måste alltid ha ett starkt och genomsyrande ”politiskt” innehåll, inte minst därför att lagarna är den utkristaliserade form som politiken antar när den ger den nödvändiga sanktionen och legitimationen åt alla former av förtryck. I denna mening sanktionerar ”politiken” det som är ”tillåtet” och ”tillåter” därför relationer mellan medlemmar av olika och stridande klasser, inom och utom produktionsorganisationen.

I *Manifestet* säger Marx och Engels att ”borgerskapets epok” hade ”förenklat klassmotsättningarna”. ”Samhället som helhet sönderdelas alltmer i två stora fientliga läger, i två stora klasser som direkt ställs mot varandra: borgare och proletariat.” Även om formuleringen är mångtydig och eventuellt missledande bör den inte tolkas som att det kapitalistiska samhället, dvs det ”samhälle” som Marx och Engels talar om, har blivit eller håller på att reduceras till två klasser. Det framgår tydligt i alla deras arbeten att de var fullt medvetna om att andra klasser än borgerskapet och proletariatet fortsatte att existera och att de inte väntade att dessa klasser helt enkelt skulle försvinna. Inte heller skall formuleringen tolkas som att den enda konflikten i klassamhället är den som råder mellan dessa båda klasser. De erkände att andra former av klasskonflikt fanns, och jag har redan påpekat att de också medgav att det rådde andra konflikter än klasskonflikter. Det viktiga är att Marx och Engels hävdade att den primära konflikten i det kapitalistiska samhället är den mellan kapitalister och löntagare, den som Marx i formuleringen i *Kapitalet* som jag citerade i föregående kapitel kallade ”det direkta förhållandet mellan ägarna av produktionsmedlen och dem som producerar”. Det var, underströk Marx i *Filosofins elände*, detta förhållande som avslöjade ”den innersta hemligheten, den dolda grunden för hela samhällsstrukturen” och som också gav upphov till det utan jämförelse viktigaste konfliktelementet i det kapitalistiska samhället. Huruvida detta alltid är fallet kan ifrågasättas, och det är antagligen sant att en alltför sträng tolkning av betydelsen av konflikten mellan kapitalister och löntagare har lett till att marxisterna har underskattat den vikt som andra klasser och deras motsättningar har haft och ännu har i det kapitalistiska samhället, och till att de också undervärderar deras roll i allmänhet. I synnerhet gäller detta ”mellanklasserna”, som skall diskuteras senare.

Rent politiskt är det emellertid en viktigare fråga hur långt Marx hade rätt när han talade om att samhället sönderdelades i två stora fientliga läger, och om han egentligen hade rätt alls. Det vore nämligen möjligt att föreställa sig att det kapitalistiska samhället förenklade klassarrangemangen utan att de olika klasserna nödvändigtvis blev fientliga till varandra. Det vore också åtminstone möjligt att betrakta denna fientlighet, ”klassantagonismen” som Marx talar om, utan att ge den samma markerat krigiska innebörd som han och Engels alldeles uppenbart gör — att med andra ord acceptera att motsättningar kommer att uppstå mellan klasser och sociala aggregat av olika slag utan att det leder till ”fientliga läger”, ett bildspråk som betecknande nog för tanken till ett pågående eller begynnande krigstillstånd. Detta reser naturligtvis hela frågan om giltigheten i Marx och Engels tro på revolutionens oundviklighet, dvs på en definitiv uppgörelse mellan borgerskap och proletariat, ur vilken en ny samhällsordning och en ny produktionsorganisation, socialismen, skulle framträda.¹

Som en preliminär men oundgänglig del i studiet av de många frågor som detta väcker måste en ställas: vilken mening skall ges åt namnen som används om huvudantagonisterna eller deras medhjälpare i kampen, vilken karaktär den än har? Framför allt: vad menar Marx och Engels, och

¹ I ett brev till den kommunistiska korrespondenskommittén i Bryssel, skrivet i Paris och daterat den 23 oktober 1846, rapporterar Engels att han i en debatt med företrädare för andra riktningar ”definierat kommunisternas syften på följande sätt: (1) att genomföra proletariatets intressen gentemot bourgeoisie, (2) att göra detta genom att privat egendom avskaffades och ersattes med gemensamt ägande, (3) att inte erkänna något sätt att genomföra dessa syften utom genom en demokratisk revolution med våld”.

senare marxistiska författare, när de talar om "arbetarklassen"? Frågan är uppenbarligen avgörande. Men trots att dessa termer ständigt används, eller kanske just därför, är deras verkliga innebörd ingalunda så klar som allmänt antas eller som man skulle tro med tanke på deras användning. Inte heller är det lätt att snabbt hitta ett entydigt svar på frågan i de klassiska skrifterna. Det är i själva verket svårt att exakt reda ut vad Marx menade med orden arbetarklass eller proletariat, och senare arbeten har inte fört oss särskilt mycket närmare svaret. Först och främst måste vi därför försöka klarlägga detta och också klarare identifiera de andra ageranden i klasskonflikten. Detta är den grund på vilken en marxistisk politik måste bygga.

2

Hur reellt och grundläggande problemet är att identifiera den exakta innebörden i det marxistiska begreppet arbetarklass kan till att börja med bedömas utifrån det förhållandet att själva idén om den som klass i viss mån är villkorlig för Marx. Det är bara genom att uppfylla vissa villkor som arbetarklassen med rätta kan sägas ha blivit en klass. I *Filosofins elände* formuleras detta på följande sätt i ett avsnitt som handlar om den engelska industriella kapitalismens tidiga utveckling:

De ekonomiska förhållandena hade först förvandlat den stora massan av landets befolkning till arbetare. Kapitalets välde skapade gemensamma villkor, gemensamma intressen för massan. Massan är sålunda redan en klass som står mot kapitalet, men inte ännu på egna ben. Under kampen förenas massan och bildar en egen klass. De intressen den försvarar blir klassintressen.

Det är alltså i en enad kamp, som förutsätter medvetenhet om dess intressen, som proletariatet blir en klass för sig, skild från en allmän "massa" i en gemensam situation och med gemensamma intressen. I *Manifestet* gick Marx och Engels vidare och talade om organiserandet av proletariatet i en klass och följaktligen i ett politiskt parti. *Manifestet* hävdar också att "proletariatet under sin kamp med bourgeoisien genom omständigheternas makt tvingas att organisera sig som klass". Med rätt eller orätt blev alltså klassbegreppet beroende av ett politiskt kriterium, och detta kvarstod som ett fundamentalt tema i Marx tänkande. 1871 understryker Första Internationalens resolution om arbetarklassens politiska handlande, skriven av Marx och Engels, fortfarande att "arbetarklassen inte kan handla som klass mot de besuttna klassernas kollektiva makt utom genom att organisera sig som ett politiskt parti". Dubbeltydigheten i formuleringen att arbetarklassen organiserar sig som ett parti diskuteras i kapitel V. Men det bör betonas att arbetarklassen för Marx inte egentligen är en klass såvida den inte lär sig att organisera sig politiskt. I den mån detta fordrar vilja och medvetenhet, vilket det naturligtvis gör, kan man säga att det hos Marx finns en "subjektiv" dimension hos begreppet arbetarklass som klass, likaväl som en "objektiv" bestämning av den. Det kan sammanfattas på följande sätt: utan medvetenhet är arbetarklassen bara en massa, och den blir till en klass först när den blir medveten. Vad "medvetenhet" innebär skall diskuteras senare.

Låt oss först ägna oss åt denna "objektiva" bestämning av arbetarklassen. Det avgörande begreppet för Marx är den "produktive arbetaren", som behandlas mest utförligt i *Kapitalet* och *Teorier om mervärdet*. Den "produktive arbetaren" är den som skapar mervärde: endast den arbetare är produktiv som skapar mervärde åt kapitalisten och sålunda arbetar för kapitalets självexpansion". På liknande sätt är "endast det lönarbete produktivt som producerar kapital" och "endast det lönarbete som skapar mer värde än det kostar är produktivt".

Det framgår omedelbart att detta utvidgar begreppet arbetare till något långt utöver löntagaren i industri och fabriker. Det sker på två sätt. För det första täcker det ett stort antal personer som inte alls deltar i den industriella processen, t ex författare eller åtminstone vissa författare, eftersom med Marx ord i *Teorier om mervärdet* "en författare är en produktiv arbetare inte i den mån han producerar idéer utan därför att han berikar förläggaren som publicerar hans arbeten,

eller om han är lönarbetare för en kapitalist”. Med andra ord har definitionen av en produktiv arbetare enligt denna uppfattning ingenting att göra med vad han producerar. Vad som betyder något är om arbetaren producerar mervärde.

Den andra utvidgningen av begreppet produktiv arbetare rör själva produktionsprocessen. Marx skriver i samma arbete:

... de karakteristiska dragen i den kapitalistiska produktionsordningen... skiljer de olika slagen av arbete från varandra, och därmed psykiskt och fysiskt arbete eller de arbeten där det ena eller andra slaget dominerar — och fördelar dem på olika individer. Det hindrar emellertid inte att den materiella produkten är den gemensamma produkten av dessa individer. Å andra sidan hindrar det inte heller och ändrar inte att den relation i vilken var och en av dessa individer står till kapitalet är som lönarbetare, och i denna högst väsentliga mening som produktiv arbetare.

I *Kapitalet* konstaterar Marx också kortfattat: ”För att arbeta produktivt är det inte längre nödvändigt att utföra manuellt arbete. Det är tillräckligt att vara en del av den kollektive arbetaren och utföra en av dennes underordnade funktioner.”

Enligt denna uppfattning är det tydligt att ”arbetarklassen” sträcker sig långt utöver industri- och kroppsarbetare. Denna utvidgning skapar emellertid stora svårigheter för marxistisk sociologi och politik. Nu täcker termen alltså inte bara lägre tjänstemän och servicearbetare av alla slag, vilket inte utgör någon större svårighet. Den omfattar också många andra människor, t ex ledande personal i företagen och t o m de översta skikten i den kapitalistiska produktionen. ”Nu är vi alla medlemmar av arbetarklassen” vore kanske användbart i konservativ propaganda, men det vore egendomligt att se den legitimeras av marxistiska begrepp. Ännu allvarligare: begreppet arbetarklass skulle under sådana förhållanden upphöra att vara ett verktyg för att utföra de differentieringar som klasstrukturen i de kapitalistiska samhällena givetvis fordrar.

Vad som behövs här är en uppsättning kriterier som dels tillåter dessa differentieringar — i detta fall mellan de olika aggregat av personer som utgör element i den ”kollektive arbetaren” — dels ger utrymme åt den nödvändiga distinktionen mellan arbetarklassen som element i den kollektive arbetaren och återstoden, t ex mellan verkställande direktören i företaget och fabriksarbetaren. Kriterierna i fråga anges delvis, men knappast uttömmande, av Marx själv när han i citatet ovan ur *Kapitalet* talar om de människor som utför den kollektive arbetarens ”underordnade funktioner”. Begreppet underordnad är avgörande här, även om andra differentieringskriterier, som oftast sker, kan kopplas till det, t ex inkomst och status.

Arbetarklassen är därmed den del av den kollektive arbetaren som producerar mervärde, i underordnad ställning längst ned på inkomstskalan och också längst ned på statusskalan.

Denna definition löser på intet sätt alla problem, men det gör heller ingen annan. Ett sådant problem, som är förankrat i själva klassbegreppet, är heterogeniteten. Liksom alla andra klasser är arbetarklassen uppdelad i många olika skikt och visar en lång rad olikheter, som skiftar med tid och plats. Vissa är dock alltid närvarande. Med den nyss angivna definitionen ligger den största skillnaden mellan industriarbetare å ena sidan (själv i högsta grad differentierade) och tjänstemän och servicearbetare å den andra. De sistnämnda termerna täcker givetvis båda en stor mängd yrken och grupper.

En annan fråga, som ständigt dyker upp i diskussionen om klass, är var man skall dra gränsen. I detta fall gäller det att avgöra vid vilken punkt (om någon) det är lämpligt eller nödvändigt att dra gränsen mellan de arbetare vi just talade om och den stora och växande skara ”arbetare” som utför en rad olika tekniska, intellektuella, övervakande och företagsledande uppgifter. Som redan har påpekats är dessa människor i högsta grad en del av den kollektive arbetaren, men huruvida

de är en del av arbetarklassen är en öppen fråga. Detta är ingalunda bara ett pedantiskt spörsmål om benämningar. Tvärtom har det viktiga politiska konsekvenser för strategi och allianser.

I den klassiska marxismen utgörs arbetarklassen mestadels av industriarbetare och fabriksarbetare: det ”moderna proletariatet”. För Marx, Engels, Lenin och deras efterföljare är detta arbetarklassen, eller åtminstone dess kärna. Detta duger för ändamålet att diskutera marxistisk politik, förutsatt att man tar full hänsyn till de många problem som avgränsningen reser just i frågor om politik och om arbetarklassens förhållanden till sina politiska organ.

Den kollektive arbetarens mellanskikt måste skiljas från det kapitalistiska samhällets mellanskikt som Marx emellanåt talade om. Det omfattar många olika grupper, ofta omnämnda i marxistiska skrifter som små och medelstora företag, affärsidkare, hantverkare med egen verkstad, bönder med små och medelstora jordbruk. Det är alltså fråga om den stora samling människor med många olika sysselsättningar som inte har ”proletariserats” i den bemärkelsen att de inte har blivit löntagare och därför inte ingår i den kollektive arbetaren, även om de naturligtvis fyller bestämda ekonomiska uppgifter.

Dessa småborgare måste i sin tur hållas isär från den stora och växande armén statsanställda, sysselsatta i förvaltning och med polisiära och militära funktioner.¹ Enligt de klassifikationskriterier som nämndes tidigare är dessa statsanställda varken en del av arbetarklassen eller småbourgeoisin. De är så att säga en klass för sig. Klyftan mellan dem och andra klasser överbryggas av den ideologiska faktorn, som vi strax skall ta upp.

Denna korta uppräknings av de viktigaste deltagarna i klasskampen i det kapitalistiska samhället fullbordas av den kapitalistiska klassen. Det är den klass som hos Marx fick sin benämning på grund av att den ägde produktionsmedlen och kontrollerade den ekonomiska verksamheten i allmänhet — de stora industriella, finansiella och kommersiella ”intressena” i det kapitalistiska företagandet. Kapitalistklassen sträcker sig emellertid långt bortom dessa intressen och innefattar många som fyller specifika funktioner på dessa intressens vägnar och som på olika sätt — till följd av inkomst, status, yrke, släktskap osv — förknippas med dem. Det är denna sammansatta helhet som med Marx språkbruk också kallas den härskande klassen, ett begrepp som kräver ytterligare utredning.

Det har redan sagts men behöver understrykas ytterligare att den kapitalistiska klassen eller borgarklassen (de båda termerna används här synonymt, såvida inte sammanhanget kräver att den ena eller andra används i en specifik mening) i funktionellt, sociologiskt och de flesta andra avseenden är en heterogen klass, med många olika element eller ”fraktioner”, och även om kapitalismens utveckling har uppammat ett ständigt växande inbördes samband mellan olika former av kapital har den ingalunda raderat ut skillnaderna. Det finns många frågor där den kapitalistiska klassen som helhet är mer eller mindre enad, och denna enighet kan anta mer eller mindre stabila politiska uttryck. Så sker under perioder av akut klasskonflikt. Men de ekonomiska skillnaderna inom klassen kvarstår, liksom andra skillnader av olika slag, som skiftar från land till land. Dessa skillnader är av stor betydelse från politisk synpunkt.

En annan fråga, som vi redan stött på i samband med arbetarklassen, uppstår också här, nämligen var gränsen skall dras mellan kapitalistklassen och småborgarna. Marx påpekade i *Kapitalet* att ”skiktningen av klasserna inte framträder i sin rena form”. Det gäller i högsta grad här. Det är uppenbart att definitionen av kapitalistklassen lämnar en del övrigt att önska om den skall täcka en småföretagare med fem-sex anställda och ägaren till ett storföretag som sysselsätter tusentals

---

¹ Detta gäller inte statsanställda som arbetar inom statsägda industrier, offentliga tjänster osv, och som naturligtvis ingår i arbetarklassen.

personer. Det finns inget slutgiltigt svar på frågan, och en viss grad av godtycklighet är oundviklig vid bestämningen av vem som i detta sammanhang tillhör kapitalistklassen.

Mycket viktigare än den vid det här laget tämligen utnötta frågan om ägarskap och kontroll, eller ägande kontra kontroll, är hur starkt kapitalismen och begreppet kapitalistklass har påverkats av uppkomsten av ett ständigt växande skikt av företagsledare, som behärskar de viktigaste punkterna i näringslivet utan att äga mer än en diminutiv andel av tillgångarna som de kontrollerar, och ibland inte ens det. Det tjänar ingenting till att här upprepa argumenten som har framförts på ömse sidor i denna fråga.¹

Min egen uppfattning i ämnet är att de professionella företagsledarna, vilka redan Marx observerade i en tidig manifestation², verkligen utgör ett stort och alltmer betydande element i den utvecklade kapitalismen och att det åtskiljande av ägande och kontroll som de representerar inte i någon högre grad påverkar det kapitalistiska företagandets logik och dynamik. De som sköter företaget är i första hand inställda på att vinsten på lång sikt skall maximeras och att kapital skall ackumuleras i just deras företag. Företagsledare som inte äger sitt företag skiljer sig i detta avseende knappast alls från dem som äger det. Det som spelar roll i båda fallen är de begränsningar som läggs på dem genom den kapitalistiska verksamhetens tvingande och objektivt bestämda krav. Det är därför fullständigt legitimt att tala om en kapitalistisk klass som har installerat sig på den ekonomiska trappans översta steg, oavsett medlemmarnas förmögenhetsförhållanden, och som kontrollerar det kapitalistiska företagandets operationer. Det är desto mer legitimt som de ideologiska och politiska skillnaderna mellan företagsledare som är ägare och de som inte är det aldrig har varit mer än försumbara, om de över huvud taget funnits.

Klasstriderna i vilka dessa klasser är indragna inträffar inom statens territoriella gränser, och statens roll i klasskampen är naturligtvis ett av de viktigaste föremålen för intresse i marxistisk politik. Å andra sidan bör det från början understrykas att dessa strider ofta i avgörande mån påverkas av yttre krafter. Så har det varit under hela kapitalismens historia, men de blir ännu viktigare genom en internationaliseringsprocess som alltmer påtagligt gör nationsgränser till en ekonomisk anakronism. Den nationella staten lever dock vidare, och det är inom dess gränser som sammanstötningen äger rum.

Ett par andra inledande frågor kommer upp. Vilken sammanstötning? Att tala om klasskonflikt är att tala i bilder om en mycket viktig realitet. Klasserna som enheter råkar inte i konflikt, endast vissa delar av dem, även om det i sällsynta fall händer att mycket stora delar av stridande klasser dras direkt in i kampen. För det mesta utkämpas emellertid konflikten mellan grupper som är delar av en viss klass och möjligen, men inte säkerligen, är representativa för den.

En annan viktig fråga är: vilket slag av klasskonflikt? Motsättningen mellan klasserna har ju många olika uttryck, många olika intensitetsnivåer och omfattningar. Ofta är den strängt lokaliserad och inriktad på omedelbara, specifika och ”ekonomiska” krav och utgör en del av det normala mönstret för arbetsgivare och löntagare, med strejker som ett välbekant inslag. Den kan också utkämpas på den kulturella nivån — den utkämpas för övrigt ständigt på denna nivå såtillvida att det pågår en ständig kamp för att föra fram olika och motsägande idéer, värderingar och perspektiv. Den kan utkämpas på den politiska nivån och ifrågasätta rådande politiska arrangemang, stora eller små. Och den kan anta fredliga eller våldsamma former och röra sig från en

¹ För en innehållsrik, nyligen utkommen översikt av debatten se M. Zeitlin, ”Corporate Ownership and Control: The Large Corporation and the Capitalist Class” *American Journal of Sociology*, 1974, vol. 79, nr 5.

² Apropos bildandet av aktiebolag talar Marx i *Kapitalet* om ”omvandlingen av den faktiskt fungerande kapitalisten till att vara blott en förvaltare av andras kapital” och om ”privat produktion utan kontroll från privat egendom”.

form eller nivå till en annan.

Distinktionen mellan olika former och nivåer av klasskonflikten är förvisso inte artificiell. Men det är ändå en missuppfattning att sätta etiketten ”ekonomisk” eller ”ideologisk” på en viss form av konflikt. Alla händelser i klasskonflikten, stora eller små omfattar och uttrycker nämligen *alla* yttringar av samhällslivet och är i detta avseende en ekonomisk, kulturell/ideologisk, social och politisk företeelse. Det är ännu viktigare att understryka den beledsagande satsen, att alla yttringar av samhällslivet ständigt är närvarande i det kapitalistiska samhällets ständigt pågående klasskonflikt.

Klassgrupperingen som skisserats här gäller utvecklade kapitalistiska länder. Den mycket viktiga fråga som nu uppstår är i vilken mån denna gruppering och de teser som har samband med den kan tillämpas på andra samhällstyper, länderna i den tredje världen (jag använder uttrycket med de förbehåll jag tidigare angav) och, ännu mer problematiskt, länderna i kommunistvärlden. Som påpekades i kapitel I mångdubblas bristerna och felen som vidlåder det marxistiska teoribygandet för de kapitalistiska länderna när man kommer till dessa andra samhällsformer. Jag kan i varje fall inte gå längre än till några allmänna anmärkningar om jämförelser och kontraster som kan göras mellan dessa samhällen och de utvecklade kapitalistiska länderna.

Beträffande länderna i tredje världen är det tydligt att också för de flesta av dem, klassförhållandena är den avgörande faktorn. Men det är lika klart att klasserna i viktiga avseenden är olika eller har olika betydelse jämfört med dem i utvecklade kapitalistiska samhällen. Det är också klart att, delvis därför och delvis av andra skäl, klasskonflikterna som uppkommer genom dessa klassförhållanden antar andra former än de man möter i kapitalistiska länder.

Utvecklingen i tredje världens länder har snedvridits oerhört starkt av kolonialismen och yttre kapitalistiskt herravälde, direkt och indirekt, och detta återspeglas givetvis i deras ekonomiska, sociala och politiska strukturer. Detta innebär emellertid också att marxismen, som i första hand utformades i och för ett borgerligt/kapitalistiskt sammanhang, ofrånkomligen måste anpassas till de totalt olika förhållanden som innefattas i begreppet underutveckling.

En av dessa omständigheter är att det i många av tredje världens länder inte har funnits någon stark inhemsk klass av storkapitalister, eftersom de ledande industriella, råvaruutvinnande, finansiella och kommersiella företagen till största delen ägs och kontrolleras av utländska intressen. Den inhemska kapitalistklassen har oftast varit ekonomiskt förankrad i företagande i mellanstor och liten skala och delvis beroende av de utländska intressen som har slagit sig ned i landet. På motsvarande sätt är arbetarklassen ganska liten, jämfört med landsbygdsbefolkningen dels koncentrerad till ett antal stora företag, dels spridd över en stor mängd små.

I själva verket är den stora massan av den arbetande befolkningen sysselsatt i jordbruket, och den viktigaste klassrelationen återfinns mestadels mellan jordägare och bönder i en lång rad olika mönster. Detta betyder emellertid också att klasskonflikter i dessa ekonomier inträffar på en helt annan grundval och antar helt andra former än i de utvecklade kapitalistiska länderna. Det innebär inte att marxistiska modeller inte fungerar i analysen av dessa konflikter, men det understryker mycket kraftigt faran i att överföra den marxistiska analysmetoden för utvecklade kapitalistiska samhällen till länder där kapitalismen är av en helt annan karaktär.

Samma resonemang gäller de kommunistiska länderna, och det måste kanske föras med ännu större emfas eftersom det har varit på modet de senare åren, med starkt stöd från de kinesiska kommunisterna, att hävda att de analyskategorier som tillämpas på de kapitalistiska länderna fungerar utmärkt för Sovjetunionen och de östeuropeiska regimerna. Det påstås att dessa länder ”i grund och botten” är kapitalistiska och att skillnaderna mellan dem och andra kapitalistiska

länder anges tillräckligt tydligt av att man kallar dem ”statskapitalistiska”. Deras sociala struktur är sådan att en ”statlig borgarklass”, som liknar, även om den inte är identisk med, borgarklassen i västerländska kapitalistiska länder, exploaterar och förtrycker arbetarklassen på samma sätt som i de klassiska kapitalistländerna, i själva verket ännu hårdare. Eftersom det förhåller sig så erbjuder dessa regimer samma grogrund för klasskonflikter, som bara kan hållas i schack genom att hänsynslöst undertryckas.¹

Att det råder konflikt och repression i dessa länder är ställt utom tvivel, och likaså att det råder utpräglade olikheter i resurser, status och makt. Det är dock i högsta grad tvivelaktigt att man skulle kunna sätta likhetstecken mellan dem och de kapitalistiska. Det är fråga om kollektivistiska samhällen, och konstaterandet att en klass som faktiskt äger medlen för ekonomisk aktivitet saknas och att frågan om kontrollen över dessa medel skapar avsevärda svårigheter räcker för att visa att ett sådant likhetstecken är godtyckligt och vilseledande. Det är en övning i propaganda, inte i analys. Vare sig människorna som befinner sig högst upp på pyramiden i dessa regimer kallas klass, elit, byråkrati eller vad man nu vill, kan systemet inte analyseras med de instrument som tillämpas på den ”härskande klassen” i utvecklade eller underutvecklade kapitalistiska länder. Detsamma gäller de politiska systemen i dessa kollektivistiska samhällen. Jag tar upp ämnet senare och vill här bara påpeka att problemet som det reser för marxismen existerar. Jag vill också upprepa argumentet att det hittills har diskuterats alltför litet inom den marxistiska teoribyggnaden. Just nu går jag emellertid vidare och tar upp frågan om ”klassmedvetandet” i denna teoribyggnad.

3

Vare sig en klass kan sägas existera eller ej endast under förutsättning att den besitter ett visst slags medvetande, är det tydligt att medvetandefaktorn är av avgörande betydelse i politisk mening, och ”klassmedvetande” är utan tvekan ett avgörande element i marxistisk politik. Ändå måste det än en gång understrykas att det också här ligger flera olösta problem än termen först tycks innehålla.

I marxistiskt språkbruk kan klassmedvetande antas betyda medvetandet som medlemmarna av en klass har av sina ”sanna” intressen. Begreppet ”sanna” intressen behöver i sig självt förklaras.

Frågan är i en bemärkelse minst komplicerad i förhållande till den kapitalistiska klassen och borgarklassen i allmänhet. Dess sanna intressen består förmodligen i att upprätthålla och försvara kapitalismen, och dess klassmedvetande är på denna punkt mycket lätt att skapa. Det är ett historiskt faktum att privilegierade klasser alltid har varit fullständigt klassmedvetna, åtminstone i denna mening. Å andra sidan är en klar uppfattning om en klass intressen ingalunda ett tecken på en klar uppfattning om hur dessa intressen bäst skall försvaras. Det är också ett historiskt faktum att privilegierade klasser mycket ofta har varit kortsynta i detta avseende. De har behövt skickliga och kunniga representanter som har handlat på deras vägnar men med en så hög grad av självständighet att uppdragsgivarnas kortsynthet har dolts, även om den inte har övervunnits helt.

Det finns också i marxistiskt språkbruk en mening i vilket borgerskapet är falskt medvetet, inte därför att det är ur stånd att inse sina sanna intressen utan därför att det förkunnar och tror att dessa begränsade klassintressen är av en universell och klasslös karaktär. I *Den tyska ideologin* (1846) skriver Marx och Engels: ”Varje ny klass som placerar sig där en annan, som har härskat före den, har suttit måste enbart för att kunna fullfölja sitt syfte framställa sina intressen som alla

---

¹ Ett av de mest genomförda exemplen från senare tid på detta slags kategoribildning är C. Bettelheim, *Les Luttes des Classes en URSS* (Paris 1974). För en kritisk recension se R. Miliband, ”Bettelheim and Soviet Experience”, *New Left Review*, nr 91, May-June 1975 [på marxistarkiv: [Bettelheim och erfarenheterna från Sovjet](#)].

samhällsmedlemmars gemensamma intresse, dvs uttryckt i idealisk form måste den ge sina idéer en universell form och framställa dem som de enda rationella och universellt giltiga.” När de skrev på detta sätt tänkte Marx och Engels i första hand på borgarklassens strider mot feodalismen, och i synnerhet de franska borgarnas utdragna kamp under l'ancien régime för att vinna intellektuell likaväl som ekonomisk och politisk makt. Ideologi betydde för Marx och Engels just försöken att ”universalisera” och ge ”idealisk form” åt vad som inte är annat än begränsade, klassbundna idéer och intressen. Det är i denna nedsättande bemärkelse som de använder ordet ideologi och ger det betydelsen ”falsk framställning av verkligheten”. De anslöt sig ändå inte till vulgäruppfattningen att denna falska framställning nödvändigtvis var avsiktlig. Det förekommer givetvis avsiktligt bedrägeri varigenom företrädarna för en härskande klass uppträder som denna klass ”ideologer”. De försöker övertyga de underordnade klasserna att de idéer och principer är universellt giltiga som dessa talesmän vet är ensidiga och klassbundna, men användbara när den etablerade samhällsordningen skall upprätthållas. Jämsides med avsiktligt bedrägeri finns emellertid också mycket, och kanske mer, självbedrägeri, såtillvida att talesmännen för en härskande klass och de vilkas talan de för är fast övertygade om att deras idéer och ideal är universellt sanna och giltiga och därför kämpar för dem desto häftigare och, om så fordras, brutalt.

Den självklara frågan i detta sammanhang är varför detta inte också kan sägas om arbetarklassen. Varför skall med andra ord arbetarklassen ha rätt att räknas som och påstå sig vara en ”universell” klass, vars intressen inte kan särskiljas från hela samhällets? Marx och Engels hävdade att så var fallet, och detta har kvarstått som en central marxistisk tes alltsedan dess.

Deras svar på denna fråga har många fasetter och förgreningar, men grundvalen är att arbetarklassen inte bara utgör en stor majoritet av befolkningen utan att den också är den enda klassen i historien vars intressen och välfärd inte beror på förtryck och exploatering av andra klasser. ”Alla tidigare rörelser”, säger de i *Manifestet*, ”var minoritetsrörelser eller företrädde minoriteternas intressen. Den proletära rörelsen är den ofantligt stora majoritetens medvetna, självständiga rörelse, i den stora majoritetens intresse. Proletariatet, som hade sopat bort den gamla produktionsordningen kommer att samtidigt med denna ordning ha sopat bort villkoren för att klassfientligheter och klasser i allmänhet skall existera och har därför avskaffat sitt eget herravälde som klass.” Alla föregående revolutioner hade av nödvändighet varit begränsade i omfång på grund av de snäva klassintressena hos anförarna. I motsats därtill är, säger Marx och Engels i *Manifestet*, ”den kommunistiska revolutionen den mest radikala brytningen med traditionella egendomsförhållanden”, och de tillägger: ”Det är inte underligt att dess utveckling innebär den mest radikala brytningen med traditionella idéer.” I samband härmed framträder den marxistiska uppfattningen, som förstärker idén om arbetarklassen som en ”universell” klass, att endast arbetarklassen är i stånd att handla på hela samhällets vägnar och avlägsna det största och tyngst vägande av alla hinder för dess gränslösa utveckling, nämligen den kapitalistiska produktionsordningen. I hur hög grad en del av dessa påståenden själva är besmittade av ”ideologi” är en intressant och betydelsefull fråga.

Vad är då klassmedvetande med avseende på arbetarklassen, den klass som marxisterna i detta sammanhang har ägnat störst uppmärksamhet åt? En hel del, i marxistisk politisk bemärkelse, hänger på svaret på denna fråga.

I det marxistiska perspektivet kan det proletära klassmedvetandet sägas innebära en insikt om att proletariatets frigörelse och samhällets befrielse fordrar att kapitalismen störtas, och denna insikt kan också anses medföra viljan att störta den. Det är i denna bemärkelse som proletärt klassmedvetande också är revolutionärt medvetande.

Man kan naturligtvis läsa in vilken innebörd man vill i begreppet revolutionärt medvetande och

påstå att ingen kan sägas vara verkligt eller äkta klassmedveten som inte ansluter sig till en viss idé, regel, strategi, parti eller vad det nu gäller. Men man måste ha absolut klart för sig att Marx själv inte definierade det så specifikt och att det för honom liksom för Engels förblev en allmän idé utan någon mera precis innebörd än den som har angetts här. Det är i själva verket slående att Marx och Engels ständigt och kraftfullt avvisade tanken att det fanns en serie idéer som specifikt definierade det revolutionära medvetandet. I *Manifestet* säger de att kommunisterna ”inte fastslår några sekteristiska principer på egen hand med vilkas hjälp de formar och gestaltar den proletära rörelsen”, och de hävdar också bestämt att ”kommunisternas teoretiska slutsatser ingalunda vilar på idéer eller principer som har uppfunnits eller upptäckts av en eller annan s k reformivrare”.¹

Många år senare skriver Marx i *Borgarkriget i Frankrike* att arbetarklassen ”inte har några färdiggjorda utopier att införa par décret du peuple” och att de inte ens ”har några ideal att förverkliga utom att frigöra elementen i det nya samhälle med vilket det gamla fallfärdiga borgerliga samhället självt går havande”. Strax därpå anmärkte Marx och Engels i en rundskrivelse rörande ”De påstådda splittringarna i Internationalen” (1872) att även om Internationalens regler gav medlemsföreningarna ett gemensamt mål och program, var detta program ”begränsat till att dra upp konturerna till de viktigaste elementen i den proletära rörelsen och lämnade de teoretiska detaljerna att arbetas fram när de inspirerats av den praktiska kampens krav och växt fram ur utbytet av idéer bland sektionerna, med lika stor uppmärksamhet ägnad åt alla socialistiska åsikter i deras tidningar och kongresser”.²

Huvudargumentet är av allra största betydelse. I förhållande till revolutionärt medvetande betyder det, åtminstone för Marx och Engels, att idén inte medförde det slags devota och kategoriska trohet mot givna formler som blev den senare marxismens utmärkande drag. De påstod aldrig ens att det var nödvändigt att tro på något som kallades marxism för att uppnå klassmedvetande. Marx intellektuella kynne var sådant att han skulle ha tyckt att det var en tämligen löjlig idé.³

Tyvärr förvandlade den senare utvecklingen frågan till något som var allt utom löjligt. Det gjordes nämligen försök på många håll, och görs fortfarande, att exakt fastslå vad revolutionärt medvetande betyder, uttryckt som övertygelser i en lång rad frågor, och också som övertygelser i en lika lång rad frågor om vad ett revolutionärt medvetande måste utesluta. En följd av detta är att klassmedvetandet förvandlas till doktrinär ortodoxi, och avvikelse från den blir ett allvarligt — och straffbart — brott. En annan följd är att rollen som ortodoxins upprätthållare får en oerhörd betydelse, och det blir en roll för partiledarna och dem som de har utnämnt. Om det revolutionära medvetandet över huvud taget kan definieras så exakt måste det finnas en auktoritet som gör det och som avgör när och på vilka sätt det bör modifieras.

¹ I sitt verk *Klasstriderna i Frankrike* (1850) talar Marx föraktfullt om ”småborgarsocialister” för vilka ”den kommande historiska processen” syntes vara ”en tillämpning av system som samhällets tänkare, antingen i samarbete med andra eller som enskilda uppfinnare, skapar eller har skapat. På detta sätt blir de eklektiker eller lärjungar till existerande socialistiska system, till doktrinär socialism, som var det teoretiska uttrycket för proletariatet bara i den mån det ännu inte hade utvecklats vidare och blivit en fri, självständig, historisk rörelse.” Kursiveringen förekommer i den ursprungliga texten.

² Observera också Marx' varning i ett privat brev till sin dotter och svärson 1870: ”Sekteristiska 'etiketter' måste undvikas i Internationalen. Arbetarklassens allmänna mål och tendenser uppstår ur de allmänna villkor i vilka den befinner sig. Därför ser man dessa mål och tendenser hos hela klassen, trots att rörelsen återspeglas i de mest skiftande former, mer eller mindre inbillade, mer eller mindre förbundna med villkoren. De som bäst förstår den dolda innebörden i klasskampen som utspelar sig mitt framför våra ögon — kommunisterna — är de sista att begå misstaget att gilla eller främja sekterismen.”

³ Det har ibland sagts att det var Engels som efter Marx' död uppfann marxismen som politisk trosuppfattning och som arbetarrörelsens politiska doktrin. För en extrem men lärd framställning av denna tes se M. Rubel, *Marx critique du marxisme* (Paris 1974).

Inte ens idén om klassmedvetandet som något som kan ”uppnås” går helt fri från associationer med oundvikliga frågor i släptåg. Det för tanken till ett *tillstånd* som skall uppnås, ett *föremål* som skall förvärfas. Detta är åtminstone vad det mycket väl kan tänkas innebära. Men i denna betydelse fråntas idén sin dynamiska natur, den berövas sin karaktär som en ständigt växlande process som kan påverkas, som går framåt och bakåt och absolut inte i en rät linje. Med andra ord är det revolutionära medvetandet inte ett marxistiskt nådens tillstånd som så fort det uppnåtts är fullkomligt och oåterkalleligt. Det innebär en viss insikt i samhällsordningens natur och vad som behöver göras åt den. Som sådan innefattar den många osäkerheter, spänningar, motsägelser, öppna frågor och risker för misstag och tillbakagång. Så har det i varje fall alltid varit i praktiken.

Detta berövar dock inte klassmedvetandet i dess marxistiska betydelse en viktig och klart urskiljbar innebörd. Det betecknar ju trots allt ett engagemang i den revolutionära samhälls-omvandlingen, en ”interiorisering” av behovet att åstadkomma den ”mest radikala brytning” med traditionella egendomsförhållanden och idéer som Marx och Engels talade om i *Manifestet* och som de konsekvent höll fast vid. Denna innebörd hos klassmedvetandet för inte med sig specifika svar på många av de frågor som är av största betydelse för arbetarrörelsen. Men den innehåller faktiskt vissa bestämda perspektiv och fastslår vissa bestämda begränsningar. Inte mer — men heller inte mindre.

Den klass som marxisterna, med början hos Marx och Engels, alltid har satt i främsta rummet är givetvis arbetarklassen, och dess förhållande till klassmedvetandet måste studeras. Innan vi gör det bör vi dock observera att det inte bara är proletariatet som i marxistisk mening kan uppnå klassmedvetande. Marx säger, återigen i *Manifestet*:

... I tider när klasskampen närmar sig avgörandets stund, får den sönderfallsprocess som försiggår inom den härskande klassen en så häftig karaktär att en liten del av den härskande klassen lösgör sig och ansluter sig till den revolutionära klassen, den klass som håller framtiden i sina händer. En del av borgarklassen går över till proletariatet, särskilt några av de borgerliga ideologerna, som höjt sig till den nivå där de teoretiskt förstår historiens rörelse som en helhet.

50 år senare återklingar detta hos Lenin när han i *Vad bör göras?* talar om ”skolade representanter för de egendomsägande klasserna, de intellektuella,” och han påpekar ”... grundarna av den moderna vetenskapliga socialismen, Marx och Engels, tillhörde själva den borgerliga intelligens.”

Sådana exempel på ”klassförräderi” som begås av medlemmar av borgarklassen, vare sig de är intellektuella eller ej, har förekommit ganska ofta i arbetarrörelsernas historia, och många av ledarna för dessa rörelser har varit av borgerligt ursprung. För diskussionen här är det emellertid viktigare att ta upp frågan om hur andra klasser ställer sig i klasskampen, i synnerhet mellanskikten av den tidigare omtalade kollektive arbetaren och småborgarna.

Om de sistnämnda yttrade sig Marx och Engels vanligen i mycket hänfulla ordalag, och deras åsikt om småbourgeoisin har bekräftats av senare marxister, och för den delen också av den historiska utvecklingen. ”Den lägre medelklassen, småföretagaren, affärsidkaren, hantverkaren, bonden, alla dessa kämpar mot det stora borgerskapet,” sade Marx och Engels, men bara ”för att rädda sin existens som delar av medelklassen.” De är därmed ”inte revolutionära utan konservativa. Ja, mer än så: de är reaktionära ty de försöker rulla historiens hjul bakåt.”¹

Denna karakteristik må vara summarisk, men den preciserar klart den allmänna inställning som

---

¹ Marx och Engels yttrade sig lika hänfullt eller ännu hänfullare om ”Lumpenproletariatet”, ”samhällets avskum, denna passivt ruttnande massa som kommer fram ur de lägsta samhällslagren”, av vilka de flesta kunde väntas bli ”den reaktionära komplottens lejda hejdukar”.

medlemmar av småbourgeoisin intar till den utvecklade kapitalismen. De flesta av dem har varit våldsamma motståndare till en organiserad arbetarrörelse och ovilliga allierade, men icke desto mindre allierade, till de mäktiga kapitalistiska intressen som hotar deras ekonomiska existens. En arbetarrörelse kan försöka locka till sig denna ”mellanklass” och t o m pacificera den, men dess medlemmar kan knappast väntas i grunden förändra sitt klassmedvetande som är djupt rotat i deras ekonomiska och sociala förhållanden och som går rakt emot det proletära klassmedvetandet.

Frågan framstår i ett helt annat ljus beträffande det enorma och ständigt växande antal människor som utför de tekniska, vetenskapliga, övervakande och kulturella tjänsterna i utvecklade kapitalistiska samhällen. Denna ”nya arbetarklass,” som den har kallats, dras åt motsatta håll. Enligt en lång rad olika ekonomiska, sociala och kulturella kriterier är den strängt åtskild från den traditionella arbetarklassen, och vissa av dess medlemmar tror kanske på goda grunder att de kan få tillträde till de övre skikten i den sociala pyramiden. Å andra sidan har den undergått en fortlöpande proletarisering såtillvida att den utgör en avlönad och underordnad del av den kollektive arbetaren, och på senare tid har den fått klart för sig värdet av kollektiv organisation och kollektivt handlande i försvaret för sina särintressen. De hinder som faktiskt finns för att den skall utveckla klassmedvetande är inte oöverstigliga, eller ens särskilt höga. Detta kan få stora återverkningar på det politiska planet, eftersom en organisk anknytning mellan denna del av den kollektive arbetaren och återstoden av arbetarklassen ofrånkomligen måste starkt påverka karaktären och verkningsförmågan hos arbetarklassens politiska organisationer. Detta är ett av de viktigaste av de fält som står öppna i marxismens politiska sociologi och i dess politik.

Den verkligt stora frågan återstår emellertid: varför skulle arbetarklassen ha eller förvärva ett revolutionärt klassmedvetande, insikten att den måste göra sig kvitt kapitalismen för att frigöra sig själv och samhället? Varför skulle den inte *vägra lyda* revolutionens röst och satsa på reformer av olika slag inom kapitalismens vida ramar, i enlighet med vad Lenin och andra efter honom har beskrivit som blott och bart ”fackföreningsmedvetande?” Dessa frågor är desto mer relevanta som arbetarklassen har, eller påstås ha, valt denna andra väg och bestämt vägrat att till slut spela den revolutionära roll som marxismen har ålagt den.

Marx besvarade själv tidigt denna fråga i inledningen till *Kritik av Hegels ”Rättens filosofi”*. Marx diskuterar den tyska borgarklassens oförmåga att göra en grundlig revolution och frågar: ”Var ligger den positiva möjligheten till en emancipation i Tyskland?” Han fortsätter med att säga att svaret ligger ”i bildandet av en klass med *radikala bojar*, en klass i det borgerliga samhället som inte hör till det borgerliga samhället, en klass som i sig bär upplösningen av alla klasser, en klass som har en universell karaktär genom sitt universella lidande och som inte begär någon speciell rättighet eftersom de orättvisor den lider av inte är någon speciell orättvisa utan en allmän orättvisa.”

Denna klass, sade han, var proletariatet. Marx och Engels, som här ger intryck av att förutse senare händelser och invändningar, skriver också i *Den heliga familjen* (1844): ”Frågan är inte vad den eller den proletären, eller ens hela proletariatet, för ögonblicket betraktar som sitt syfte. Frågan är vad proletariatet är och vad det i enlighet härmed kommer att tvingas göra. Dess syfte och historiska handlande är oåterkalleligt och tydligt demonstrerat i dess egen livssituation liksom i hela organisationen av det borgerliga samhället i dag.”

Marx tidiga formuleringar av proletariatets ”roll” och ”mission” som ett instrument för frigörelse har onekligen en starkt hegeliansk prägel, i vilken proletariatet nästan intar den roll i historiens utveckling som Hegel tillskrev Världsanden. Men t o m i dessa tidiga formuleringar finns det hos Marx och Engels en uppfattning om proletariatet som förutbestämt att bli en revolutionär klass eftersom revolutionen är dess enda sätt att befria sig från förtrycket, exploateringen och

alienationen som det existerande samhället lägger på det. Dessa drag hos det existerande samhället är oupplösligt förenade med det, en inneboende del av denna samhällsordning, och de kan därför avskaffas endast genom att själva samhällsordningen försvinner. Från denna synpunkt bestäms inte proletariats roll av några krafter utifrån. Den bestäms av kapitalismens natur och av de konkreta villkor som den lägger på arbetarklassen och på samhället som helhet.

Mot detta har ofta hävdats att villkoren har väsentligt förändrats med tiden och att marxisterna alltsedan Marx själv alltid har varit alltför benägna att underskatta kapitalismens förmåga att assimilera djupgående reformer på alla livets områden.

Hur sant detta än må vara går det vid sidan av kärnpunkten. Den är att kapitalismen, oavsett hur många och skiftande reformer den kan assimilera, inte kan överleva utan exploatering, förtryck och avhumanisering och att den inte kan skapa den äkta mänskliga miljön för vilken den själv har skapat de materiella förutsättningarna.

Detta lämnar å andra sidan inget svar på invändningen att arbetarklassen under en period av 100 år och mer inte har utvecklat det klassmedvetande som marxisterna har väntat sig, att den inte förvandlat sig till en revolutionär klass. Detta behöver studeras närmare, eftersom det har att göra med innebörden av klassmedvetande hos arbetarklassen.

Något som ofta bidrar till förvirringen i denna diskussion är att likhetstecken sätts mellan revolutionärt medvetande och viljan till uppror. Avsaknaden av en sådan vilja hos arbetarklassen anses automatiskt ådagalägga en brist på klassmedvetande. Men just vad Marx *inte* gör är att så godtyckligt fastslå vad som inte specifikt utgör ett klassmedvetande. Det är mycket möjligt att en vilja till uppror till sist måste ingå i klassmedvetande och revolutionärt medvetande. Marx själv trodde att kapitalismen inte kunde avskaffas annat än genom våld, även om han inte var dogmatisk utan erkände att det kunde finnas undantag. Men den vilja till uppror som detta skulle föra med sig måste betraktas som den yttersta konsekvensen av det revolutionära medvetandet, som dess slutliga strategiska manifestation, skapad av specifika och mestadels oförutsebara omständigheter. Att arbetarklassen endast sällan, i vissa länder aldrig, har visat särskilt mycket vilja till uppror är i marxistisk mening inte ett avgörande tecken på bristande klassmedvetande.

Detsamma gäller strävan efter specifika och partiella reformer inom kapitalismens ramar och genom en borgerlig regims konstitutionella och politiska mekanismer. Marx själv stödde helhjärtat strävan efter sådana reformer, och det kan påpekas att han i öppningsanförandet till Första Internationals 1864 hyllade en sådan reform. Det var lagen om tio timmars arbetsdag, som han betecknade som ”inte bara en stor praktisk framgång” utan som ”segern för en princip: det var första gången medelklassens politiska ekonomi i fullt dagsljus dukade under för arbetarklassens politiska ekonomi.” Inte heller hade Engels den ringaste svårighet att ge sitt stöd åt det tyska socialdemokratiska partiets ”reformistiska” strävanden på det parlamentariska området och beträffande rösträtten, trots vissa förbehåll, som dock inte alls bör överdrivas. Vad Lenin angår är hela hans arbete genomsyrat av ett bestämt godkännande av kampen för partiella reformer av alla slag, däribland de mest anspråkslösa ekonomiska reformer. Alla hans skrifter är pepprade med föraktfulla fördömanden av allt-eller-intet-inställningen till den revolutionära kampen, fördömanden som 1920 kulminerade i *Vänsterkommunismen — en barnsjukdom*.

Frågan gäller inte stöd åt reformer. Att kalla ett sådant stöd för ett exempel på falskt klassmedvetande är lika godtyckligt som att jämställa falskt medvetande med avsaknaden av vilja till uppror. Den verkliga kärnfrågan är perspektivet ur vilket reformerna betraktas, vad de väntas uppnå och vad som eftersträvas utöver reformer. Vad Lenin kallade ”fackföreningsmedvetande” och som han ställde i motsats till revolutionärt medvetande var ett perspektiv som inte gick

utöver partiella reformer utan nöjde sig med att försöka förbättra, inte avskaffa, kapitalismen.

Marxisterna har alltid hävdad att arbetarklassen till sist kommer att vilja gå utöver partiella reformer inom systemet, att den med andra ord kommer att förvärva det klassmedvetande som behövs för att kämpa för en grundläggande, revolutionär omvandling av det kapitalistiska samhället.

I vissa betydelser av orden klassmedvetande och revolutionärt medvetande är kanske detta hopp detsamma som C.Wright Mills föraktfullt kallat en "arbetarmetafysik," grundad enbart på tro. Men i den betydelse det hade för Marx och Engels är det inte så. De var helt enkelt övertygade om att arbetarklassen, som ställs inför kapitalismens brister, härjningar och motsägelser, vill bli kvitt den till förmån för ett system som, med Marx' ord i *Borgarkriget i Frankrike*, skulle förvandla "produktionsmedlen, mark och kapital, som nu huvudsakligen är instrument för att förslava och exploatera arbetskraften, till instrument uteslutande för fritt och förenat arbete."

Dessa satser lämnar många frågor öppna, men det ligger ingen "arbetarmetafysik" i dem; i själva verket i Lenins fall så litet att han 1902 oförblommerat sade: "Arbetarklassen är ur stånd att utveckla något annat än fackföreningsmedvetande om den uteslutande är hänvisad till sig själv." Detta är av stor betydelse för marxistisk politik. Men det kan på detta stadium sägas att ett grundligt studium av både kapitalismens och arbetarklassens dokumenterade historia ger intrycket att förväntningarna om en växande utveckling i arbetarklassen (och i andra stora segment av den kollektive arbetaren) av en vilja till radikal förändring inte är det minsta orimliga eller "metafysiska."

Varken Marx eller någon annan av de klassiska marxistiska författarna hade några illusioner om de svårgenomträngliga hinder som arbetarklassen måste riva ned på vägen mot klassmedvetande eller om de svårigheter som den skulle möta när den bröt igenom dimman av vad Gramsci kallade tidsålderns "sunda förnuft." De var fullt medvetna, som Marx uttryckte det i *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* från 1852, om att "de döda generationernas tradition ligger som en mardröm över de levandes sinnen" och att de som hade intresse av det skulle göra ansträngningar för att mardrömmen skulle pressa ännu hårdare. Jag skall nu övergå till att diskutera de hinder som ligger i vägen för arbetarklassen när den vill förvärva klassmedvetande.

III. Försvaret för den gamla ordningen: 1

1

I föregående kapitel påpekade jag att de klassiska marxistiska författarna hade varit väl medvetna om traditionens betydelse för forandet av arbetarklassens medvetande — för att ha format det på ett sätt som gjorde det mycket svårare att radikalt bryta med den etablerade ordningen. Men man måste också observera att den klassiska marxismen egentligen inte gjorde någon större affär av denna företeelse och att den, med Gramsci som lysande undantag, inte på allvar försökte bygga en teori kring, eller ens identifiera, de många olika sätt varpå forandet av medvetandet bidrog till att stabilisera och legitimera kapitalismen.

Detta kan sättas i samband med att den politiska teorin försumrades, vilket diskuterades i inledningen, och liksom när det gällde den politiska teorin förvärrades denna försummelse ytterligare under de följande åren genom det slags marxism som stalinismen skapade och gjorde allena rådande. Denna marxism hade en mycket markerad tendens att besvara alla frågor på det sätt som passade de makthavande bäst, vilket inte uppmuntrade till seriös diskussion av svåra och ofta obekväma frågor.

Följaktligen utarbetades marxismen aldrig riktigt som en teori om makt. Den ställdes inför det oerhörda problemet varför kapitalismen kunde hålla sig kvar trots kriserna och motsägelserna som den var fylld av, och svaren som lämnades var klart och tydligt otillfredsställande. I synnerhet tog den sin tillflykt till en förklaring som byggde på den marxistiska uppfattningen om staten som ett instrument för kapitalistiskt tvång och förtryck. Men tvång och förtryck kunde omöjligt i de flesta fall förklara hur dessa regimer kunde fortleva. Inte heller gavs något svar av den andra, ofta framförda förklaringen, nämligen de ”reformistiska” arbetarledarnas förräderi, eftersom man i så fall måste fråga sig varför arbetarklassen lät sig förrådas så regelbundet och så ohöjlt.

Idéerna om statens tvång och förtryck och om förräderi är inte felaktiga, men de måste arbetas in i en bredare maktteori som omfattar element både av infrastruktur och överbyggnad. Dessa element finner man oftast i olika delar av de marxistiska skrifterna, men de har aldrig ställts samman metodiskt. Tills så sker är en marxistisk politisk teori mycket bristfällig. Detta kapitel gör naturligtvis inte anspråk på att råda bot på detta utan vill bara peka på några av de viktigaste sätten på vilka den etablerade ordningen legitimeras.¹

Traditionen är ingen enkel, monolitisk kraft. Tvärtom består den alltid av en omfattande och skiftande samling av sedvänjor i tänkande och handlande. Det finns med andra ord inte en enda tradition i ett samhälle utan många, och några passar bättre ihop med varandra, andra sämre. För att ta ett exempel som har direkt relevans i vårt sammanhang finns det i de flesta samhällen en tradition av oliktänkande likaväl som en tradition av konformitet, eller det finns flera traditioner av båda slagen. Traditionella tänkesätt är aldrig helt och hållet konservativa.

Från marxistisk synpunkt är dock denna traditionens mångskiftande gestalt inte till någon större hjälp. Hur många former den än antar kan man nämligen inte vänta sig att någon av dem skall bidra med någon särskilt framkomlig väg för marxistiskt tänkande och för det revolutionära mål som den utropar. Hur uttunnad den marxistiska idéen om en radikal brytning med de traditionella idéerna än är, betecknar den ändå en brytning med alla slags traditioner och måste vara beredd att möta traditionen som fiende, inte som vän.

I detta avseende har det faktum att kapitalismen överlevt i drygt ett århundrade efter det att Marx och Engels började skriva om den lett till en historiens ironi. Ett av de viktigaste elementen i kapitalismen som de särskilt koncentrerade sig på var just att den skulle rensa bort traditionen på livets alla områden. Nästan jublande skrev de i *Manifestet*:

En konstant revolutionsprocess i produktionen, oavbrutna störningar i alla sociala förhållanden, ständig osäkerhet och rörelse skiljer den borgerliga epoken från alla tidigare. Alla fasta, stelnade förhållanden med deras släp av ålderdomliga och vördnadsvärda fördomar och åsikter sveps bort, och de nya blir föråldrade innan de hinner stelna. Allt som är fast smälter och går upp i rök, allt heligt profaneras och människan är till sist tvingad att med friskt sinne se på sina verkliga livsvillkor och sitt förhållande till medmänniskorna.²

Det tydliga budskapet talar om en oemotståndlig våg som sveper bort allting, snart också de krafter som satt den i rörelse. När allt kom omkring utrotades traditionen inte riktigt så grundligt som Marx och Engels hade påstått, och inte heller var följderna alls så dramatiska som de hade sagt. Dessutom kom kapitalismen snart att skapa sina egna traditioner — och har hela tiden förstärkt dem — som göts samman med eller lagrades ovanpå resterna av de gamla. Många av de

¹ Denna diskussion bygger på och fortsätter analysen i *The State in Capitalist Society* xxxxx(London 1969).

² Observera också Marx' besläktade beskrivning av Englands inflytande på Indien som ”skiljer Hindustan, styrt av Storbritannien, från alla dess gamla traditioner och från hela dess tidigare historia” och som ”lett till den största, i själva verket den enda, sociala revolution som någonsin förekommit i Asien”. (”Det brittiska väldet i Indien” i K. Marx och F. Engels, *Det första indiska självständighetskriget*.)

gamla levde kvar.

Redan några år efter *Manifestet*, i efterdyningarna av nederlagen 1848, skrev Marx i *Kapitalet* att traditionen tyngde som ett berg på de levandes sinnen och att människorna skapade sin egen historia inte efter sina egna önskningar utan ”under de givna och nedärvda omständigheter som de direkt konfronteras med.” Detta skulle bli ett återkommande tema hos honom. Vi finner egentligen i *Kapitalet* två helt olika uppfattningar om själva den kapitalistiska produktionens verkan på arbetarklassen.

Enligt den första ”utvecklar den kapitalistiska produktionen en arbetarklass som genom utbildning, tradition, vana ser på dessa produktionsordningsvillkor som självklara naturlagar... det monotona tvånget i de ekonomiska sambanden fullbordar arbetarens underkastelse under kapitalisten.” Denna process förstärks i hög grad av själva karaktären hos den kapitalistiska produktionsordningen som, mycket mer än sina föregångare, beslöjar och höljer i dunkel den exploaterande naturen hos dess ”produktionsordning” genom att framställa den som ett fritt, obundet och jämlikt utbyte. Resonemanget är av avgörande betydelse för den marxistiska uppfattningen om det kapitalistiska samhället och dess politik och måste diskuteras litet mer ingående.

Det finns hos Marx en oerhört stark känsla av *falskheten* som är invävd i det kapitalistiska samhället, skillnaden mellan sken och verklighet, form och substans. I *Kapitalet* skriver Marx:

Om, som läsaren med olust redan fått klart för sig, analysen av de verkliga, inre sambanden i den kapitalistiska produktionsprocessen är något mycket komplicerat och omfattande, om det är ett vetenskapligt arbete att lösa upp den yttre rörelsen och nå den sanna inre rörelsen, är det uppenbart att de uppfattningar som uppstår hos dem som utför den kapitalistiska produktionen kommer att drastiskt avvika från de verkliga lagarna och blott och bart vara ett uttryck för de synliga rörelserna.

Han går vidare och säger: ”... affärsmannens, börsmäklarens och bankirens uppfattningar är ofrånkomligen snedvridna.” Beträffande fabrikanterna ”intar konkurrensen likaså en fullständig snedvriden roll i deras hjärnor.” Men denna snedvridning inträffar i tillverkningen av varor och frambringar det som Marx i ett berömt avsnitt av *Kapitalet* kallar ”varufetischismen.” Denna fetischism påverkar uppenbarligen dem som producerar varorna, nämligen arbetarna. En vara, säger Marx, är

något mystiskt, helt enkelt eftersom den sociala karaktären av människans arbete i varan framträder som en objektiv karaktär stämplad på produkten av hennes arbete; eftersom de producerandes förhållande till resultatet av dess arbete presenteras för dem som ett socialt samband som existerar inte mellan dem själva utan mellan produkterna av deras arbete. Det som är en bestämd social relation mellan människor antar i deras ögon den fantastiska formen av en relation mellan ting.

I *Grundrisse* hade Marx framfört samma argument i ännu allmännare form, med tanke på cirkulationen av varor som tillverkats som bytesvärden: ”Att de sociala sambanden mellan individer blir en självständig makt över individerna, vare sig den tänks som en naturkraft, en slump eller i vilken form som helst, är en nödvändig följd av att utgångspunkten inte är den fria sociala individen.”

Det är alltså själva det kapitalistiska produktionssystemet som också skapar ett mysterium kring den verkliga naturen hos sina ”produktionsförhållanden.” Detta mysterium fördjupas sedan ytterligare av intellektuella av alla slag, och detta anger i förbigående rollen som revolutionära intellektuella borde spela, dvs att hjälpa till att undanröja mysteriet kring den kapitalistiska verkligheten.

Det finns emellertid en annan uppfattning hos Marx om kapitalismens verkan. Han trodde också

att arbetarklassen hela tiden skulle bli alltmer ”disciplinerad, förenad, organiserad genom själva mekanismen hos den kapitalistiska produktionsprocessen,” och detta måste till sist leda till en situation där ”expropriatorerna exproprieras.”

Dessa utsagor motsäger egentligen inte varandra. De avspeglar helt enkelt olika och motsägande fasetter i en komplicerad verklighet, där de motstridiga krafterna hos tradition och verklighet å ena sidan och hos förändring å den andra ständigt kämpar om arbetarklassens medvetande. Ur denna kamp kan ingen av dessa krafter gå helt segerrik eller vara fullkomligt säker på de segrar den kan ha vunnit. Traditionen kan aldrig bli helt förlamande, men den kan inte heller övervinnas snabbt. Problemet för segerrika revolutioner är att hindra traditionen från att underminera dem och slutligen besegra dem inifrån. Att störta en regim är sällan lätt och ofta oerhört svårt, men det är ändå lättare att göra det och utropa en ny samhällsordning än att verkligen skapa en. Det är vid denna punkt som Lenin och Mao Tse-tung möts: i en gemensam medvetenhet om att den revolution som var och en av dem ledde hotades av de djupast rotade traditionerna i tänkande och beteende. Lenins sista år överskuggades av denna medvetenhet, och sjukdom och död avbröt de ansträngningar han hade kunnat göra för att komma vidare. Mao hade större tur, men i vilken mån han lyckades är ingalunda klart.

I varje fall kan de traditionella sedvänjornas bestående och genomträngande betydelse på en mängd områden inte betvivlas, ens under förhållanden av mycket snabba ekonomiska, sociala och politiska förändringar. Vissa av dessa sedvänjor är så djupt förankrade i livsstilen att de kan överleva praktiskt taget hur länge som helst utan synbart stöd och under ytterst ogynnsamma omständigheter. Två självklara exempel är förföljda religiösa sekter och undertryckta nationella känslor. Men för det mesta upprätthålls och förmedlas traditioner av ett nät av speciella institutioner som är aktivt engagerade i en överföringsprocess — institutioner som familjen, skolan, massmedia osv. Det kan tilläggas att ingen förnuftig regering skulle försöka utplåna alla traditioner. Tanken är både absurd och motbjudande.

Kyrkorna är historiens första massmedia, och det budskap de gjorde till sin (ibland lönande) uppgift att sprida har oftast gått ut på underkastelse och lydnad, inte ifrågasättande och uppror. Detta är en alltför summarisk sammanfattning av en komplicerad och vindlande historia, men den duger utan vidare som en generalisering. I varje fall har marxismen från allra första början stått i motsättning till religion och kyrkor, vilket dessa rikligen återgäldat. Det var i inledningen till sin *Kritik av Hegels "Rättens filosofi"* som Marx fällde sitt berömda uttalande att religionen är opium för folket, en formulering som på intet sätt gör rättvisa åt de många olika skälen till Marx och Engels motstånd mot religionen eller åt deras uppfattning av den som ett historiskt faktum. Men den fyller gott och väl ändamålet att peka på vad som var deras allt överskuggande invändning mot den, nämligen att den står som ett hinder i vägen för arbetarklassens varseblivande av vad det är för fel med världen. Därför, skriver Marx i samma arbete, är ”avskaffandet av religionen som folkets illusoriska lycka en förutsättning för dess sanna lycka.” ”Kritiken av religionen desillusionerar människan så att hon tänker, handlar och formar sin verklighet såsom en människa som har förlorat sina illusioner och återfått sitt förnuft och kretsar kring sig själv som sin egen verkliga sol.” Formuleringen är i hög grad en ”tidig Marx,” men den allmänna stämningen finns kvar i kärnan av marxismens åsikt om religionen, och detsamma gäller uppfattningen som uttrycks i *Manifestet* med orden ”prästen har alltid gått hand i hand med godsägaren.”

Marx och Engels talade i lika nedsättande ordalag om de tidiga (och också de senare) formerna av kristen socialism som de hade stött på. Allvarliga försök har dock gjorts genom åren, i synnerhet på senare tid, att ”försona” kristendomen och marxismen med hjälp av något slags synkretisk humanism. Resultatet av dessa ansträngningar förefaller ytterst bräckligt, från

filosofisk och politisk synpunkt. Frågan har naturligtvis ingenting att göra med de kommunistiska regimernas strävanden, särskilt i Östeuropa, att avsluta sin kulturkamp mot kyrkorna och få till stånd något samförstånd med dem.

En betydande del av Gramscis intresse för folklig kultur och för hur genomsyrad den var av ett konservativt ”sunt förnuft” förklaras av religionens grepp om folket och av marxisternas behov att sprida sitt eget alternativa ”sunda förnuft” som ett led i kampen om ”hegemoni.” Religionen var ingalunda den enda del av överbygganden som han sysslade med, men det var den som med avseende på den folkliga kulturen djupast engagerade honom. Detta är föga överraskande med tanke på förhållandena i Italien under 1900-talets första årtionden.

Å andra sidan råder ingen som helst överensstämmelse mellan tanken på religionen som de konservativa krafternas viktigaste ideologiska försvarslinje — eller anfallslinje, vilket här är samma sak — och den alltmer världsliga karaktären hos detta samhälle. Huruvida det religiösa opiet någonsin var så sövande som det påstods under första hälften av 1800-talet (och dessförinnan) är en fråga som inte kan besvaras i allmänna termer. Religionens verkningar var uppenbarligen mycket starkare på vissa delar av ”folket” än på andra, vilket berodde på många olika faktorer. I varje fall måste religionen i de utvecklade kapitalistiska länderna, med uppenbara undantag, nu anses vara en av de mindre effektiva av de krafter som formar arbetarklassens medvetande.

Det är inte min avsikt att här diskutera dessa krafter i detalj utan bara att peka på hur de betraktas i ett marxistiskt perspektiv, eller skulle kunna betraktas. Detta tillägg måste göras på grund av knappheten på konsekvent marxistiskt arbete med analys och avslöjande av de åsikter och budskap som tillhandahålls i kulturen som producerats för masskonsumtion under låt oss säga de 30 åren efter andra världskriget, för att inte tala om att sådant arbete praktiskt taget saknades helt under åren som föregick det.¹ Gramsci utgjorde ett undantag genom att betona att varje inslag av denna kulturproduktion, hur trivialt det än är, måste tillmätas betydelse, och genom att insistera på att kampen för ”hegemoni” måste utkämpas på alla nivåer i överbyggnaden.

Nyckeltexten till hela denna fråga gavs av Marx och Engels i *Den tyska ideologin*, som skrevs 1845-6 men inte publicerades förrän 1932 (utom ett enda irrelevant kapitel som getts ut tidigare.) I ett avsnitt med underrubriken ”Angående skapandet av medvetande” skriver de:

I varje tidsålder är den härskande klassens idéer de härskande idéerna, dvs den klass som är den härskande materiella kraften i samhället är på samma gång dess härskande intellektuella kraft. Den klass som till sitt förfogande har medlen för materiell produktion har på samma gång kontroll över medlen för intellektuell produktion och behärskar därför idéerna hos dem som saknar medel för intellektuell produktion.

Som strax skall framhållas behöver dessa formuleringar byggas ut i vissa avseenden. Dock är texten anmärkningsvärt fräsch i åtminstone ett avseende. Den pekar på ett av de mest framträdande dragen i utvecklade kapitalistiska samhällen, nämligen att den största delen av det som produceras på det kulturella området där skapas av kapitalismen och därför helt naturligt är avsedd att på olika sätt bistå i försvaret för kapitalismen.

Resonemanget kan uttryckas mycket enkelt: vad än massmediernas ofantliga produktion är avsedd att åstadkomma, är den också avsedd att förhindra att arbetarklassen blir klassmedveten och att så mycket som möjligt reducera all längtan den kan hysa efter ett radikalt alternativ till

¹ Ett märkligt exempel på en sådan analys (av en icke-marxist) finns i George Orwells essä om de reaktionära värderingar i brittiska pojktidningar (”Boys’ Weeklies”, G. Orwell, *Collected Essays, Journalism and Letters*, vol. 1, London 1970). Essän skrevs 1939.

kapitalismen. Formerna för dessa strävanden skiftar i det oändliga, och framgången varierar avsevärt från land till land och från tid till tid. Andra inflytanden uppträder också. Faktum kvarstår att ”den klass som till sitt förfogande har medlen för materiell produktion” på samma gång ”har kontroll över medlen för intellektuell produktion” och att den verkligen försöker använda dem för att försvaga oppositionen mot den rådande ordningen. Inte heller påverkas resonemanget särskilt mycket av att staten i nästan alla kapitalistiska länder ”äger” radio och television, eftersom statens syfte är detsamma, nämligen att försvaga oppositionen mot den rådande ordningen. Det finns absolut ingenting anmärkningsvärt i detta. Det enda märkliga är att det vilar en sådan dimma över frågan och att marxisterna inte har gjort mer för att skingra töcknet kring vad som ju är en mycket viktig aspekt av den kamp de är invecklade i.

Inte heller utkämpas denna ”kamp för medvetande” enbart i traditioner och media. Den har andra fasetter som inte faller under någon av dessa rubriker. En av de viktigaste är själva arbetsprocessen, vilken Marx ägnade några av sina mest svidande vidräkningar. Se t ex hans fördomande i *Kapitalet* av ett arbetsdelningssystem som ”griper arbetskraften i själva dess rötter” och ”förvandlar arbetaren till en krympling och ett monster genom att tvinga honom att utveckla sin skicklighet i en detalj på bekostnad av en hel värld av produktionsförmåga och instinkt.”¹

Arbetsdelningen är en av de viktiga aspekterna av arbetsprocessen. Uppdelningar inom arbetarklassen, förknippade med arbetsdelningen, är en annan. Dessa uppdelningar rör färdigheter, funktion, lön, miljö och status, och de bidrar ytterligare till upplösningen av klassolidariteten. De kapitalistiska produktionsförhållandena är också starkt hierarkiska, för att inte säga auktoritära (detta gäller dock inte bara de kapitalistiska,) och underkastelse i arbetet utgör ett viktigt och diffust, men komplicerat och motsägelsefyllt, element i arbetarkulturen som går långt utanför arbetsprocessen. Denna dagligen förekommande underkastelse ger upphov till besvikelser och misstämningar som i sin tur söker compensation och utlösning på många olika sätt, de flesta på intet vis befordrande för utvecklandet av klassmedvetande.

Ett av sätten är utan tvivel idrott, eller snarare åskådarsport och kommersialiserad idrott, och vissa former av den har tillvunnit sig en central plats i arbetarklassens liv. Ett exempel är att jättestora skaror människor ide utvecklade kapitalistländerna går man ur huse på lördagar och söndagar för att se på fotboll. De flesta hör till arbetarklassen, liksom spelarna, tränarna och lagledarna. Det finns ingen annan form av aktivitet som förmår dra till sig ens en bråkdel av det antal som går på fotbollsmatcher vecka ut och vecka in. Oerhört många av dessa människor tar spelet, spelarna och klubbarna på djupaste allvar, intellektuellt och känslomässigt, och deras engagemang, med allt som ger näring åt och omger det, utgör en ”sportkultur” som är en viktig del av den allmänna kulturen. Med en eller annan variation (t ex baseball i stället för fotboll i Förenta Staterna) är detta ett framträdande nutida fenomen som radio och television i hög grad har bidragit till att uppamma. Sportkulturen i de kapitalistiska länderna, liksom alla andra massaktiviteter, ger stora pengar åt de olika producenter för vilka sporten skapar en marknad, från sportutrustning och tips till reklam. Detta är ett mycket starkt skäl till att näringslivet uppmuntrar den.

Vare sig det är avsiktligt eller ej uppstår en stor mängd av vad som skulle kunna kallas kulturellt spill från sportindustrin och åskådarnas engagemang. Karaktären hos detta spill är inte så

---

¹ Även här finns det emellertid ett annat sätt att se på saken. Marx skriver också: ”Modern industri tvingar samhället, under dödshot, att ersätta dagens detaljarbetare, som blir en krympling genom att hela livet upprepa en och samma triviala operation och därför reduceras till en del av en människa, med den fullt utvecklade individen. anpassad för många olika slags arbeten, beredd att möta varje produktionsförändring och för vilken de olika sociala funktioner han utför blir olika sätt att ge fullt utrymme åt hans egna naturliga och inlärda förmågor” (*Kapitalet*).

självljart negativ som marxisterna ofta frestas tro. Ämnet ägnar sig väl för enkelspåriga och överlägsna attityder som ofta överkompenseras av hjärtliga, demagogisk-populistiska tonfall. I själva verket förtjänar sportkulturen mycket större uppmärksamhet än den har fått, sett ur synvinkeln av hur den skapar och förstör klassmedvetandet. Att arbeta ut en marxistisk sportsociologi är kanske inte en av de mest angelägna teoretiska uppgifterna, men det är inte heller en av de mest försumbara.¹

Det närmast till hands liggande antagandet är att arbetarklassens intresse för sport som skådespel i det kapitalistiska samhället (sportens roll och organisation i de kommunistiska länderna väcker frågor av en annan typ) sannolikt försvagar utvecklingen av klassmedvetandet. Detta är dock en smula för enkelt. Det vilar nämligen på det tidigare gjorda antagandet att ett djupt intresse för någon fotbollsklubbs öden och äventyr är oförenligt med militant fackföreningsrörelse och engagemang i klasskampen. Detta förefaller inte rimligt a priori och vederläggs av tydliga vittnesbörd om motsatsen. Att mumla ”bröd och skådespel” ersätter inte allvarligt funderande kring ämnet.

Vad som mycket väl kan hävdas rörande sporten och sportkulturen i kapitalistiska länder är att den är starkt genomsyrad av kommersialism och pengar, att detta är accepterat av de allra flesta och inte ifrågasätts som en ”naturlig” del av sporten. Detta kan också förmodas göra det lättare att acceptera att samhällslivet överlag ”naturligen” och ofrånkomligen är genomsyrat av kommersialism och pengar. Det är fullt tänkbart att sportkulturen verkligen bidrar till att hindra medborgarna från att tänka sig ett samhälle som inte är genomsyrat av kommersialism. Hur viktigt detta är i den totala kulturproduktionen i dessa samhällen är dock en fråga för spekulation.

Formuleringarna i *Den tyska ideologin* som citerades tidigare är behäftade med en allvarlig brist i förhållande till dagens situation och också till föregående skedens. Detsamma gäller Gramscis idé om ”hegemoni” eller åtminstone några tolkningar av den.

Vad det handlar om är en övervärdering av den ”härskande klassens” ideologiska övertag, eller om detta övertags *effektivitet*. Som jag påpekat tidigare är det minst lika sant nu som det var när orden skrevs att ”den klass som har till sitt förfogande de materiella produktionsmedlen på samma gång har kontroll över de intellektuella produktionsmedlen.” Men det är bara delvis sant — och variationerna är avsevärda mellan olika länder — att ”däri genom allmänt talat, idéerna hos dem som saknar medlen till intellektuell produktion är underkastade denna.” Fara i denna formulering, liksom i begreppet ”hegemoni”, är att den kan leda till att man inte tar tillräcklig hänsyn till den mångsidiga och alltid pågående kampen mot den härskande klassens ideologiska övertag och till att denna kamp, oavsett alla svårigheter och underlägen, har till följd att den härskande klassens övertag stadigt urholkas.

En tillämplig historisk illustration till denna process hittar man i det ideologiska krig som fördes på 1700-talet mot l'ancien régime. Förändringarna som inträdde i den gamla regimens ideologiska klimat från år till år var nästan omärkliga, men skillnaden mellan 1715, det år då Ludvig XIV dog, och låt oss säga 1775 är oerhört stor. Det finns många skäl till detta, men ett av dem är den ideologiska kamp som fördes av en skara individer, stora och små, mot hegemonin representerad av l'ancien régime. Det var de som utgjorde den mänskliga länken mellan infrastruktur och överbyggnad.

I en enormt mycket större skala har en ideologisk kamp mot borgerlig hegemoni pågått i 150 år

¹ Det skulle innefatta studier av det iögonfallande ”sexistiska” inslaget i och inflytandet från de flesta åskådarsporter, t ex fotboll och baseball med deras hyllande av ”manliga” egenskaper. ”Än sen då?” är det en fråga som förtjänar ett detaljerat svar.

och längre, och även om vi bara ser till den relativt korta tidrymden av de senaste 50 åren, är det uppenbart att vad som för korthets skull kan kallas den socialistiska idén har vuxit enormt i styrka under denna period, trots de oerhörda angrepp den har utsatts för, inte minst från sina egna. Dess tillväxt har varit omätlig såtillvida att den har sträckt sig till jordklotets alla delar och omätlig också när det gäller hur djupt idéerna har trängt in i de utvecklade kapitalistiska länderna. Marx "gamla mullvad" har fortsatt att gräva gångar — om än mycket långsammare och mera vindlande än Marx någonsin hade kunnat förutse — i en sådan utsträckning att den verkliga frågan mer och mer blir vad för slags socialism den gräver sig fram mot och hur den skall förverkligas.

I varje fall fordrar diskussionen om hegemoni och klassmedvetande mer än någonsin att den införlivar idén om att en kamp pågår, en kamp som utkämpas på många olika fronter och bygger på spänningarna och motsägelserna i de verkliga strukturerna i arbete och liv under kapitalismen. Kampen manifesterar sig på oändligt många sätt,¹ men faktum är att den äger rum. Den ideologiska terrängen är ingalunda helt ockuperad av "den härskande klassens idéer." Den är ett starkt omstritt territorium.

I kapitalistiska samhällen med borgerliga demokratiska regimer utkämpas de ideologiska striderna huvudsakligen i och genom institutioner som inte ingår i statssystemet. Detta argument har på senare år motsagts av Louis Althusser och andra som mot den har ställt Althusserns idé om "ideologiska statsapparater" (ISA). Enligt denna idé är ett ofantligt stort antal institutioner, som är engagerade i att sprida ideologin, inte bara "ideologiska apparater" utan "statsideologiska apparater," som måste skiljas från den "repressiva statsapparaten." Althusser innefattar bland dessa ideologiska statsapparater "den religiösa ISA (kyrkorna), utbildnings-ISA (offentliga och privata utbildningsanstalter), familje-ISA, den juridiska ISA, den politiska ISA (det politiska systemet, däribland partierna), fackförenings-ISA, massmedia-ISA (press, radio, television osv), den kulturella ISA (litteratur, konst, sport osv)."²

Benämningen statsideologisk apparat om alla dessa företeelser vilar på eller framkallar åtminstone en sammanblandning av klassmakt och statsmakt, en distinktion som inte får suddas ut.

Klassmakten är den allmänna och genomträngande makt som en härskande klass (låt oss för tydlighets skull anta att det bara finns en enda) utövar för att bibehålla och försvara sitt välde i samhället. Klassmakten utövas genom många institutioner och myndigheter. En del av dessa är i första hand skapade för ändamålet, t ex den härskande klassens politiska partier, intresse- och påtryckningsgrupper osv. Andra är kanske inte speciellt utformade för ändamålet men tjänar det ändå, t ex kyrkan, skolan, familjen. Vare sig de är skapade för att försvara klassmakten eller inte är de institutioner och myndigheter genom vilka den härskande klassen försöker säkerställa sin "hegemoni." Denna klassmakt utmanas vanligen av en motmakt, de underordnade klasserna, ofta genom samma institutioner men även genom andra. Exempel på det förra fallet är familjen, skolan och kyrkan, på det senare arbetarklassens partier och fackföreningarna. Att vissa institutioner "används" av motsatta klasser betyder helt enkelt att dessa institutioner inte är "monolitiska" utan att de tvärtom själva är skådeplatsen för klasskonflikter, och vissa institutioner som är skapade för att befrämja klassmakten kan mycket väl också (eller t o m helt och hållet) spela en annan roll, t ex att "göra rutin av," stabilisera och begränsa klasskonflikterna.

¹ Denna variationsrikedom ger ökad betydelse åt Marx' distinktion, framförd i inledningen till *Ett bidrag till kritiken av den politiska ekonomin*, mellan "de materiella omvandlingarna av produktionens ekonomiska villkor" som kan "bestämmas med naturvetenskaplig precision" och "de juridiska, politiska, religiösa, estetiska eller filosofiska — kort sagt ideologiska formerna" i vilka människor blir medvetna om konflikten och utkämpar den.

² L. Althusser, "Ideology and Ideological State Apparatuses", *Lenin and Philosophy* (London 1972). Uppräkningen förefaller en smula överflödigt, eftersom det är svårt att komma på något som utelämnats.

Också detta visar emellertid bara att institutioner kan spela andra roller än de som de skapats för och ha andra effekter än de som de var ämnade att ha.

Det viktiga är dock att den härskande klassens makt inte i vissa viktiga avseenden utövas genom statens handlande utan genom klassens handlande, åtminstone i borgerliga demokratiska regimer och likaså i flera andra former av kapitalistiska regimer. Naturligtvis finns det andra väsentliga exempel där makt utövas genom statens myndigheter, och staten är i alla avseenden klassmaktens yttersta sanktionerande instans. Men det vi här talar om rör andra områden. Här vill jag påpeka det faktum att den härskande klassen, under statens skydd, har oerhörda resurser, oändligt mycket större än de underordnade klasserna, att påverka samhället i den riktning den vill. Följande citat ur Marx' *Klasstriderna i Frankrike* ger en god illustration av innebörden i klassmakten. Marx skriver om valkampanjen förd av "Ordningens parti" 1849 och anmärker:

Ordningens parti hade enorma finansiella resurser till sitt förfogande. Det hade organiserat lokalavdelningar över hela Frankrike. Det hade alla det gamla samhällets ideologer i sin sold. Det kunde använda den existerande regeringens inflytande. Det ägde en arm av oavlönade vasaller i mängden av småborgare och bönder som, fortfarande skilda från den revolutionära rörelsen, fann i egendomens höga dignitärer de naturliga representanterna för sin eländiga egendom och sina eländiga fördomar. Representerat över hela landet av oräkneliga små monarker kunde Ordningens parti straffa ett nederlag för sina kandidater som uppror och kunde avskeda oppositionella arbetare, motsträviga drängar, tjänare, kontorister, järnvägstjänstemän och alla de tjänstemän som är dess sociala underordnade.

Det är klart att mycket att detta nu skulle behöva ändras, utvidgas eller specificeras, och mycket som är "modernare" i fråga om resurser skulle få läggas till, men grundidén är fortfarande giltig och viktig rörande detta slags kapitalistisk regim, i motsats till andra där klassmakten till största delen utövas genom staten. Det extrema exemplet där klassmakten i ett kapitalistiskt samhälle "tas över" och utövas av staten är fascismen och nazismen, med andra former och grader av auktoritärt styre däremellan.

I perioder av akut social kris och konflikt finns det en benägenhet att klassmakten tas över av staten själv och att den i själva verket glatt kapitulerar för staten. Man kan med stor rätt hävda att staten, också under "normala" förhållanden i den utvecklade kapitalismen, är i färd med att ta över fler och fler av de funktioner som hittills har utförts av den härskande klassen, eller åtminstone tar större del i utförandet av dessa funktioner än som var fallet under föregående perioder. Jag syftar här inte på statliga ingrepp i ekonomin, där detta är uppenbart sant, utan snarare på forandet av medvetandet.

De otroliga framstegen i mediateknikerna har i varje fall frestat vissa regeringar att använda dessa tekniker för att försöka influera "allmänna opinionen" och mera direkt träda in i utformandet av medvetandet. Detta sker både positivt och negativt; positivt såtillvida att det nu finns en media-industri styrd av regeringen och staten som faktiskt sprider eller påverkar spridandet av nyheter, åsikter och perspektiv, negativt såtillvida att regeringarna gör sitt bästa för att hindra att nyheter, åsikter osv som de anser "onödiga" sprids. Medlen och teknikerna varierar från land till land, men de har överallt en ofantlig omfattning.

Denna mediaindustri som staten driver skapar inte alla slags varor. Antalet produkter är till skillnad från medlen och teknikerna ganska litet, ideologiskt sett, och det är helt naturligt att produkterna, för det mesta bär en konformistisk och "nyttig" prägel, dvs nyttig för att bibehålla stabiliteten, misstänkliggöra farliga tankar och försvara sakernas tillstånd. Staten har nu gått in i medvetandeindustrin i stor skala och spelar sin roll i ett permanent idékrig som är ett avgörande element i klasskonflikten.

Trots det, och också om man, så som man naturligtvis måste göra, tar full hänsyn till att staten

övertar fler och fler uppgifter, finns det absolut ingen grund för att kalla institutioner som i borgerliga demokratiska samhällen inte ingår i staten för "statsideologiska apparater." Mycket som är viktigt rörande dessa samhällen går förlorat om distinktionen utdras mellan ideologiska apparater som mestadels är produkter av det privata samhället och de som är produkter och delar av statsapparaten. Det kan tilläggas att detta inte bara gäller kapitalistiska samhällen. Det har stor betydelse för hur ideologiska apparater betraktas i förhållande till ett framtida och socialistiskt samhälle, hur de är förbundna med eller oberoende av staten osv. Som Althusser skulle kunna säga är detta inga "oskyldiga" diskussioner.

2

Om man är överens om att en kamp om medvetande som är av avgörande betydelse utkämpas dag ut och dag in i kapitalistiska samhällen (och även i andra), följer därav att stor vikt måste tillmätas de människor som spelar huvudrollen i att ge uttryck åt denna kamp — de intellektuella.

"Intellektuell" är en benämning som är ökad för att leda till svårigheter. Gramsci påpekade att alla människor på sätt och vis är "intellektuella". Han skriver i *Anteckningar från fängelset*: "I allt fysiskt arbete, också det mest ringaktade och mekaniska, finns ett minimum av teknisk kvalificering, dvs ett minimum av skapande intellektuell verksamhet," och, i mera positiva ordalag:

... det finns ingen mänsklig aktivitet som utesluter varje form av intellektuellt engagemang — *homo faber* kan inte skiljas från *homo sapiens*. Slutligen ägnar sig varje människa, utanför yrkeslivet, åt någon form av intellektuell aktivitet — hon är tänkare, konstnär, konstkännare, hon har en bestämd idé om världen, en medveten moral, och bidrar därför till att uppehålla en världsåskådning eller till att modifiera den, dvs införa nya tänkesätt.

Detta är i stort sett sant och antyder att var och en, i sitt dagliga liv och i sina yttranden till andra människor, förmedlar ett stycke av en social verklighet. Därigenom bidrar man, om än aldrig så litet, till att forma denna verklighets karaktär. Men Gramsci observerade också att även om alla människor i någon mening kan sägas vara intellektuella, "har inte alla människor i samhället de intellektuella funktioner."

Denna funktion definierade han som dubbel: "organisatorisk och konnektiv." "De intellektuella är den härskande gruppens 'företrädare' som utövar underbefälsfunktionen i den sociala hegemonin och det politiska styret"; de omfattar med andra ord två viktiga överbyggnadsnivåer. Den ena är organiserandet av "hegemonin," den andra organiserandet av politiska funktioner.

"Detta sätt att ställa problemet," säger Gramsci, "har till följd att begreppet intellektuell utvidgas kraftigt, men det är enda sättet på vilket man kan uppnå en konkret approximation av verkligheten."

Detta är inte särskilt övertygande och det skulle förefalla betydligt mindre förbryllande, utan att något gick förlorat, om man begränsade begreppet intellektuell till den första av Gramscis båda kategorier, nämligen det kulturell-ideologiska området.¹ Det var så Marx och Engels såg det i *Den tyska ideologin* när de talade om en "arbetsdelning" hos den härskande klassen,

så att en del av denna klass framträder som klassens tänkare (de aktiva, idégivande ideologerna som lever på att fullända den illusion som klassen har om sig själv), medan den andra delens attityd till

¹ Gramsci gör en annan viktig distinktion, mellan "organiska" och "traditionella" intellektuella, som inte heller är till någon större glädje. På ett ungefär är "organiska" intellektuella de som en "ny klass" behöver eftersom de "ger den homogenitet och ett medvetande om dess egna funktioner inte bara på det ekonomiska utan också på det sociala och politiska området". "Traditionella" intellektuella är de som är bundna till redan etablerade klasser. (Se *Anteckningar från fängelset*.) Gramsci tänkte på borgarklassen respektive den jordägande adeln, men terminologin och också begreppsbyggnaden blir föga användbar när borgarklassen ställs mot arbetarklassen.

dessa idéer och illusioner är mer passiv och mottagande, eftersom de i själva verket är de aktiva medlemmarna av klassen och har mindre tid att bygga upp illusioner och idéer om sig själva.

Den allmänna uppfattning som kommer till uttryck här är att de intellektuella ideologerna huvudsakligen (dock inte uteslutande, som vi strax skall se) är, med Gramscis ord, företrädare för den härskande klassen. Marx' egen rungande formulering i *Kapitalet* om nationalekonomerna var att de efter den politiska ekonomins glanstid hade övergått till att bli "borgarklassens lejda slagkämpar," och detta kan uppenbarligen tillämpas på intellektuella och ideologer utanför ekonomernas krets. Gramsci kallade också de intellektuella för "legitimationens administratörer," vilket ger en klar avgränsning av deras roll i detta perspektiv. De flesta intellektuella har just på ett eller annat sätt sysslat med att nära, vårda och konsolidera den existerande samhällsordningens legitimitet. Man har ofta fått intrycket under 1900-talet att de intellektuella för det mesta fanns på vänsterkanten, och ordet intellektuell kom till Frankrike vid tiden för Dreyfus-affären som en (nedsättande) beteckning på de journalister eller författare som var "dreyfusarder" och i omstörtande syfte anföll heliga institutioner som den franska armén och kastade tvivel över dess ära.

Den marxistiska uppskattningen är mer realistisk: de flesta av dem som med rätta kan kallas intellektuella i det borgerliga samhället, för att inte tala om utövare av "fria yrken," t ex advokater, arkitekter, revisorer, läkare, vetenskapsmän, har verkligen varit legitimationens administratörer i sitt samhälle. De har varit det desto mera som de oftast är omedvetna om att detta är den roll de spelar. De sprider inte bara utan delar också till fullo universalismens illusion, som tidigare beskrevs som borgarklassens "falska medvetande," eller alla klasser som avsiktligt eller oavsiktligt följer sina särskilda intressen i en klädnad av universella principer, heliga och eviga sanningar, hela nationens intresse osv.

Den marxistiska synen på den intellektuella är emellertid betydligt mer komplicerad, t o m mångtydig, än detta ger vid handen. Till att börja med bör vi dra oss till minnes att Marx och Engels i *Manifestet* säger: "... i tider då klasskampen närmar sig avgörandets stund... går en del av borgarklassen över till proletariatet, särskilt några av de borgerliga ideologerna." Denna idé vidgades senare och kom att innefatta möjligheten att vissa ideologer skulle ansluta sig till den socialistiska saken även under skeden när klasskampen inte närmade sig den avgörande punkten, och detta har senare blivit ett framträdande drag i det marxistiska perspektivet när det gäller kampen mot kapitalismen. Med den enorma ökningen i antalet personer som utför "intellektuella" arbeten under kapitalismen och gör det som "proletariserade" medlemmar av den "kollektive arbetaren" får frågan om deras knytning till arbetarklassen och enrollering för dess sak en oerhörd stor betydelse. Å andra sidan är det sant att vi här inte talar om de "borgerliga ideologer" som Marx och Engels tänkte på utan rör oss något närmare Gramscis mycket vidare definition.

Beträffande borgerliga ideologer påpekade Marx, vilket framgår av det senaste citatet, att många (eller några) av dem kanske var särskilt benägna att "övergå till proletariatet" under krisperioden. De skulle göra det därför att de hade "höjt sig till den nivå där de teoretiskt förstod den historiska rörelsen som helhet." Marx och Engels noterade också att de delar av borgarklassen som var proletariserade skulle "försörja proletariatet med friska tillskott av upplysning och framsteg," och detta skulle förmodligen alldeles speciellt gälla ideologerna. Detta är dock bara en förmodan, eftersom Marx och Engels inte tillskrev de intellektuella-ideologerna som hade gått över till proletariatet någon speciell roll.

Mot slutet av 1800-talet fanns dock många sådana intellektuella som intog inflytelserika positioner i de stora arbetarpartierna, och det gick så långt att de så att säga bildade sin egen informella "International" inom den Andra Internationalen som hade bildats 1889. Frågan om de intellektuella och deras förhållande till arbetarrörelsen hade nu fått mycket större betydelse än

denna någonsin haft för Marx, och det var om dem som Karl Kautsky vid sekelskiftet skrev vad Lenin i *Vad bör göras?* kallade ”följande djupt sanna och betydelsefulla ord”:

Socialismen och klasskampen uppstår sida vid sida, den ena kommer inte fram ur den andra och var och en uppstår under olika villkor. Modernt socialistiskt medvetande uppstår endast på grundval av djup vetenskaplig kunskap. Vetenskapen utvecklas inte hos proletariatet utan hos den borgerliga intelligentian. Det var hos individuella medlemmar av denna klass som den moderna socialismen hade sitt upphov och det var de som förde den till de mer intellektuellt utvecklade proletärerna, som i sin tur införde den i proletariatets klasskamp när omständigheterna så tillät. Socialistiskt medvetande är följaktligen något som tillförs proletariatet utifrån, inte något som växer fram spontant inom det.

Det ligger mer än ett svagt eko av dessa ”djupt sanna och betydelsefulla ord” i Lenins eget hävdande att ”socialismens teori växte fram ur filosofiska, historiska och ekonomiska teorier som utarbetats av utbildade representanter för de besittande klasserna, av intellektuella.”¹

Trots det är likheterna med Kautsky vilseledande. Lenin hade ingen högre tanke om intellektuella och uteslöt då inte de marxistiska. Han var fullständigt beredd att erkänna den skuld som den socialistiska teorins utveckling hade till borgerliga intellektuella. Men han var skarpt kritisk till vad han betraktade som de intellektuellas ”slapphet,” individualism, oförmåga till disciplin och organisation, tendens till reformism och opportunistisk osv. Han ställde också gärna deras osäkra och vacklande engagemang i den revolutionära rörelsen i motsats till den stabilare och pålitligare attityden hos revolutionära arbetare. Detta är en ”arbetartendens” som i högre eller lägre grad har påverkat större delen av de marxistiska skrifterna och tänkandet. I Lenins vision av proletariatets diktatur, uttryckt t ex i *Staten och revolutionen* alldeles före det bolsjevikiska maktövertagandet, är det arbetarklassen som fyller scenen, tillsammans med bönder och soldater. ”Experterna” väntas tjäna revolutionen under folkets vaksamma (och misstänksamma) ögon. Hans perspektiv förändrades inte sedan bolsjevikerna gripit makten. I den mån intellektuella spelade någon roll bland revolutionens ledare — vilket många av dem gjorde i det bolsjevikiska partiet — var det inte som intellektuella utan just som partimedlemmar. Vad än Lenin ansåg om de borgerliga intellektuellas förtjänster under ett föregående skede i den socialistiska utvecklingen, var det som medlemmar av partiet och genom partiet som han betraktade senare generationer av intellektuella som engagerade i arbetarsakens tjänst.

Denna uppfattning utvidgades och förtydligades av Gramsci, som ansåg att uppkomsten av en intellektuell klass som ”tillhörde” arbetarklassen var av allra största vikt. I sin strävan efter hegemoni måste arbetarklassen frambringa egna intellektuella, och det är förvisso en av det revolutionära partiets främsta uppgifter att skapa sådana ”organiska” intellektuella som tillhör arbetarklassen. Dessa intellektuella spelar en ledande roll i formuleringen och inympningen av ett nytt ”sunt förnuft.” Men de spelar denna roll som medlemmar i ett parti som självt styr den revolutionära rörelsen, ”den moderne fursten,” som också är arbetarklassens ”kollektive intellektuelle.” Det är också det revolutionära partiet som utför det livsviktiga arbetet att föra samman och gjuta ihop arbetarklassen och dess intellektuella i en gemensam ansträngning.

Dessa och liknande formuleringar är till ringa hjälp när det gäller att lösa de verkliga problemen i förhållandet mellan de intellektuella och den revolutionära rörelsen. Detta förhållande är en viktig spänningsspunkt i den marxistiska teorin, eller åtminstone i den marxistiska teorin efter Marx. Och den har milt uttryckt varit en stor källa till spänning i den kommunistiska praktiken.

Det fordras av de intellektuella att de skall ”tjäna folket.” Detta har varit de kommunistiska

---

¹ Lenin påpekar också: ”... på samma sätt uppstod i Ryssland socialdemokratins lära helt oberoende av den spontana tillväxten och oundvikligt resultat av tankeutvecklingen hos den revolutionära socialistiska intelligentian.”

ledarnas påbud från Lenin till våra dagar. Påbudet kan ses som helt invändningsfritt. Problemen börjar när frågan ställs hur detta skall ske, inte därför att frågan egentligen är svår utan därför att svaret i stort sett är förbehållet partiledarna. Det är de som enligt kommunistisk praxis har tillvällat sig privilegiet att avgöra vad "att tjäna folket" betyder och inte betyder. Det gäller i mycket mindre utsträckning Lenin, som oftast var försiktig i sådana ärenden. Men det har utgjort en oskiljbar del i kommunistisk praxis alltsedan Lenin och är i själva verket ett karakteristiskt drag hos stalinismen, och även hos maoismen. En av de mest auktoritativa av Maos texter i detta ämne innehåller sålunda följande avsnitt:

Tomma, torra, dogmatiska formler förstör sannerligen förmågan att skapa. Inte blott det. De förstör marxismen. Dogmatisk marxism är inte marxism, det är antimarxism. Förstör då inte marxismen förmågan att skapa? Jo, det gör den. Den förstör i grunden den förmåga att skapa som är feodal, borgerlig, småborgerlig, liberalistisk, individualistiskt, nihilisk, konsten för konstens egen skull, aristokratisk, dekadent eller pessimistisk, och allt skapande som är främmande för folkets massor och för proletariatet. Vad proletära författare och konstnärer angår, bör inte detta slags skapande förstöras? Jag anser det. Det bör förstöras helt och hållet. Och medan det förstörs kan något nytt skapas.¹

Denna text stammar från 1942, men det finns mycket i Maos uttalanden om intellektuella och intellektuellt och konstnärligt arbete före och efter det året, vilket visar att det var karakteristiskt för ett visst tänkande. Den springande punkten i uttalanden som dessa är inte om de är sanna eller falska eller om de över huvud taget betyder något. Det är i stället att det finns en yttre auktoritet som har förmågan att avgöra vad som är "feodalt, borgerligt, småborgerligt" osv och tvinga på de intellektuella sina beslut. Sättet härför har växlat och antagit andra former i Ryssland under Stalin än i Kina eller på Kuba. Ändå har partiledarnas eller deras representanters enväldiga rätt att avgöra vad som i intellektuella arbeten "tjänar folket" och ännu mer vad som inte gör det inte allvarligt ifrågasatts i kommunistländerna.

Under lång tid gjorde kommunistiska partiledare utanför de kommunistiska staterna också anspråk på denna rätt, även om de naturligtvis inte kunde påtvinga någon den. Inställningen har under senare år blivit mycket öppnare och mindre hård, och frihet i intellektuellt och konstnärligt arbete har numera i betydande mån accepterats och erkänts av ledarna för t ex det italienska och det franska kommunistpartiet. Tanken att intellektuella och konstnärer skulle tjäna folket har inte övergetts av dessa ledare, och varför skulle den överges? Men idén att de eller någon partiets kulturkommission skulle avgöra vad detta innebär eller inte innebär har kommit att betraktas med allt större skepsis, och likaså tanken att partiet (vilket är detsamma som partiledarna) har till uppgift att sätta sig till doms över vad som är "godtagbart" i konstnärliga frågor. Denna mer avspända inställning till konstnärligt och kulturellt arbete som inte har några direkta och uppenbara politiska samband har t o m kommit att i viss grad påverka intellektuellt arbete som är direkt politiskt och "känsligt" ur politisk synvinkel. Den allmänna tendensen går alldeles tydligt i riktning mot mindre stränghet och större tolerans mot olikheter.

Å andra sidan väntas intellektuella i vänsterländska kommunistiska partier, liksom andra partimedlemmar, uppträda i enlighet med principerna för "demokratisk centralism," åtminstone när det är fråga om direkt politiska yttranden. Detta behöver inte innebära att "avvikelser" från partilinjen absolut inte kan accepteras av partiledarna, men det gör en seriös och vidmakthållen

¹ Samtal i Yenan-forum om litteratur och konst, *Selected Works of Mao Tse-tung* (Peking 1967). Mao påpekade också att "felaktig stil i arbetet fortfarande förekommer i allvarlig utsträckning i våra litterära och konstnärliga kretsar, och det finns ännu många defekter bland våra kamrater, t ex idealism, dogmatism, tomma illusioner, tomt prat, förakt för det praktiska och upphöjdhet över massorna, och allt detta kräver en effektiv och allvarlig kamp för att ställas till rätta". Ett så omfattande och vagt fördömande erbjuder givetvis ett fruktansvärt vapen mot de intellektuella, vilkas arbete ofrånkomligen är sårbart för en sådan beskrivning.

debatt, i synnerhet en organiserad debatt med bestämda teser, praktiskt taget omöjlig. Detta, som utgör ett element i svagheten eller avsaknaden av intern demokrati i dessa partier, påverkar och är avsett att påverka alla partimedlemmar. Men det påverkar partiets intellektuella mer än andra såtillvida att kritik och sökande är oskiljbara delar i deras tillvaro som intellektuella, eller åtminstone borde vara det. Den ”demokratiska centralismen” tynger inte lika hårt på dem som tidigare, men den är fortfarande kännbar, och det tryck och de frestelser att ”strama till” som uppstår när dessa partier bildar regering och under de ytterligt svåra förhållanden som följer på deras regeringsbildning blir med nödvändighet mycket stora.

Trots det är det värt att framhålla att de intellektuellas plats och roll inte är en fråga som avgörs av marxismens natur. Den har avgjorts i de kommunistiska regimerna – mycket olyckligt i de flesta fall, nämligen till priset av konformitet — av de förhållanden under vilka regimer som påstår sig vara inspirerade av marxismen har kommit till makten och utvecklats. Hänsynslöst undertryckande av oliktankande intellektuellas arbete, och av alla andra slags oliktankande likaså, har förekommit i marxismens namn och ”under dess banér”. Men det finns inget stöd för uppfattningen att sådant förtryck på något sätt är inskrivet i marxismens natur. Sådana påståenden är ren propaganda.

Denna propaganda ingår i ”kampen för medvetande” som omnämndes tidigare och som ingår i klassamhällenas dagliga liv. Denna kamp är dock bara en enda fasett av klasskonflikten. Det finns andra strider som pågår jämsides med den och där staten spelar en central roll. Inte heller är det egentligen möjligt att skilja någon av dessa strider från de andra, och staten ingriper på en eller annan nivå i alla. Den är den första och sista försvararen av den gamla ordningen, och därför är det staten vi nu måste ägna oss åt.

IV. Försvaret för den gamla ordningen: 2

1

I marxismens politik finns det ingen institution som ens tillnärmelsevis är så viktig som staten. Koncentrationen av uppmärksamhet på den har bidragit till att andra viktiga politiska element har underskattats i den marxistiska teorin, t ex de kulturella element som vi diskuterade i föregående kapitel.

Icke desto mindre kan det inte råda tvivel om att det är riktigt att understryka statens centrala roll i varje samhällssystem. Betoningen av staten är naturligtvis inte något säreget för marxismen. Den finns också i andra och motsatta politiska teorier.

Hur stora de inbördes skillnaderna än är delar de flesta av dessa teorier uppfattningen om staten som företrädare för ”samhället som helhet,” som höjd över speciella och begränsade grupper, intressen och klasser och som bärare av den särskilda funktionen att se till både att konkurrensen mellan dessa grupper, intressen och klasser fortgår i ordnade former och att ”det nationella intresset” inte lider skada under processen. Huruvida staten löser dessa uppgifter väl eller ej är inte huvudfrågan här, utan i stället att de flesta politiska teorier verkligen ålägger staten dessa uppgifter och därigenom förvandlar den till centrum i det sociala systemet.

Utgångspunkten för den marxistiska teorin om politiken och staten är att den kategoriskt förkastar denna syn på staten som instrument eller företrädare för ”samhället som helhet.” Detta förkastande följer med nödvändighet av den marxistiska synen på samhället som klassamhälle. I klassamhällerna är ”samhället som helhet” och ”det nationella intresset” uppenbart ett bedrägeri. Det kan finnas tillfällen och frågor där samtliga klassers intressen råkar sammanfalla, men för det mesta i grund och botten är dessa intressen fundamentalt och oåterkalleligen motstridiga. Därför

kan staten omöjligt vara deras gemensamma företrädare. Tanken att den kan vara det är en del av den ideologiska slöja som en dominerande klass drar över klasstyrets verklighet för att legitimera detta styre, både i egna och i de underordnade klassernas ögon.

Det marxistiska resonemanget har alltid gått ut på att staten till sitt väsen är ett instrument för klassdominans. Den är inte en neutral domare mellan konkurrerande intressen utan oundvikligen en djupt engagerad part. Den står inte ovanför klasstriderna utan mitt i dem. Dess ingripande i skeendena i samhället är avgörande, konstant och genomsyrande, och detta ingripande är nära be-tingat av det mest grundläggande av statens karakteristiska, nämligen att den är ett instrument för klassdominans — ytterst det viktigaste av alla sådana instrument.

Den mest berömda formuleringen av den marxistiska statsuppfattningen förekommer i *Manifestet*: ”Den verkställande makten i den moderna staten är bara en kommitté som förvaltar hela borgarklassens gemensamma angelägenheter.” Men detta är ingalunda en så enkel och rättfram formulering som den oftast har tolkats. Liksom alla marxistiska uttalanden om staten innehåller den tvärtom många problem som behöver synas noggrant. Med detta menar jag inte att det allmänna perspektivet är felaktigt. Tvärtom tror jag att det ligger närmare klassam-hällenas politiska verklighet än något annat. Men det är inte någon trollformel som gör tolkningen av denna verklighet problemfri. Någon sådan formel finns inte.

Ett problem som omedelbart faller i ögonen rör begreppet ”härskande klass” i det marxistiska språkbruket. Här får den härskande klassen denna beteckning på grund av att den äger och kontrollerar den överväldigande delen av medlen för materiell och intellektuell produktion och att den därigenom kontrollerar, befäller eller härskar också i staten. Detta förutsätter dock att klassmakten automatiskt övergår till statsmakt. I själva verket förekommer ingen sådan automatisk omvandling. Frågan om förhållandet mellan klassmakt och statsmakt utgör ett stort problem med många olika fasetter. Också där det kan bevisas att de båda står varandra mycket nära återstår flera svåra frågor att besvara eller åtminstone att studera. Den inte minst viktiga av dessa frågor rör de former som staten antar, varför den antar olika former och vilka konsekvenser detta har.

Det allra första man måste göra är att inse att förhållandet mellan den härskande klassen och staten är ett problem som man inte kan bortse från. Problemet ligger redan i den ovan citerade formuleringen i *Manifestet*. Hänsyftningen på ”hela borgarklassens gemensamma angelägenheter” visar tydligt att borgarklassen är en social helhet som består av olika och därför potentiellt eller faktiskt motstridande element, något som måste betraktas som axiomatiskt för alla klasser och som påpekades i kapitel H. Orden ”gemensamma angelägenheter” antyder att det också finns enskilda sådana. På denna grundval har staten en väsentlig funktion att medla och utjämna, eller snarare: det är staten som spelar en avgörande roll i fyllandet av denna funktion. Specifikationen behövs eftersom det finns andra institutioner som hjälper till att fylla den, t ex borgarklassens partier.

Men om staten skall utföra denna medlande och utjämnande uppgift åt vad som i själva verket är olika element eller fraktioner i borgarklassen, som har olika och motstridiga intressen, måste den givetvis ha en viss grad av autonomi i förhållande till den härskande klassen. Sätillvida som denna klass inte är monolitisk, och det är den aldrig, kan den inte fungera som huvudman för en företrädare, och ”den” kan inte helt enkelt använda staten som ”sitt” instrument. I detta sammanhang finns ingen ”den,” som är i stånd att utfärda sammanhängande förhållningsorder, minst av allt i starkt komplexa, uppdelade och ”gamla” samhällen där en lång historisk utvecklingsprocess har fört en härskande klass till makten, en klass som inrymmer många skiljaktiga intressen och fraktioner. Med detta avser jag inte att förneka att termen, med diverse

specifikationer, kan godtas, utan bara att förhållandet mellan den härskande klassen och staten alltid och under alla omständigheter måste vara problematiskt.

Det bästa förfarandet är att ställa den enklaste tänkbara frågan, nämligen varför staten i marxistiska termer skall ses som instrument för en härskande klass, och svaret bör också besvara frågan om hur giltigt begreppet härskande klass är.

Marxisterna har egentligen gett tre tydliga svar på frågan, men inget av dem har utvecklats till någon tillfredsställande teori.

Det första rör statssystemets bemanning, dvs att de personer som befinner sig i statens högsta kommandopositioner, i de verkställande, förvaltande, dömande, undertryckande och lagstiftande grenarna, oftast har tillhört samma klass eller klasser som har dominerat samhällets övriga strategiska höjder, i synnerhet de ekonomiska och kulturella. I den moderna kapitalismen finns alltså en tendens till att medlemmar av borgarklassen dominerar de tre viktigaste sektorerna i samhället, den ekonomiska, den politiska och den kulturell-ideologiska. ”Den politiska” syftar här huvudsakligen på statsapparaten, även om resonemanget skulle kunna utvidgas. Det brukar tilläggas att i de fall där personerna i fråga inte har sitt ursprung i borgarklassen, rekryteras de senare till den genom utbildning, förbindelser och levnadssätt.

De antaganden som ligger till grund här är att en gemensam social bakgrund — ursprung, utbildning, förbindelser, släktskap och vänskap, ett likartat levnadssätt — leder till ett knippe av gemensamma ideologiska och politiska ställningstaganden och attityder, gemensamma värderingar och perspektiv. Det råder ingen oundviklig åsiktsgemenskap bland dessa personer och det kan finnas ganska djupa skillnader mellan dem i den ena eller andra frågan. Men dessa skillnader förekommer inom ett bestämt och ganska smalt konservativt spektrum. Därför, hävdas det ofta, kan man vänta sig att de som driver statsapparaten åtminstone bör vara gynnsamt inställda till dem som äger och kontrollerar större delen av de ekonomiska produktionsmedlen och att de bör ha en mer positiv inställning till dem än till alla andra intressen eller klasser. De som handhar statsmakten väntas också sträva efter att tjäna den ekonomiskt dominerande klassens intressen, desto mer som det är lätt att övertala dem att dessa intressen också i stort sett sammanfaller med ”det nationella intresset” eller ”hela nationens” intressen.

Detta är ett starkt argument, som lätt kan verifieras med ett överflöd av bevis. Den borgerliga staten har verkligen ofta drivits av personer som i mycket hög grad kommit från samma klass som de som har styrt den privata sektorn i de kapitalistiska samhällenas ekonomi (och också den offentliga sektorn.) Det jag på andra ställen har kallat statseliten har haft en benägenhet att dela den ekonomiskt dominerande klassens ideologiska och politiska uppfattningar. Och staten i ett kapitalistiskt samhälle har varit benägen att gynna kapitalistiska intressen och kapitalistiskt företagande. Denna formulering ger i själva verket ett för svagt uttryck åt hur borgarklassen favoriseras.

Hur starkt detta argument än är kan man ändå rikta en rad allvarliga invändningar mot det. De gör inte resonemangen kring beskaffenheten hos statens personal irrelevanta. Inte heller påverkar de på något sätt uppfattningen av staten som klasstat. Vad de visar är att det samband som kan fastslås mellan statseliten och den ekonomiskt dominerande klassen när det gäller klassrelationer inte räcker för att avgöra frågan.

En viktig invändning är att det har funnits viktiga och ofta förekommande undantag från det allmänna mönstret i klassförhållandena. Dessa undantag har uppträtt både på de högre och på de lägre nivåerna i den sociala skalan.

Storbritannien är det främsta exemplet på det förra fallet. Där fortsatte den jordägande adeln att

under större delen av 1800-talet inta vad som rätteligen kan beskrivas som en allt överskuggande ställning på de högsta nivåerna i statsapparaten, medan landet under samma period förvandlades till "världens verkstad", det mest utvecklade av alla de kapitalistiska länderna med en stor, solid och ekonomiskt mäktig kapitalistklass. Fenomenet var naturligtvis välbekant för Marx och Engels, som ofta kommenterade det. I en artikel, "Den brittiska författningen", skriven 1855 anmärkte sålunda Marx att "trots att borgarklassen, själv endast det högsta sociala skiktet i medelklassen," hade vunnit "politiskt erkännande som den härskande klassen", skedde detta bara på ett villkor, nämligen att alla regeringsbestyr i alla detaljer, däribland också lagstiftningens verkställande gren — dvs själva lagstiftandet i parlamentets båda kamrar — garanterades stanna i den jordägande aristokratins händer". Han tillägger: "Nu tvingas aristokratin (som åtnjuter enväldig makt i kabinettet, i parlamentet, i förvaltningen, i armén och flottan) att just i detta ögonblick, underkastad vissa principer som fastslagits av borgarklassen, skriva under sin egen dödsdom och erkänna inför hela världen att den inte längre är förutbestämd att styra England."

Naturligtvis var aristokratin varken i färd med att skriva under sin dödsdom eller tillstå något av det Marx påstod. Men även om vi lämnar detta åt sidan har vi här mycket stora teoretiska och empiriska frågor som ännu inte besvarats rörande förhållandena mellan denna nya "härskande klass" och en jordägande aristokrati som enligt Marx hade kvar sin fullständiga makt över staten, och också rörande de sätt på vilka kompromissen som Marx också talade om i sin artikel fann sin form.

Samma företeelse, en aristokratisk klass som utövade makt "på kapitalismens vägnar", förekom annorstädes, t ex i Tyskland, och diskuterades av Marx och Engels, om än i andra ordalag. Det är dock tydligt att den skapar problem för påståendet att statens inriktning bestäms av dess ledande personers samhällsklass.

Problemet är minst lika stort när en viktig del av statsapparaten ligger i händerna på medlemmar av de "lägre" klasserna. Detta har ofta förekommit i kapitalismens historia. I alla kapitalistiska länder har medlemmar av småbourgeoisin, och i allt högre grad av arbetarklassen, gjort karriär i statens tjänst, ofta på de högsta nivåerna.¹ Man kan hävda att många, rentav de flesta av dem har sugits upp av borgarklassen just på grund av sin framgång, men kategoriseringen är alltför bred och subjektiv för att vara övertygande. Det finns i varje fall talande exempel där ingen sådan absorbering inträffat. De mest dramatiska är de fascistiska diktatorerna i Italien och Tyskland som hade så gott som absolut makt under långa perioder. Detta tarvar en diskussion senare, men det kan noteras här att vad som än må sägas om Hitler och Mussolini kan de inte på något meningsfullt sätt ha absorberats i den tyska och italienska borgar- och kapitalistklassen.

Med andra ord är statens klassinriktning inte bestämd, eller åtminstone inte slutgiltigt och en gång för alla bestämd av dess ledande befattningshavares sociala ursprung. Det har heller inte alltid gällt att stater som letts av en verklig borgarklass nödvändigtvis har fört en politik som den kapitalistiska klassen gillat. Tvärtom har det ofta förekommit att sådana stater har stått i ganska allvarlig opposition mot sina ekonomiskt dominerande klasser. Det klassiska exemplet är Roosevelt sedan han valts till Förenta Staternas president 1932. Kort sagt tjänar det ingenting till att uteslutande lita till den sociala karaktären hos statens ledare. Det skapar lika många problem som det löser.

---

¹ I *Anteckningar från fängelset* frågar Gramsci: "Finns det i något land ett vida spritt socialt skikt i vars ekonomiska liv och politiska självhävande... den byråkratiska karriären, civil eller militär, är ett mycket viktigt element?" Han svarade: "I det moderna Europa kan detta skikt identifieras som småborgarna bland jordbrukarnas mellanskipt och lägre skikt, som skiftar i antal från land till land" och som enligt hans uppfattning ibland var i stånd att bestämma över den härskande klassen

Det andra svaret som marxisterna gärna har lämnat på frågan varför staten bör betraktas som instrument för en kapitalistisk, härskande klass rör den ekonomiska makt som denna klass kan utöva tack vare att den äger och kontrollerar ekonomiska och andra resurser och är stark och inflytelserik som påtryckningsgrupp i ordets vidaste bemärkelse.

Det ligger mycket även i detta argument, och ytterligare styrka får det genom jätteföretagens tillväxt, ett karakteristiskt drag hos den utvecklade kapitalismen. Dessa mäktiga konglomerat är uppenbart förutbestämda att utgöra en viktig referenspunkt för regeringen i ett land. Många av dem är dessutom multinationella, vilket innebär att viktiga internationella överväganden kommer in i bilden. En väsentlig internationell dimension förs i varje fall in i regeringens beslutsprocess, och också i den makt som näringslivet kan utöva i utformandet av denna process, eftersom regeringen i ett land måste ta stor hänsyn till attityderna hos andra och mäktiga kapitalistiska regeringar och hos ett antal internationella institutioner, myndigheter och sammanslutningar, vilkas främsta intresse är att värna om ”den fria företagsamheten”.

De kapitalistiska företagen är utan tvekan den starkaste påtryckningsgruppen i det kapitalistiska samhället, och de kan i själva verket fånga hela statens uppmärksamhet. Men detta innebär inte att staten är den kapitalistiska klassens ”instrument”, och trycket som näringslivet kan utöva på staten är inte i sig självt tillräckligt för att förklara statens handlingar och åtgärder. Det finns komplexiteter i beslutsprocessen som uppfattningen om näringslivet som påtryckningsgrupp är alltför grov och otymplig för att förklara. Det kan mycket väl förekomma fall där detta tryck är avgörande, men det finns andra där det inte är avgörande. Om alltför stor vikt fästs vid företagen som påtryckningsgrupp blir alltför mycket obesvarat.

Det som framför allt inte tas med är det tredje svaret på frågan som ställdes tidigare om statens natur, nämligen en ”strukturell” dimension av ett objektivet och opersonligt slag. I grund och botten är resonemanget helt enkelt att staten är den härskande klassens instrument därför att den inte kan vara något annat, invävd som den är i den kapitalistiska produktionsordningen. Enligt denna uppfattning beror statens roll inte på dess befattningshavare eller på det tryck som den kapitalistiska klassen kan utöva på den. Statens natur bestäms av produktionsordningens natur och krav. Det finns ”strukturella begränsningar” som ingen regering, vilken färg och vilka mål den än har och vilka löften den än ger, kan ignorera eller undvika. En kapitalistisk ekonomi har sin egen ”rationalitet” som alla regeringar och stater förr eller senare måste underkasta sig — för det mesta förr och inte senare.

Det ligger mycken sanning i detta strukturella perspektiv, och det måste utgöra en integrerande del av den marxistiska statsuppfattningen, även om den inte heller har utarbetats till en tillfredsställande teori. Det har dock vissa brister som lätt kan övergå till att bli svagheter som förstör det.

Styrkan i den strukturella förklaringen är att den bidrar till förståelsen varför regeringar handlar som de gör, t ex varför regeringar, som har lovat djupgående reformer innan de når makten och faktiskt valts på grund av dessa utfästelser, oftast inte genomför mer än en mycket liten del av sitt reformprogram. Detta har ofta — inte minst av marxisterna — tillskrivits ledarnas personliga brister, korruption, förräderi, statstjänstemännens och bankmännens finter och intriger eller en kombination av allt detta. Sådana förklaringar behöver inte vara felaktiga, men de fordrar stöd av insikten att det finns ”strukturella begränsningar” som drabbar alla regeringar verksamma inom ramen för en viss produktionsordning.

Svagheten i resonemanget är att det gör det alltför lätt att dra upp godtyckliga gränser för det möjliga. Det finns strukturella begränsningar, men hur begränsande de är är en svår fråga, och det

är lätt att falla i vad jag har kallat en ”hyperstrukturellistisk” fälla som berövar politikerna all val- och manöverfrihet och förvandlar dem till bärare av objektiva krafter som de inte kan påverka. Detta perspektiv är bara en annan typ av determinism, som är främmande för marxismen och, vilket är mycket allvarligare, i varje fall falsk.¹ Regeringar kan kämpa mot de strukturella begränsningar som de hindras av och gör det också. Att erkänna att dessa begränsningar finns och är betydelsefulla pekar emellertid på *gränserna för reformer*, som skall behandlas senare. Det möjliggör även en strategi för förändring som angriper den produktionsordning som skapar begränsningarna.

Om dessa tre förklaringar till statens natur läggs samman så som är nödvändigt — karaktären hos de ledande befattningshavarna, påtryckningarna som utövas av den ekonomiskt dominerande klassen och de strukturella begränsningar som produktionsordningen skapar — utgör de det marxistiska svaret på frågan varför staten bör betraktas som den härskande klassens instrument.

Ändå finns det ett starkt skäl för att förkasta just denna formulering som vilseledande, nämligen att även om staten i marxistisk mening handlar på den härskande klassens vägnar handlar den oftast inte på dess befallning. Staten är förvisso en klasstat, den härskande klassens stat. Men den har stor autonomi och självständighet i sitt sätt att fungera som klasstat, och den måste ha denna stora autonomi och självständighet om den skall fungera som klasstat. Iden om staten som instrument stämmer inte med detta faktum och fördunklar lätt vad som har kommit att ses som en avgörande egenskap hos staten, nämligen dess relativa autonomi i förhållande till den härskande klassen och samhället i stort. Iden om statens relativa autonomi utgör en viktig del i den marxistiska teorin om staten och diskuterades mycket av Marx och Engels. Innebörden och konsekvenserna av begreppet fordrar ytterligare behandling.

2

Som inledning till diskussionen i det marxistiska tänkandet av statens relativa autonomi bör det observeras att Marx och Engels vederbörligen erkände — vilket de knappast kunde underlåta att göra — att det i historien och på deras egen tid fanns olika statsformer, inte bara i olika produktionsätt och sociala bildningar utan också inom själva den kapitalistiska produktionsordningen. Historiskt identifierade de statsformer som sträckte sig från ”asiatisk” despotism till den absolutistiska staten, däribland antikens och feodalismens stat, och i sin egen tid skilde de mellan statsformer som den borgerliga republiken, den bonaparteska och den bismarckska staten, den engelska och den tsaristiska statsformen osv.

Å andra sidan är dessa distinktioner aldrig av sådant slag att de för Marx och Engels och för de flesta av deras lärjungar upphävde det enda absolut grundläggande drag som dessa stater alla har gemensamt, nämligen att de är klasstater. Detta dubbla faktum, att staten tar många olika och starkt kontrasterande former men hela tiden förblir en klasstat, har varit en källa till starka spänningar i marxistiskt politiskt tänkande och debatt och det har vid flera tidpunkter haft stort inflytande på de marxistiska partiernas och organisationernas strategi.

Problemet för revolutionärerna är uppenbart. Distinktionerna som givetvis måste göras mellan olika statsformer — om så bara för att skillnaderna är för stora för att negligeras — kan leda till att den centrala tanken att alla statsformer, diktaturer eller demokratiska regimer, är klasstater försvinner ur sikte. Men försöket att undvika denna falska slutsats kan leda — och har lett — till

---

¹ Se R. Miliband, ”Poulantzas and the Capitalist State”, *New Left Review*, nr 82, November-December 1973, för en kritisk värdering av vad jag uppfattar som ett exempel på detta slags determinism, nämligen N. Poulantzas, *Political Power and Social Classes* (London 1973). Poulantzas svarar i ”The Capitalist State: A Reply to Miliband and Laclau”, *New Left Review*, nr 95, January-February 1976.

påstående att det *egentligen* inte råder någon skillnad mellan olika statsformer och, för att ta ett specifikt exempel, att det *egentligen* inte är någon skillnad, åtminstone ingen väsentlig, mellan fascistiska regimer och borgerliga demokratier. Detta är den linje som Komintern lade fast under en ytterligt viktig period av mellankrigstiden, med fullständigt katastrofala resultat för arbetarrörelserna överallt, framför allt i Tyskland. Det var inte förrän under den Tredje Internationalens sjunde världskongress 1935, långt efter det att nazisterna hade erövrat Tyskland, som Georgij Dimitrov, som talade på den olycksaliga organisationens vägnar, stadfäste en drastisk kursändring och förklarade att "fascismens makttillträde inte är en vanlig succession där en borgerlig regering följer en annan. En statsform för borgarklassens klassvälde — borgerlig demokrati — ersätts av en annan, en öppen terroristdiktatur". Han förkunnade också att de "kapitalistiska ländernas förslavade massor nu står inför nödvändigheten att träffa ett definitivt val, och att träffa det idag, inte mellan proletär diktatur och borgerlig demokrati utan mellan borgerlig demokrati och fascism". Valet hade i själva verket gjort sig gällande flera år tidigare och i klara ordalag formulerats i de marxistiska leden, allra tydligast av Leon Trotskij i [Kampen mot nazismen i Tyskland](#).

Sedan denna tid har många olika varianter av "ultravänstern" skrivit in i sin trosbekännelse att det inte finns någon *reell* skillnad mellan borgerliga demokratiska regimer och auktoritära. Det förefaller mig uppenbart att detta är ett misstag som hör hemma hos den yttersta vänstern. Hellre än att helt avfärda det som ett sådant bör man dock se det som ett uttryck för de verkliga teoretiska och praktiska problemen som existensen av olika former av klasstater reser för marxisterna. Inga lunda det minsta av dessa problem är att, eftersom några av dessa former är oändligt att föredra framför andra, val ofta måste träffas, som Dimitrov framhöll, som innebär ett försvar för borgerliga demokratiska regimer mot deras motståndare till höger. Hur detta försvar skall genomföras har alltid varit ett stort strategiskt problem för revolutionära rörelser, också när de har gått med på att de måste engagera sig i ett sådant försvar.

På denna sistnämnda punkt rådde aldrig några svårigheter för den klassiska marxismen, med början hos Marx och Engels. De hade ingenting till övers för den borgerliga demokratin och fördömde den i totalt kompromisslösa ordalag som en form av klassvälde. Marx skrev i *Klasstriderna i Frankrike* om den borgerliga republiken av 1848 att den "inte kunde vara något annat än hela borgarklassens fulländade och renast utvecklade styre... syntesen av restaurationen och julimonarkin". Ett återkommande tema i Marx' skrifter i ämnet är också hur repressiv och brutal denna statsform kan bli så fort dess stötspelare och de som vinner på den känner sig hotade av proletariatet. Under junidagarna i Paris, skrev Marx i samma text, visade sig republiken "i sin rena form, som staten vars erkända syfte är att föreviga kapitalets härskarmakt och arbetarnas slaveri", och "det borgerliga styret, befriat från alla fjättrar, omvandlades oundvikligen på en gång till borgerlig terrorism". I samma anda skrev han i *Borgarkriget i Frankrike*, mer än 20 år senare, att regeringen Thiers behandling av kommunarderna visade vad som låg i orden "seger för ordning, rättvisa och civilisation": "Den borgerliga ordningens civilisation och rättvisa framträder i all sin kusliga dager närhelst denna ordnings slavar och trälar reser sig mot sina herrar. Då framstår denna civilisation och rättvisa som oförklätt barbari och laglös hämnd."

När detta väl har sagts är det ändå sant att Marx och Engels fann avsevärda dygder hos borgerliga demokratiska regimer jämfört med andra former av klassvälde, i synnerhet bonapartismen, som särskilt Marx ägnade mycken uppmärksamhet. 20 år av hans liv, åren då han nådde sin fulla intellektuella mognad, tillbringades så att säga i skuggan av denna form av diktatur, och alldeles som det kapitalistiska Storbritannien tjänade som Marx' laboratorium för analysen av kapitalismens politiska ekonomi, tjänade Frankrike under Louis Bonaparte mellan 1851 och 1871 som en referensram för en typ av kapitalistisk politik.

Den bonapartistiska staten utmärktes av en extrem förstärkning och koncentration av den verkställande makten, personifierad av en enda man, och av upphävandet av den lagstiftande makten. Denna verkställande makt, skrev Marx i *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*, besatt "en enorm byråkratisk och militär organisation, en sinnrik och brett baserad statsapparat och en armé om en halv miljon tjänstemän jämsides med den verkliga armén, som räknar ytterligare en halv miljon". Han beskrev vidare detta statsmaskineri som "denna fruktansvärda parasitiska kropp som omger det franska samhället som en fosterhinna och täpper till alla dess porer..."

Det finns i Marx' skrifter om den bonapartistiska staten en stark känsla av att medborgarnas liv kvävs och undertrycks på sätt som de borgerliga demokratiska regimernas klasstat inte under normala omständigheter kan tillåta sig. Denna känsla når sin höjdpunkt i hans skildring av Frankrike efter statskuppen den 2 december: "... alla klasser faller på knä, lika stumma och lika vanmäktiga, framför gevärskolven".

Nära förbunden med detta och av allra största vikt i Marx' och Engels uppfattning om den borgerliga republikanska statsformen, jämfört med andra former av borgerlig statsmakt, var deras tro att den borgerliga republiken gav arbetarklassen möjligheter och medel till kamp, vilket var exakt vad andra former av borgerligt styre ville förvägra den. Ett av de mest utförliga och kategoriska yttrandena i denna fråga förekommer i *Klasstriderna i Frankrike*:

Den mest omfattande motsägelsen i denna (den Andra Republikens) författning består av att den ger politisk makt åt de klasser vilkas sociala slaveri den avser att förevisa: proletariatet, bönderna och småborgarna. Och den berövar borgarklassen, den klass vars gamla samhällsmakt den stadfäster, de politiska garantierna för denna makt. Den påtvingar borgarklassens politiska välde demokratiska villkor som ständigt hjälper dess fiender till seger och underminerar själva grundvalen för det borgerliga samhället. Den begär av dessa att de inte skall gå från politisk frigörelse till social frigörelse och av borgarklassen att den inte skall gå tillbaka från social restauration till politisk restauration.

Det viktigaste elementet i de borgerliga demokratierna som Marx och Engels inriktade sig på var den allmänna rösträtten. I *Klasstriderna i Frankrike* pekade Marx också på det problem som den reste, eller kunde resa, för borgarklassen:

Men har författningen fortfarande någon mening i det ögonblick då innehållet i denna rösträtt, denna suveräna vilja, inte längre är borgerligt styre? Är det inte borgarklassens plikt att reglera rösträtten så att den begär det rimliga, nämligen borgarklassens välde? Förstör inte den allmänna rösträtten all stabilitet genom att upprepade gånger störta den existerande statsmakten och skapa den på nytt ur sig själv? Ifrågasätter den inte ständigt alla existerande makter, störtar den inte auktoriteten, hotar den inte att upphöja själva anarkin till auktoritetens nivå?

Marx svarade själv att det ögonblick måste komma när allmän rösträtt inte längre var förenlig med borgerligt styre och att detta ögonblick redan hade kommit i Frankrike med valen den 10 mars 1850. Borgarna var nu tvingade att ta avstånd från den allmänna rösträtten och erkänna: "Vår diktatur har hittills existerat med folkets vilja. Nu måste den konsolideras mot folkets vilja." Trots det, observerade han också, "har den allmänna rösträtten fyllt sin mission, den enda funktion den kan ha under en revolutionär period. Folkets flertal har gått igenom den utvecklingskola den gav. Den måste avskaffas — genom revolution eller genom reaktion."

Detta ger upphov till många olika frågor som kommer att behandlas i kapitel VI. Men det kan vara nyttigt att på denna punkt gå en smula närmare in på hur Marx och Engels såg på allmän rösträtt och borgerlig demokrati.

Marx själv höll alltid fast vid åsikten att rösträtten, i den mån den bidrog till att skärpa det borgerliga samhällets motsägelser och var en "utvecklingskola" för arbetarklassen, erbjöd den

revolutionära rörelsen avgjorda men begränsade möjligheter.¹ Å andra sidan beskrev han också den allmänna rösträtten i klassamhället som ”missbrukad antingen för den parlamentariska sanktionen av Den Heliga Statsmakten, eller en leksak i händerna på de härskande klasserna, endast utnyttjad av människorna för att sanktionera (välja instrumenten för) parlamentariskt klasstyre” i stället för att anpassas ”för sitt verkliga ändamål, att kommunerna får välja sina egna funktionärer för att förvalta och ta initiativ”, vilket han trodde skulle ha skett i Kommunen. (Citatet är hämtat ur ett första utkast till *Borgarkriget i Frankrike*.)

Frågan om rösträtten och dess användning är också förknippad med ”övergången till socialismen”, och Marx var, som påpekats tidigare, villig att gå med på att det kunde finnas några enstaka fall där denna övergång kunde uppnås utan våldsmetoder och därför antagligen genom val som kunde äga rum tack vare rösträtten. Men han var uppenbarligen mycket skeptisk till en sådan process och tog för givet att det inte skulle bli det gängse mönstret. ”Arbetarna”, yttrade han i ett tal efter den Första Internationalens sista kongress 1872, ”kommer en dag att tvingas gripa den politiska makten för att konstruera arbetets nya organisation. De kommer att tvingas störta den gamla politiken som ger stöd åt de gamla institutionerna.” Men, fortsatte han, ”vi påstår inte att vägen som leder till detta mål är densamma överallt”:

Vi vet att hänsyn måste tas till de olika ländernas institutioner, sedvänjor och traditioner, och vi förnekar inte att det finns länder, t ex Amerika och England — och om jag vore bekant med dess institutioner skulle jag kanske räkna in Holland — där arbetarna kan uppnå sitt mål med fredliga medel. Men även om så är fallet måste vi erkänna att revolutionens hävstång i de flesta länder på kontinenten måste bli våld. Det blir nödvändigt att gripa till våld en dag för att arbetarmakten skall upprättas.” (Kongressen hölls i Haag och talet framfördes i Amsterdam.)

Huvudvikten ligger omisskännligen på den icke fredliga metoden. I Engels fall är frågan en smula mer komplicerad, beroende på uttalanden som han gjorde under utvecklingens gång, påverkad av i synnerhet den tyska socialdemokratins tillväxt, vilken inföll efter Marx' död. Det utan jämförelse viktigaste uttalandet är Engels berömda inledning från 1895 till Marx' *Klasstriderna i Frankrike*. Denna inledning censurerades något innan den publicerades i Vorwärts, det tyska socialdemokratiska partiets huvudorgan, och Engels klagade högljutt för Kautsky att versionen där strykningarna företagits fick honom att framstå som ”fredligt dyrkande legaliteten under alla förhållanden”. Trots att Engels var i sin fulla rätt när han klagade över att redigeringen av hans text var vilseledande, kvarstår dock faktum att den ocensurerade versionen otvivelaktigt visar att tyngdpunkten när det gäller rösträtten och dess användning kraftigt förskjutits från tidigare uttalanden av Marx och Engels. Engels förnekade med skärpa att han på något sätt antytt att ”våra utländska kamrater” borde ”frånsäga sig sin rätt till revolution”. Men han gick vidare och sade att ”vad som än händer i andra länder, intar den tyska socialdemokratin en särställning och har därmed, åtminstone under den närmaste framtiden, en speciell uppgift”.

Denna speciella uppgift bestod i att bibehålla och bevara tillväxten i den tyska socialdemokratin och dess stöd bland väljarna:

Den fortsätter att växa av sig själv, lika stadigt, lika oemotståndligt och på samma gång lika lugnt som

¹ I en artikel om chartisterna som publicerades i *New York Daily Tribune* den 25 augusti 1852 gick Marx ganska långt: ”... allmän rösträtt är motsvarigheten till politisk makt för arbetarklassen i England, där proletariatet utgör det stora flertalet bland befolkningen, där den i ett långt, om än underjordiskt, inbördeskrig har vunnit klart medvetande om sin ställning som klass och där inte ens jordbruksdistrikten längre känner några bönder utan bara godsägare, industriella kapitalister (arrendatorer) och lejda arbetare. Om den allmänna rösträtten infördes i England skulle det därför vara en långt mer socialistisk åtgärd än något som har hedrats med detta namn på kontinenten”. Särskilt sedan andra rösträttslagen genomförts 1867 kom både han och Engels att inta en avsevärt mindre hoppfull inställning till verkningarna av allmän rösträtt.

en naturlig process. Alla statliga ingrepp har visat sig maktlösa mot den. Vi kan t o m räkna med två och en kvarts miljon röster i dag. Om det fortsätter på detta sätt kommer vi vid slutet av århundradet att vinna större delen av samhällets mellanskikt, småborgarna och småbrukarna, och bli landets avgörande makt, inför vilken alla andra makter får böja sig, vare sig de vill eller inte. Att vidmakthålla denna tillväxt utan avbrott tills den av sig själv hamnar utanför det rådande regeringssystemets kontroll, att inte plöttra bort denna dagligen tilltagande chockstyrka i skärmyslingar bland förtrupperna utan att hålla den intakt till den avgörande dagen, det är vår viktigaste uppgift.

Engels uttryck ”den avgörande dagen” antyder att han ingalunda hade övergett tanken på att en revolutionär brytning kunde inträffa. Detsamma gör hans hänsyftning litet längre fram i texten på sannolikheten att de rådande krafterna själva skulle tvingas bryta igenom den ”dödliga legalitet” under vilken socialdemokratin blomstrade och vilken det därför var dess ofrånkomliga plikt att upprätthålla. Men förflyttningen av tyngdpunkten från ett tidigare perspektiv är ändå helt klar. Vad Engels själv än kan ha haft för tankar, var hans fördömande av idéer om ”störtande av den gamla ordningen”, även om det var förknippat med speciella omständigheter i ett kritiskt ögonblick, tillräckligt avgörande för att uppmuntra en mycket mer positiv uppfattning om vad som var möjligt i en borgerlig demokrati än Marx och Engels tidigare hade förutsett. Det bör observeras att denna förskjutning skulle ha inträffat även om Engels text inte hade skrivits. Texten gav bara, eller föreföll ge, legitimation åt en process som karakteriserade utvecklingen av den tyska arbetarrörelsen under en borgerlig demokratisk regim, även om den var så ofullständig och förkrympt som i det tyska kejsardömet.

Den i detta sammanhang avgörande punkten är emellertid att marxisterna före första världskrigets utbrott inte ifrågasatte att arbetarpartierna och arbetarrörelserna måste gripa varje tillfälle som erbjöds dem av politiska regimer att vinna framsteg i val och representation. De måste också göra allt som stod i deras makt att främja dessa regimers ”demokratisering”. Enligt det marxistiska tänkandet var den borgerliga demokratin, trots alla sina klassbegränsningar, fortfarande en oerhört överlägsen statsform jämfört med de alternativ som fanns.

Lenins föränderliga synpunkter i detta sammanhang är särskilt intressanta, eftersom de i hög grad påverkade senare debatter. Vid tiden för den ryska revolutionen 1905 framförde han med skärpa att den borgerliga revolutionen i Ryssland borde stödjas, i själva verket ledas, av proletariatet (i *Socialdemokratins två taktiska linjer i den demokratiska revolutionen*):

I länder som Ryssland lider arbetarklassen inte så mycket av kapitalismen som av kapitalismens ofullständiga utveckling. Arbetarklassen är därför förvisso intresserad av att kapitalismen utvecklas i hela sin vidd, i största frihet och så snabbt som möjligt... Det är skälet till att en borgerlig revolution är i högsta grad fördelaktig för proletariatet. Ju mer fullständig, resolut och konsistent den borgerliga revolutionen är, desto säkrare blir proletariatets kamp mot borgarklassen och för socialismen.

Dessutom var Lenin i samma skrift mycket noga med att betona olikheterna inom själva den borgerliga demokratin:

Det finns borgerliga demokratiska regimer, som den i Tyskland och också i England, som den i Österrike och också de i Amerika och Schweiz. Det vore verkligen en vacker marxist som under en period av demokratisk revolution inte såg denna skillnad mellan graderna av demokrati och skillnaderna mellan dess former och inskränkte sig till kvicka anmärkningar om att detta när allt kommer omkring är ”en borgerlig revolution”, frukten av en ”borgerlig revolution”.

Inte heller var detta på något sätt en rent taktisk eller debattmässig ståndpunkt. 1908 hänvisade han i förbigående i en artikel med rubriken ”Brännbart material i världspolitiken” till Amerika och Storbritannien som länder ”där det råder total politisk frihet”, och 1913 skrev han i artikeln ”Arbetarklassen och den nationella frågan”: ”Utvecklade länder, Schweiz, Belgien, Norge och

andra, ger oss exempel på hur fria nationer under ett verkligt demokratiskt system lever tillsammans i fred eller fredligt skiljer sig från varandra.”

Dessa entusiastiska anmärkningar bör inte tas alltför bokstavigt. Lenin upphörde aldrig att göra den skarpaste distinktion mellan borgerlig demokrati och det han föreställde sig att den proletära formen för demokrati kunde bli. Men det var inte förrän under första världskriget som han intog en mycket mera onyanserad inställning till alla former av borgerlig demokrati. Sålunda säger han i företalet som han i augusti 1917 skrev till *Staten och revolutionen*:

Det imperialistiska kriget har i ofantligt hög grad påskyndat och intensifierat omvandlingsprocessen av monopolkapitalismen till statsmonopolkapitalism. Det ohyggliga förtryck av arbetarklassen, utövat av staten som mer och mer smälter samman med de allsmäktiga kapitalistiska bolagen, blir alltmer ohyggligt. De utvecklade länderna, dvs deras inland, är i färd att förvandlas till militära fängelser för arbetarna.

I själva pamfletten säger han uttryckligen, i samband med att han hävdar nödvändigheten av att ”krossa” den borgerliga staten:

Både Storbritannien och Amerika, världens största och sista representanter för anglosaxisk ”frihet” i bemärkelsen att de inte har några militaristiska kottier och byråkratier, har helt och hållet sjunkit ned i det smutsiga, blodiga träsk av byråkratisk-militära institutioner som täcker hela Europa och som tvingar in allt under sig själva och förtrycker allt.

Trots det hade han också påpekat, något tidigare i samma skrift, att ”vi anser en demokratisk republik vara den bästa formen av stat för proletariatet under kapitalismen”, dock med specificationen att ”vi inte har någon rätt att glömma att löneslaveri är folkets lott även under den mest demokratiska borgerliga republik”. Detta var den mer eller mindre traditionella uppfattningen. Den andra, som betraktade alla kapitalistiska länder som nedsjunkna ”i de byråkratisk-militära institutionernas blodiga träsk”, företrädde en annan åsikt, vars tonfall från den yttersta vänstern senare hade betydande konsekvenser för politiska beslut. Som påpekades tidigare ledde detta tänkesätt till att Kominterns politik från ”tredje perioden” om ”klass mot klass” antogs, eller i varje fall blev en förevändning. Politiken innebar att regimer, av vad slag de vara må, för strategiska ändamål slogs samman under en rubrik, med resultat som bidrog till att nazisterna erövrade makten i Tyskland.

Det finns givetvis många skäl till att denna sammanblandning lätt accepterades av den överväldigande majoriteten medlemmar av kommunistiska partier och organisationer. Ett allmänt skäl, som jag också har påpekat tidigare, kommer från ett sätt att resonera som marxisterna har en benägenhet för. Det är tron att eftersom A och B inte är helt olika, är de egentligen inte olika alls. Detta tankefel har gjorts inte bara när det gäller staten utan också i andra sammanhang, med förödande verkningar. Mera specifikt finns det en permanent marxistisk frestelse att undervärdera skillnaden mellan demokratiska och auktoritära borgerliga regimer. Från åsikten att de förra är klassregimer av mer eller mindre repressiv karaktär, vilket är fullständigt legitimt, har det alltid varit ganska lätt för marxisterna att förflytta sig till den andra felaktiga och farliga uppfattningen att det som skiljer dem från verkligt auktoritära regimer inte betyder särskilt mycket eller inte har någon ”kvalitativ” betydelse. Frestelsen att suddas ut distinktionen har ytterligare förstärkts av farhågor för att det, om man gjorde på något annat sätt, skulle bli mycket svårare att framföra en oförsonlig kritik av klassbegränsningarna och de inneboende bristerna i den borgerliga demokratin och av farhågor att det skulle dölja förhållandet att borgerliga demokratier med de härskande klassernas samtycke och t o m uppmuntran kan förvandlas till auktoritära eller fascistiska regimer.

Olika statsformer har olika grader av autonomi. Alla stater åtnjuter dock en viss autonomi eller

självständighet (termerna används här i samma betydelse) gentemot alla klasser, också de härskande.

Statens relativa autonomi erkändes av Marx och Engels huvudsakligen när det gällde statsformer där den verkställande makten dominerade alla andra element i statssystemet, t ex den absolutistiska staten, eller den bonaparteska eller bismarckska staten. I de fall där Marx och Engels verkligen erkänner statens relativa autonomi gör de det gärna i ordalag som ibland överdriver autonomins omfattning. Senare marxistiskt politiskt tänkande har däremot oftast haft en stark tendens att undervärdera statens relativa autonomi.

Vad denna relativa autonomi betyder har redan antytt. Den består helt enkelt av den grad av frihet som staten (vanligtvis i detta sammanhang i bemärkelsen den verkställande makten) har när det gäller att avgöra hur den bäst skall tjäna vad de som har makten uppfattar som det "nationella intresset". Det är i själva verket detsamma som den härskande klassens intressen.

Det är helt klart att denna grad av frihet står i direkt relation till den frihet som den verkställande makten och staten i allmänhet åtnjuter gentemot institutionerna (t ex parlamentariska församlingar) och påtryckningsgrupper som företräder eller talar för antingen den härskande klassen eller de underordnade. I denna bemärkelse är statens relativa autonomi störst i regimer där den verkställande makten är minst begränsad, både av andra element inom statssystemet och av olika krafter i samhället. Av sådana regimer var det bonapartistiska Frankrike det exempel som Marx var mest bekant med. Deras extrema variant i det kapitalistiska samhället har varit fascismen i Italien och nazismen i Tyskland, men det finns många andra, mindre markanta exempel i andra kapitalistiska samhällen. Det kanske återigen bör betonas att alla klasstater faktiskt åtnjuter en viss grad av autonomi, vilken form de än har och hur representativa och demokratiska de än är. Själva iden om staten som en enhet åtskild från samhället i övrigt antyder en viss distans mellan de båda, en relation som pekar på en motsättning. Motsättningen kan vara mycket liten eller tämligen betydande och kan bara upphöra när själva staten försvinner, vilket i sin tur beror på att klasskillnader och klasskonflikter upphör — sannolikt en hel del annat också.

Jag underströk tidigare att Marx och Engels diskuterade statens relativa oberoende huvudsakligen i samband med regimer där den verkställande makten var utomordentligt stark. Detta ger intryck av att det bara var i sådana regimer som de ansåg att staten var tämligen oberoende. Viktigare är att det sätt varpå de diskuterade detta relativa oberoende är något förvirrande, såtillvida att däri ingår användningen, särskilt hos Engels, av ett begrepp, "jämvikt", mellan de stridande samhällskrafterna. Denna jämvikt antas skapas av staten.

I *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* ställer Marx bonapartismen i motsats till de regimer som hade föregått den. Han gör det på följande sätt: "Under restaurationen var Louis Philippe och den parlamentariska republiken" (det som Marx kallade byråkratin och som här är detsamma som staten) "den härskande klassens instrument, hur mycket den än kämpade för makt för egen räkning. Inte förrän under den andre Bonaparte tycks staten ha uppnått en fullständigt autonom ställning. Statsmaskineriet har etablerat sig så stabilt visavi medborgarna att den enda ledare den behöver är ordföranden i Sällskapet 10 december" (dvs Bonaparte).

Detta kan tyckas innebära att statsmakten är totalt självständig från alla sociala krafter i samhället. Men Marx går vidare: "Statsmakten svävar inte i luften" och "Bonaparte representerar en klass, ja, han representerar den talrikaste klassen i det franska samhället, de små jordägarna". Vad ordet "representerar" innebär är inte alldeles klart, och diskussionen som följer om bonapartismens natur och status är mycket svag. Å ena sidan skildras Bonaparte som "den verkställande myndighet som har nått makten på egen hand, och som sådan anser han det vara

hans plikt att säkerställa den borgerliga ordningen”. Styrkan i denna borgerliga ordning ligger emellertid hos medelklassen. ”Han betraktar sig därför som företrädare för medelklassen och utfärdar bestämmelser i detta syfte.” Å andra sidan skriver Marx också att ”den motsägande uppgift som mannen står inför förklarar motsägelserna i hans styre, de förvirrade och tafatta försöken att vinna och sedan förödmjuka först en klass och sedan en annan. Resultatet är att alla formerar sig i enhetligt motstånd mot honom.” Detta underskattar givetvis och fördunklar den alldeles specifika klassroll som Bonaparte och hans regim spelade.

20 år senare är bonapartismens betydelse mycket tydligare uttryckt i *Borgarkriget i Frankrike*. Marx skildrar den andra republiken, som störtades genom statskuppen den 2 december 1851, som en ”regim av ohöjd terrorism och avsiktligt förolämpande av den ’vedervärdiga mobben’”, och han beskriver hur ”ordningens parti” beredde vägen för den bonapartistiska diktaturen:

De hinder som deras egna motsättningar hade rest för statens makt avlägsnades när de förenades. Med tanke på proletariatets hotande revolt använde de nu statens makt hänsynslöst och öppet som kapitalets nationella krigsmaskin mot arbetet. I sitt oavbrutna korståg mot de producerande massorna var de tvungna, inte bara att förse den verkställande makten med ständigt ökade befogenheter för repression utan också att från sin egen parlamentariska förskansning — nationalförsamlingen — avlägsna ett efter ett av sina egna försvarsvapen mot den verkställande makten. Denna, i gestalt av Louis Bonaparte, drev ut dem. Den naturliga ättlingen till ordningens partis republik var det andra kejsardömet.

Marx skildrade kejsardömet som ”den enda möjliga form av styre vid en tid då borgarklassen redan hade förlorat och arbetarklassen ännu inte hade vunnit förmågan att styra nationen”. Vi kan lämna åsido tanken att den franska borgarklassen 1851 hade förlorat förmågan att härska över nationen. Formuleringen låter sig också tolkas så att staten på något sätt kommer ”mellan” de kämpande klasserna. Men sammanhanget gör det absolut klart att Marx menat exakt det motsatta. ”Imperialismen”, skrev han och avsåg här den typ av regim som det andra kejsardömet företrädde, ”är på samma gång den mest prostituerade och den yttersta formen av den statsmakt som det spirande medelklassamhället hade börjat arbeta fram som ett sätt att frigöra sig från feodalismen och som det fullvuxna borgerliga samhället till sist hade förvandlat till ett medel att förslava arbetarna genom kapitalet.”

Det råder här inget tvivel om den napoleonska regimens klasskaraktär och klassfunktion. Å andra sidan förekommer idén att staten tjänar till att upprätthålla (eller uppnå) en viss ’jämvikt’ mellan de stridande klasserna i Marx’ och Engels iakttagelser kring ämnet absolutism. Den användes också av Engels när han beskrev både det andra kejsardömet och den bismarckska staten.

I sitt verk *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (1884) skrev Engels om staten: ”Den är i regel den mäktigaste, ekonomiskt dominerande klassens stat. Genom statens förmedling blir denna klass också den politiskt dominerande, och på så sätt skaffar den sig nya instrument för att hålla nere och exploatera de förtryckta klasserna”.

Efter att ha gett den antika staten, den feodala staten och den ”moderna representativa staten” som exempel på klasstaten fortsätter han:

Undantagsvis förekommer dock perioder under vilka de stridande klasserna befinner sig så nära jämvikt att statsmakten som den skenbara medlaren för ögonblicket tillvinner sig en viss grad av oberoende från båda. En sådan period var den absoluta monarkin under 1600- och 1700-talen, som höll jämvikten mellan adeln och borgarklassen, en sådan var bonapartismen under det första och ännu mer under det andra franska kejsardömet, som spelade ut proletariatet mot borgarklassen och borgarklassen mot proletariatet. Den senaste föreställningen av detta slag... är det nya tyska kejsardömet av den bismarckska nationen. Här är kapitalister och arbetare balanserade mot varandra och lika bedragna till förmån för de utfattiga preussiska lantjunkarna.

Det intressanta här är inte att karakteriseringen är historiskt felaktig utan att den starkt avviker från den klassiska statsteori som förknippas med Marx och Engels. I formuleringarna ovan tillvinner sig staten inte bara en mycket hög grad av autonomi, om än ”som undantagsfall”, utan denna autonomi synes också befria den från dess natur av klasstat. Den tycks ha blivit vad som skulle kunna kallas ”en stat för egen räkning”. I ett berömt brev som skrevs 1890 förstärker Engels detta intryck när han talar om ”samspelet mellan två ojämlika krafter”: ”Å ena sidan den ekonomiska rörelsen, å den andra den nya politiska makten som strävar efter så mycket oberoende som möjligt och som när den väl är etablerad förlänas en egen rörelse.”

I samma avsnitt upprätthåller Engels uttryckligen den ”ekonomiska rörelsens” överhöghet, men hans formuleringar pekar inte mot klassidentiteten hos den relativt självständiga staten. Engels påstod aldrig att staten var ”en stat för egen räkning” eller att den skulle kunna vara det. Men hans teoribyggnad kring statens relativa autonomi är när det gäller statens klassfunktion ändå tydligt otillräcklig och egentligen ganska vilseledande. Som redan har nämnts minskar inte statens relativa oberoende dess klasskaraktär. Tvärtom gör det relativa oberoendet det möjligt för staten att spela sin klassroll på ett vederbörligen smidigt sätt. Om den verkligen vore den ”härskande klassens” enkla ”instrument” skulle den vara ödesdigert hämmad när den spelade sin roll. Dess företrädare behöver oundgängligen ett visst mått av frihet när de skall avgöra hur den rådande samhällsordningen bäst skall tjänas.

Detta sätt att se på problemet har den stora fördelen att bidra till att förklara en oerhört viktig egenskap hos staten i det kapitalistiska samhället, nämligen dess förmåga att tjäna som ett instrument för reformer.

Reformer har varit ett utmärkande kännetecken för kapitalistiska regimer, vilket inte är ägnat att förvåna eftersom reformer har varit ett ofrånkomligt villkor för deras fortlevnad. Vad som kanske är mindre uppenbart är att det är på staten som det främsta ansvaret har fallit för att organisera reformverksamheten. De makthavande inuti statssystemet har varit väl medvetna om detta och handlat i enlighet härmed, inte därför att de var motståndare till kapitalismen utan därför att de ville bevara den.

För att kunna fungera som reformverksamhetens organisatörer behövde makthavarna ett visst armbågsrum, ett utrymme för politiskt manövrerande inom vilket statskonsten kunde utövas. Vad som skall beviljas och när det skall beviljas — ett intimt samband råder mellan de båda — är tämligen ömtåliga frågor som en härskande klass, med blicken fäst på omedelbara intressen och krav, inte kan väntas hantera på rätt sätt. Makthavarna själva kanske misslyckas, men de har bättre chanser och har åtminstone i detta avseende — försvaret för den kapitalistiska ekonomiska och sociala ordningen — varit ganska framgångsrika, även om man här också måste ta hänsyn till motståndarnas svagheter, misstag och svårigheter.

Ändå måste det poängteras att många, kanske rentav de flesta, av de reformer som makthavarna har skapat i kapitalistiska samhällen oftast har mött starkt och t o m häftigt motstånd från någon fraktion av den ”härskande klassen” eller från större delen av den. Inte heller är detta motstånd mot reformverksamheten alldeles irrationellt. Det kan inte betvivlas att motståndet mot reformer från en ekonomiskt och socialt härskande och privilegierad klass i det långa loppet med största sannolikhet leder till stor oro, instabilitet, revolt och möjligen omstörtning. I denna bemärkelse är sådant motstånd irrationellt, och ett systematiskt och genomgripande motstånd mot i princip alla reformer är i varje fall enfaldigt och excentriskt. Men från den berörda klassens eller klassernas synpunkt betraktas inte motstånd mot reformer som organiseras av makthavarna nödvändigtvis som irrationellt, om bara motståndet är selektivt och flexibelt. När allt kommer omkring kan makthavarna mycket väl räkna fel och statskonsten misslyckas. Man kan t ex hävda att det finns

tillfällen och omständigheter där en reform leder till krav på fler och inte alls får missnöjet att tystna. Förväntningarna höjs ytterligare — fenomenet är välkänt. Även om det allmänna argumentet gäller att reformer måste accepteras i det långa loppet om en samhällsordning skall ha möjlighet att leva vidare, är priset som skall betalas på kort sikt ofta kännbart och obehagligt. Det påstås ibland i vissa fraktioner av den marxistiska vänstern att reformerna egentligen inte påverkar den härskande klassen. Detta är nonsens. Den härskande klassens medlemmar jämrar sig mycket mer än de vanligen har anledning till. Men jämmern är inte bara ett sken. Känslan av att vara illa behandlad och tvingad är reell, och detta är mycket ofta en riktig återspeglning av den konkreta effekten av den ena eller andra åtgärden eller handlingen som staten utför.

Det faktum att staten organiserar reformerna, ofta mot önskemålen bland stora delar av den härskande klassen, är ett skäl till att borgarklassen som helhet inte under normala förhållanden har visat någon större trängtan efter en diktatur av den fascistiska eller auktoritära typen. Dess medlemmar vill ha en stat som är nog stark för att upprätthålla lag och ordning och garantera stabilitet. Men den auktoritära eller fascistiska statsformen har från en ekonomiskt och socialt privilegierad klass synpunkt den stora nackdelen att den inte bara placerar en enorm makt i den verkställande maktens hand till skada för andra element i staten utan också gör det mycket svårare för dittills mäktiga borgerliga element att utöva ett återhållande och kontrollerande inflytande över de män som nu har hand om statsmakten. I sådana situationer kan utövandet av statsmakten bli riskabelt oberäkneligt och alldeles för beroende av individer.

Det finns säkerligen förhållanden då borgarklassen eller stora delar av den kommer att välja detta alternativ, trots dess nackdelar. I *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* observerar Marx: "... så fort borgarklassen fann lugnet hotat av varje livstecken i samhället, hur kunde den vilja behålla en orons regim, sin egen parlamentariska regim, i spetsen för samhället?... Den parlamentariska regimen lämnar allt att beslutas åt majoriteten. Varför skulle då den stora majoriteten utanför parlamentet inte vilja fatta besluten?" Han fortsätter:

... genom att brännmärka som "socialistiskt" allt det som den tidigare hyllat som "liberalt" erkänner borgarklassen att dess eget intresse kräver att den befrias från faran av dess eget självstyre, att dess borgerliga parlament för att etablera fred och lugn i landet först och främst måste läggas åt sidan, att dess politiska makt måste brytas för att dess sociala makt skall bevaras intakt, att den enskilde borgaren bara kan fortsätta att exploatera de andra klasserna och ostört njuta sin egendom, sin familj, sin religion och sin ordning på villkor att hans klass döms till politisk betydelselöshet jämsides med de andra klasserna...

Detta låter sig säga. Men det är just därför att auktoritära och fascistiska regimer medför åtminstone en risk för "politisk betydelselöshet" för människor som verkligen har en stark känsla av sin egen betydelse som de måste tveka att välja detta alternativ. I ett brev till Marx den 13 april 1866 skriver Engels att "bonapartismen egentligen är den moderna borgarklassens verkliga religion".¹ Men så var det inte när han skrev dessa ord, och inte heller blev det så senare. Det auktoritära alternativet är inte borgarklassens "religion". Det är dess sista tillflykt (förutsatt att flyktmöjligheten står öppen, vilket i sig är en stor och intressant fråga) när det konstitutionella styret och en begränsad statmakt synes oförmögna att anta utmaningen underifrån och garantera att det rådande maktsystemet kan fortleva.

---

¹ "Jag ser allt klarare", fortsätter Engels, "att borgarklassen inte är i stånd att härska direkt och att där det inte finns någon oligarki, som i England, är en bonapartistisk halvdiktatur den normala formen för uppgiften att leda staten och samhället i borgarklassens intresse för en lämplig ersättning. Denna halvdiktatur tar hand om borgarklassens stora materiella intressen också mot borgarklassen men låter den inte få någon del i regeringsprocessen. Å andra sidan är denna diktatur själv tvungen att *mot* sin vilja göra borgarklassens materiella intressen till sina egna."

3

De viktigaste punkterna rörande den kapitalistiska statens former och dess relativa autonomi kan illustreras av de funktioner som den fyller. I korthet kan fyra sådana funktioner urskiljas, även om de i praktiken glider långt in i varandra: a) att upprätthålla lag och ordning i det territorium som staten formellt härskar över — den repressiva funktionen, b) att skapa samstämmighet om den rådande samhällsordningen, vilket också innebär att oliktankande motarbetas — den ideologisk-kulturella funktionen, c) den ekonomiska funktionen i ordets vidaste bemärkelse, samt d) att i största möjliga mån främja vad som anses vara det "nationella intresset" i förhållande till yttre angelägenheter — den internationella funktionen.

Alla stater fullgör dessa uppgifter. Men de utför dem på olika sätt beroende på vilket slags samhälle de tjänar, och staten i det kapitalistiska samhället utför dem också på olika sätt, beroende på en rad faktorer. Det bör understrykas att vi här diskuterar den utvecklade kapitalismen. Frågan om staten i andra sammanhang kräver separat behandling.

Den repressiva funktionen är den som omedelbart faller i ögonen såtillvida som den förkroppsligas i polisen, soldaten, domaren, fängvaktaren och bödeln. Men vare sig den faller i ögonen eller ej är staten en viktig deltagare i det kapitalistiska samhällets klasskonflikter. På ett eller annat sätt är den ständigt närvarande och genomsyrar allt i mötet mellan stridande grupper och klasser. De möts aldrig så att säga ensamma. Staten finns alltid med, också där den inte kallas in, om så bara därför att den definierar villkoren på vilka mötet äger rum genom legala normer och sanktioner.

I det marxistiska perspektivet och av de skäl som har framförts i detta kapitel ingriper staten alltid och ofrånkomligen som part. Som klasstat ingriper den i syfte att upprätthålla det rådande maktsystemet, även i de fall där den ingriper för att mildra detta maktsystems hårdhet.

Hur den ingriper i medborgarnas angelägenheter utgör just en av de viktigaste klarläggande skillnaderna mellan formerna som den kapitalistiska staten antar. Den borgerliga demokratiska staten kallas så bl a därför att dess makt att ingripa är kringskuren på olika sätt och dess polisbefogenheter är begränsade. Enligt samma resonemang har den auktoritära staten som ett av sina utmärkande drag att dess makt att ingripa är mycket mindre begränsad och dess polisbefogenheter betydligt större och mycket mindre reglerade än i den borgerliga demokratiska staten. Detta gäller i ännu högre grad den äkta fascistiska statstypen.

Gränserna inom vilka den borgerliga demokratiska staten utövar sin makt att ingripa är inte strängt fastslagna. Polisens makt varierar exempelvis starkt från en period till en annan och under samma period, beroende på vad och vem det gäller. Omfattningen och hårdheten i de kapitalistiska regimernas repressiva makt kan inte överskattas, trots långa traditioner av konstitutionalism och en högtravande retorik om medborgarnas frihet. Under skeden av allvarlig social konflikt utvecklas denna repressiva aspekt av den borgerliga demokratiska staten mycket snabbt, och den är mycket välbekant för stora grupper av människor vid alla tidpunkter, också då relativ fred råder i samhället. För dessa människor — de fattiga, de arbetslösa, gästarbetarna, de icke-vita och stora delar av arbetarklassen i allmänhet — framträder den borgerliga demokratiska staten inte tillnärmelsevis i samma skepnad som den gör för de väletablerade och välbärgade

Trots det finns kvalitativa skillnader mellan sådana regimer och auktoritära. En avgörande skillnad är att de senare alltid först och främst ser till att krossa arbetarklassens försvarsorganisationer, fackföreningar, partier, kooperativa sammanslutningar osv. De borgerliga demokratiska regimerna däremot måste acceptera sådana organisationer som en del av sin politiska tillvaro; om de inte gör det kan de inte kallas demokratiska. De inskränker och försöker

alltid att ytterligare inskränka de rättigheter och privilegier som arbetarklassens försvarsorganisationer, framför allt fackföreningarna, har lyckats erövra under årens lopp. Sådana försök till inskränkning och erosion är ett normalt inslag i klasskonflikten i vilken den borgerliga demokratiska staten själv är inblandad. Detsamma gäller dess ständiga ansträngningar att integrera, absorbera, köpa och förföra ledarna för arbetarklassens försvarsorganisationer. Allt detta är dock något helt annat än att krossa självständiga arbetarklassorganisationer, vilket är det utmärkande draget hos auktoritära och fascistiska regimer (men också hos kommunistiska, av andra skäl som också fordrar separat behandling).

I ett något annorlunda perspektiv ingår i den kapitalistiska statens utövande av den repressiva funktionen att "lag och ordning" garanteras. Anledningen till att lag och ordning brukar förekomma inom citationstecken i marxistiska skrifter är naturligtvis inte att begreppen lag och ordning här används på ett felaktigt sätt utan att de till hela sitt väsen och i sin tillämpning är genomsyrade av klassidéer, eftersom de är vissa bestämda klassamhällens lag och ordning och tillämpas av klasstater. Partiskheten kan vara mycket mindre skönjbar och specifik än som kommer till uttryck i talesättet "det finns en lag för de rika och en för de fattiga", även om den sanning som ryms i uttrycket inte bör negligeras. Argumentet är emellertid att en allmän, genomsyrande och mäktig uppsättning av *klasspremiss*er och *klasspraxis* påverkar alla aspekter av lag och ordning.

Detta gäller över ett vidare område. Engels observerade att staten utför en hel rad "gemensamma" tjänster och funktioner. Detta är ovedersägligt. Men den utför dessa "gemensamma" funktioner på sätt som är djupt och konstitutivt påverkade och t o m formade av karaktären och "klimatet" i klassamhällena i fråga. Frågor som lag och ordning, hälsovård, utbildning, bostäder, miljö och "välfärd" i allmänhet är liksom allt annat inte bara påverkade utan bestämda, eller åtminstone starkt präglade, av systemets "rationalitet".

Denna observation är av exceptionell och direkt betydelse i förhållande till den "ekonomiska" funktion som staten fyller i det kapitalistiska samhället. Statliga ingripanden i det ekonomiska livet har alltid varit en central, avgörande faktor i kapitalismen, i så hög grad att man inte kan bilda sig den ringaste uppfattning om dess historia om man inte tar hänsyn till statliga åtgärder. Det gäller i alla kapitalistiska länder och inte bara i sådana som Japan, där staten har varit mest uppenbart engagerad i kapitalismens utveckling.

Staten och de som har handlat på dess vägnar har inte alltid ingripit i det uttalade syftet att bistå kapitalismen, mycket mindre för att bistå kapitalisterna, som makthavarna, i synnerhet de som hämtats från en annan samhällsklass som t ex den jordägande adeln, ofta har föraktat och avskytt. Det gäller inte syfte eller inställning utan "strukturella begränsningar", eller snarare att syften och attityder, som skulle kunna ha en viss effekt och i speciella omständigheter en avsevärd sådan, ändå måste ta stor hänsyn till det socio-ekonomiska system som utgör det politiska systemets och det statliga ingripandets ram. Dessutom är syften och attityder, värderingar och mål, bedömningar och perspektiv själva oftast utformade eller åtminstone starkt influerade av detta socio-ekonomiska system, så att det som synes "rimligt" för makthavarna i fråga om statliga åtgärder (eller brist på åtgärder) för det mesta står i samklang med själva det socio-ekonomiska systemets "rationalitet" och krav. Yttre och motsatta kriterier är definitionsmässigt orimliga i den mån de ifrågasätter denna "rationalitet".

Dessa synpunkter får ännu större vikt därigenom att statliga ingripanden blivit alltmer framträdande i kapitalismens ekonomiska liv under de senaste 100 åren. T o m denna formulering är alldeles för försiktig om man betänker hur oerhört kraftigt processen har accelererat under de senaste årtiondena. Också ordet ingripande är för svagt för att beskriva statens ständiga närvaro i

alla delar, i en mängd olika former, av den utvecklade kapitalismens ekonomiska liv.

Den ständigt växande betydelse som staten måste anta under kapitalismen framträder tydligt i de klassiska marxistiska skrifterna och förknippades med en korrekt förutsägelse av hur den kapitalistiska produktionen skulle komma att utvecklas. I *Kapitalet* hade Marx visat att centralisering och monopol ingick ”i själva den kapitalistiska produktionens inneboende lagar”, och ungefär tio år efter publiceringen av *Kapitalet* spådde Engels i *Anti-Dühring* (1878) att ”det kapitalistiska samhällets officiella representant, staten, till sist kommer att tvingas påta sig produktionsledningen” som kulminationen på denna centraliserings- och monopolprocess. Hur långt staten än går i denna riktning skulle det inte förvandla statens natur, antydde han vidare.

Den moderna staten, oavsett vilken form den har, är i grund och botten en kapitalistisk maskin, kapitalisternas stat, det totala nationella kapitalets idealiska förkroppsligande. Ju mer den tar över av produktionskrafterna, desto mer blir den i själva verket den nationelle kapitalisten, desto fler medborgare exploaterar den. Arbetarna förblir lönearbetare — proletärer. De kapitalistiska relationerna avskaffas inte. De förs i stället till sin spets.

Engels tycks ha föreställt sig en situation som inte är olik den som skapats av tillväxten av storbolagen, där ”alla kapitalistens samhällsfunktioner nu utförs av betalda anställda” och där ”kapitalisten inte har någon annan samhällsfunktion än att stoppa utdelningar i plånboken, klippa kuponger och spela på aktiebörsen, där kapitalisterna plundrar varandra på kapital”. Å andra sidan är ”kapitalisternas” fortsatta existens förenlig endast med statligt ägande av produktionsmedlen, om dessa kapitalister får garantier om utdelningar att inkassera och kuponger att klippa. Engels gick inte vidare med frågan, utom för att säga att statligt ägande inte kunde ge någon lösning på den kapitalistiska produktionens motsägelser och att ”harmoniseringen av produktionsätten och produktionsresultatets fördelning och omsättning” kunde nås endast genom att ”samhället öppet och direkt tar i besittning produktionskrafterna som har växt utanför all kontroll utom den som utövas av samhället som helhet”.

Denna formulering leder tydligt till problem. Men det står i varje fall klart att statlig intervention i den kapitalistiska produktionsprocessen för Marx och Engels, och också för en senare marxistisk tradition, är en oskiljbar del av analysen av själva denna produktionsprocess. De marxistiska tankarna efter Engels var så noga med att understryka statens roll i 1900-talets kapitalism att de kom att tala inte bara om monopolkapitalism utan också om statskapitalism och statsmonopolkapitalism. Det sistnämnda är den ”officiella” benämningen på den moderna kapitalismen i alla kommunistiska partier.

Ordet statskapitalism användes av Lenin för att beteckna två olika situationer. Den första var den som redan beskrivits av Engels och där staten spelar en ständigt större roll i den utvecklade kapitalismens produktionsprocess. Tyskland, skrev han i *Om ”vänster”-barnslighet och småborgerlig mentalitet* från 1918, var ”sista skriket i den moderna storkapitalismens manövrerande och planerade organisation, underkastad junkerbourgeoisins imperialism”. Den andra situationen var helt annan, där ordet statskapitalism används av Lenin med en mycket mera oprecis och vag syftning, nämligen på det postrevolutionära Ryssland när han ville att sovjetregeringen skulle uppmuntra det kapitalistiska företagandets tillväxt under sträng övervakning av den sovjetiska regeringen och i enlighet med ”nationella räkenskaper och kontroll”. I detta fall karakteriseras statskapitalismen av den detaljerade kontroll som en revolutionär arbetarstat utövar över den kapitalistiska produktionen.

Båda dessa sätt att använda ordet förefaller mig godtyckliga och vilseledande. I den första, tyska, bemärkelsen är det uppenbarligen felaktigt att säga att det statliga ingripandet i den kapitalistiska produktionen innebär att staten ”tar över” kapitalismen. Det är den idé som ordet statskapitalism

lätt inger. I denna betydelse har kapitalismen aldrig varit så nära ”statskapitalism” som i det nazistiska Tyskland, vilket väl motsvarar Lenins (och Bucharins) beskrivning av statliga ingripanden, regleringar, kontroll och t o m diktat. Inte ens här förvandlades kapitalismen under nazisterna till stadskapitalism. Den förblev, med en mycket större statlig dirigeringsapparat än som dittills hade påtvingats den, vad den alltid varit, dvs ett produktionssystem som huvudsakligen sköttes med hjälp av privat ägande och kontroll över den dominerande delen av produktionsmedlen, distributionen och marknaden. Man bör dock komma ihåg att en hel del av denna dirigeringsapparat själv var bemannad och kontrollerad av personer som ingick i den traditionella tyska kapitalistklassen.

Det finns inte heller mycket att säga till förmån för den andra betydelsen som Lenin ger ordet statskapitalism. Även om man antar att en till största delen kapitalistisk ekonomi kan existera sida vid sida med och styras av en revolutionär regim — ett mycket djärvt och enligt min uppfattning ogrundat antagande — skulle det ändå inte finnas något skäl att kalla ett sådant ekonomiskt system ”statskapitalism”. Det kan på sin höjd beskrivas som ”statsstyrd kapitalism” eller något liknande. Det vore i själva verket ett kapitalistiskt ekonomiskt system som en revolutionär regering försökte utveckla, styra och planera och i vilket den kanske skulle göra sitt bästa att ingjuta vissa ”socialistiska” beteenden.

Ordet statskapitalism har också använts i vissa marxistiska kretsar och av de kinesiska kommunisterna för att beteckna kollektivistiska regimer av den sovjetiska typen, framför allt Sovjetunionen, oftast nedsättande i syfte att peka på klyftan mellan löfte och resultat. Hur bred denna klyfta än är. och hur väl underbyggd åsikten än är att dessa regimer inte är ”socialistiska”, är det inte teoretiskt eller praktiskt berättigat att kalla dem statskapitalistiska där privat ägande av och kontroll över alla eller den största och viktigaste delen av instrumenten för den ekonomiska verksamheten har avskaffats — utom just som en nedsättande benämning. I det fallet finns inget problem.

Vad beträffar ”statsmonopolkapitalismen” är uttrycket vilseledande såtillvida att det antyder något som liknar ett symbiotiskt förhållande mellan den moderna kapitalistiska staten och monopolkapitalismen. Detta är oriktigt och öppnar vägen för en alltför förenklad och förenklande uppfattning om den kapitalistiska staten som monopolens ”instrument”. I verkligheten finns den kapitalistiska staten å ena sidan och monopolkapitalismen å den andra. Relationen mellan dem är intim och blir allt intimare, men det finns ingenting att vinna, men mycken förståelse att förlora, på att förenkla denna relation. Termen statsmonopolkapitalism ger så att säga inte nog utrymme i förhållandet mellan de båda sidorna för att den skall vara användbar. Genom att den förminskar detta utrymme kraftigt blir relationen alltför problemfri på alla nivåer.

Ändå ingriper staten givetvis djupt i den utvecklade kapitalismens liv och upprätthåller det på en mängd olika sätt. Långtifrån alla kan kallas ”ekonomiska”. Den gör det *huvudsakligen* i enlighet med den kapitalistiska produktionsordningens ”rationalitet” och inom de ramar som denna produktionsordning drar upp. Men det är inte heller någon enkel process, allra minst i en borgerlig demokratisk och konstitutionell ram. I en sådan ram tillåter det politiska systemet att påtryckningsgrupper bildas och uttalar sig mot och i staten. De kan förvandla själva staten till en krigsskådeplats där olika delar av statssystemet står mot varandra. Därigenom reduceras kraftigt den enhetlighet som staten behöver för att kunna fylla sina funktioner, både ekonomiska och andra. Från denna synpunkt är det auktoritära alternativet också avsett att återställa enhetligheten i ett statssystem som har kommit att avspiegla klasskonflikterna och samhällets socio-ekonomiska motsägelser snarare än att hålla dem nere. I kapitalismen som den är mot slutet av 1900-talet står staten i borgerliga demokratiska regimer under ständigt tryck att uppfylla de underordnade

klassernas förväntningar och krav. Vad de begär av den är att den, så som bara staten kan, skall utföra och förvalta en lång rad kollektiva och offentliga tjänster vilkas kvalitet i stort sett avgör levnadsförhållandena för den överväldigande majoriteten av befolkningen i de utvecklade kapitalistiska länderna. Dessa människor är beroende av sådana tjänster. Men mot förväntningarna och kraven som härrör "underifrån" måste ställas det kapitalistiska företagandets krav, och allt staten gör i fråga om att utföra och förvalta tjänster och göra ekonomiska ingrepp måste löpa gatlopp mellan de ekonomiska imperativ som systemet ställer. Resultatet blir alltid lika illa medfaret. Detta förklarar varför det finns krafter i själva staten som drar åt olika håll och varför det är nödvändigt att på något sätt återställa dess enhetlighet och dess förmåga att utföra vad som väntas av den.

Det auktoritära alternativet är i sin extrema form de härskande klassernas yttersta tillflykt, eller *kan* vara en sådan tillflykt. Det brukar alldeles för lättvindigt förutsättas i marxistiska skrifter att de härskande klasserna utan vidare kan välja det auktoritära alternativet eller avstå. Frågan är mycket mer komplicerad än så. Den borgerliga demokratiska staten är i varje fall fullkomligt kapabel att sätta en enorm repressionsapparat i rörelse och tillgripa betydande polismakt inom det rådande konstitutionella systemet. Det saken gäller är en ytterligare inskränkning av de medborgerliga rättigheterna och av tillfällena till organiserad protest och utmaning. Den borgerliga statens försök att uppnå dessa begränsningar, i synnerhet vid krisförhållanden, är en "normal" och föga överraskande del av medborgarrättigheternas historia under kapitalismen.

Å andra sidan är framgång på detta område delvis beroende av den grad av samtycke och legitimation som staten och samhällsordningen åtnjuter, särskilt bland de underordnade klasserna själva. Den är förbunden med en tredje funktion hos staten som nämndes tidigare, nämligen dess ideologisk-kulturella eller övertalande funktion.

Jag har redan påpekat att denna övertalande funktion inte i första hand fylls av staten i borgerliga demokratiska regimer, där mycket eller större delen av den har överlåtits på en rad olika organ och institutioner som huvudsakligen ger uttryck åt de härskande klassernas klassmakt. Det nämndes dock också att staten i sådana regimer även är djupt engagerad, direkt eller indirekt, i att legitimera den rådande samhällsordningen och i att motarbeta olikänkande. Detta ingripande har många olika former, som jag inte ämnar diskutera här, även om det kan vara värt att upprepa argumentet i kapitel III att den borgerliga staten hela tiden blir allt djupare engagerad i denna form av ingripande i medborgarnas liv och att de oerhört mycket effektivare massmedierna ytterligare sporrar sådana ansträngningar.

Trots det är skillnaden på detta område, liksom på många andra, mycket stor mellan den borgerliga demokratiska staten och de olika former som auktoritarismen har tagit i de kapitalistiska samhällena. En av dessa skillnader är givetvis att i det senare fallet divergerande uppfattningar och farliga tänkesätt på det politiska och andra områden bekämpas med våld. En del av detta händer också i borgerliga demokratiska regimer, men långt ifrån i samma utsträckning och inte heller systematiskt. En annan skillnad är att den auktoritära staten i kapitalistiska regimer själv påtar sig huvudansvaret för spridande av officiellt godkända ideer. Det sker antingen direkt, t ex genom radio, television och statligt stödda tidningar och andra publikationer, eller mera indirekt genom partier och andra organisationer av fascistisk typ, eller genom båda. Men den medverkar i alla händelser starkt, eventuellt också effektivt, i spridandet av idéer som anses acceptabla och "funktionella" och i undertryckandet av idéer som inte anses ha dessa egenskaper. Detsamma gäller kommunistiska stater som helt och hållet har monopoliserat massmedierna genom partiet och de olika institutioner det behärskar.

Den fjärde av statens funktioner, den internationella, reser många frågor som marxismen på olika

sätt alltid har sysslat mycket med. Detta diskuteras i nästa avsnitt.

4

Från första början har marxismen behandlat staten som en del av en värld av stater vilkas relationer och åtgärder är starkt påverkade och t o m bestämda av den kapitalistiska utvecklingen. I både den internationella och den nationella sfären är det socio-ekonomiska sammanhanget avgörande, särskilt på grund av den övernationella karaktären hos den kapitalistiska produktionsordningen.

I ett berömt avsnitt i *Manifestet* uppmärksammar Marx och Engels kapitalismens centraliserande tendenser, som leder till att "självständiga men löst förbundna provinser, med olika intressen, lagar, regeringar och beskattningssystem, fördes samman till en enda nation med en regering, en lagsamling, ett nationellt intresse, en gräns och en tulltariff". Men alldeles som den skapade förutsättningarna för den centraliserade, koncentrerade nationalstaten satte kapitalismen också i rörelse mäktiga övernationella tendenser:

Bourgeoisin har genom sin exploatering av världsmarknaden gett en kosmopolitisk karaktär åt produktion och konsumtion i varje land. ...den har ryckt undan den nationella matta som industrin stod på... i stället för den gamla lokala och nationella isoleringen har vi affärer i alla riktningar, ett allmänt mångsidigt beroende mellan nationerna. Genom den snabba förbättringen av alla produktionsmedel, genom de utomordentligt mycket lättare kommunikationerna drar borgarklassen alla nationer, t o m de mest barbariska, in i civilisationen.

Hänsyftningen på "t o m de mest barbariska" nationerna har en tydligt viktoriansk klang, men det spelar ingen roll. Marx och Engels projicerade här, liksom på många andra ställen, alldeles korrekt linjerna i den framtida kapitalistiska utvecklingen. Å andra sidan har de processer som de pekade mot gett upphov till intensiva motsägelser, som har mångfaldigats, inte blivit färre, med tiden och rest stora och olösta svårigheter för den marxistiska teorin och den kommunistiska praktiken.

Den mest grundläggande av motsägelserna i kapitalismens världsomspännande utveckling är att dess expansion verkligen ledde till "affärer i alla riktningar, ett allmänt mångsidigt beroende mellan nationerna". Den skapade alltså "en enda värld" i en oändligt mycket rikare bemärkelse än som någonsin hade förekommit tidigare, men den förstärkte också samtidigt, och skapade i många fall, viljan till suverän statsmakt. Å ena sidan knöts en enda värld samman ekonomiskt, å den andra uppstod en allt starkare rörelse mot politisk splittring genom den suveräna staten i en värld av stater där var och en försökte maximera sin makt att handla självständigt.

Den mest allmänna förklaringen till denna motsägelse är att själva ställningen som stat är en absolut nödvändig förutsättning, dock givetvis inte tillräcklig, för att de som kan avgöra eller påverka statens åtgärder skall kunna uppnå sina syften. Det kan vara omöjligt, av något skäl, att uppnå dessa syften om staten existerar, men sannolikt är det ännu svårare att uppnå dem utan staten.

Den kapitalistiska utvecklingen och expansionen har i själva verket inneburit att skilda nationella kapitalismer har växt fram, och deras respektive nationalstater försöker främja de kapitalistiska intressena. Detta betyder givetvis inte att personerna som innehar statsmakten nödvändigtvis handlat i det medvetna syftet att tjäna dessa intressen. Vad de i egna ögon gjort är att tjäna "det nationella intresset", uppfylla sitt lands "uppenbara öde", sprida civilisation och kristendom, tjäna kungen eller kejsaren eller vad det nu är fråga om. Inget av dessa syften har enligt deras uppfattning varit oförenligt med främjandet av nationella affärsintressen. Tvärtom har makthavarna i allmänhet ansett att främjandet av dessa intressen och försvaret av dem mot andra

nationers affärsintressen, skyddade av deras egen stat, har pekat i samma riktning eller betytt samma sak som de andra syften de har haft.

Världen sådan den var när Marx och Engels blev äldre behärskades av stora stater som låg i olika former av rivalitet med varandra. Vissa av dem, Frankrike, Storbritannien, Ryssland och Österrike, hade länge varit stater och behövde bara ägna sig åt att bevara sina nationella och koloniala domäner eller åt att utöka dem genom imperialistisk expansion. Andra, som Tyskland och Italien, hade blivit stater mycket senare och var upptagna både med att konsolidera sig och hugga för sig i den koloniala expansionen. En stor stat, Förenta Staterna, hade tvingats utkämpa ett inbördeskrig för att bibehålla sin enhet som stat, och en annan, det ottomanska imperiet, höll nätt och jämnt samman disparata nationaliteter.

Dessa var samtliga ”etablerade” stater. Men samma logik som fick dem att svartsjukt bevaka sin egendom drev också olika nationella grupper inom några av dessa imperier att söka bli egna stater. Under 1800-talet ägde denna utveckling rum huvudsakligen bland olika underkuvade nationaliteter. Drivkraften bakom brukar kallas nationalism. Det är en behändig term men inte helt adekvat. Den antyder nämligen en specifik ideologi som var gemensam för en enormt spridd samling grupper och klasser (däribland spridda grupper och klasser som utgjorde en del av samma underkuvade nationalitet), som i själva verket hade mycket skiljaktiga ekonomiska, sociala, politiska och kulturella syften. Ordet nationalism täcker inte helt och hållet dessa olika syften, och det förvandlas alldeles för lätt till en heltäckande formel, mycket för diffus och oprecis. Man kan naturligtvis inte undvara det, ty det beskriver vissa äkta krafter. Men dessa krafter och många andra får mycket större precision om de betraktas som pekande mot staten, vilket de alla gör. Hur skiftande grupperna och deras syften än är, och vare sig de vilar på ”nationalitet” eller inte, har de gemensamt viljan att skapa en ”egen” stat, att vara ”herrar i eget hus”, att uppnå självständighet — ofta på grundval av en kombination av nationaliteter, etniska, språkliga och kulturella grupperingar, alltefter historiska och lokala omständigheter.

Så mäktig har denna rörelse varit att den har lett till att antalet stater växt till nära 150 (de flesta nyligen tillkomna) som erkänts som ”suveräna” politiska enheter, var och en med rätt till säte i Förenta Nationerna. Styrkan i denna rörelse är ingalunda uttömd. Tvärtom uppenbarar den sig hela tiden på nya ställen och har kommit att resa ganska allvarliga problem för gamla etablerade stater som Storbritannien och Frankrike. Där hör man mycket mer högljudda krav än på länge, inte bara på större självstyre utan också på verkligt oberoende från något konstitutivt element i den existerande ”nationalstaten”. Det finns ingenting mystiskt i denna självständighetsrörelse. Den markerar bara en insikt om att ”suveränitet”, hur begränsad den än är, gör det möjligt att uppnå syften som annars inte skulle kunna nås. Huruvida syftena är goda eller dåliga, rimliga eller orimliga är ovidkommande här.

Det är inte bara en viss klass eller grupp i samhället som strävar efter att skapa en stat. Nationalismen under 1800-talet och ansträngningarna att etablera en stat engagerade starkt olika kretsar i ”den nationella borgarklassen” i de underkuvade ”nationerna”. Men den var inte begränsad till borgerliga skikt, och den har förvisso inte varit begränsad till 1800-talet. Nationalismen, mer eller mindre starkt kryddad med diverse andra ideologiska ingredienser, kan där så är fördelaktigt utnyttjas av alla klasser och grupper som eftersträvar en självständig stat.

Med vissa inskränkningar var den klassiska marxismen i stort sett gynnsamt inställd till att underkuvade folk skapade självständiga stater. Hela frågan har dock under loppet av 1900-talet blivit allt svårare för marxisterna att ta ställning till.

Den viktigaste inskränkningen som Marx och Engels gör är att de helt riktigt såg mycket, kanske

det mesta, av nationalismen så som den kom till uttryck i deras egen livstid som inriktad på borgerliga mål. Åtminstone delvis var den rentav avsedd att ge ett alternativ till den revolutionära socialismen. Att proletariatet bekände sig till en nationalism som saknade socialistiska och revolutionära perspektiv och var ämnad att skapa lojaliteter som gick över klassgränserna utgjorde naturligtvis enligt dem ett exempel på "falskt medvetande".

Marx och Engels sade i *Manifestet* att "nationella skillnader och fiendskap mellan folken mer och mer försvinner för varje dag till följd av borgarklassens utveckling, handelns frihet, världsmarknaden, enhetligheten i produktionsordningen och i de levnadsförhållanden som sammanhänger därmed". Men hur mycket de än hoppades på och strävade efter en framväxt av proletär internationalism och solidaritet fortsatte de ändå att tala om nationen-staten som det politiska livets grundläggande enhet, och de understödde hela tiden nationernas rätt, t ex irländarnas, polackernas och italienarnas, till självständighet och en egen stat.

Marx och Engels föredrog emellertid stora nationella enheter framför små, och det är i detta sammanhang betecknande att Marx i *Borgarkriget i Frankrike* försvarade Pariskommunen mot anklagelsen att den försökte bryta sönder Frankrikes enhet. Han skriver: "Kommunens författning har misstolkats som ett försök att bryta sönder den enhet som stora nationer ger åt en federation av små stater som Montesquieu och girondisterna drömde om, den enhet som nu har blivit en mäktig faktor i samhällets produktion, även om den ursprungligen skapades med hjälp av politiskt våld."

Denna inställning, som gav begränsat men starkt stöd åt folkens rätt till självbestämmande och en egen stat, reser oundvikligen praktiska problem, vilket ofta skett. Det finns alltid motstridiga argument som gör frågan mer komplicerad.

Lenin underströk gång på gång de underkuvade folkens rätt till självbestämmande och till en oberoende stat. "På samma sätt", skrev han i *Den socialistiska revolutionen och nationernas självbestämmanderätt*, "som människosläktet kan avskaffa klasserna endast genom en övergångsperiod av de förtryckta klassernas diktatur kan den nå fram till nationernas ofrånkomliga integration endast genom en övergångsperiod då alla förtryckta nationer fullständigt emanciperas, dvs får frihet att bilda en egen stat." Detta hindrade honom emellertid inte från att fritt medge att frågan inte kunde diskuteras i absoluta termer. Han anmärkte i samma text att Marx ibland beskyllts för att ha gjort invändningar mot "den nationella rörelsen hos vissa folk" (tjeckerna 1848) och att detta hade tolkats som att han avvisat "nödvändigheten från marxistisk ståndpunkt att erkänna nationernas självbestämmande". Detta, hävdade Lenin, var felaktigt: "1848 fanns historiska och politiska skäl för att dra en skiljelinje mellan 'reaktionära' och revolutionära-demokratiska nationer. Marx gjorde rätt när han fördömde de förra och försvarade de senare. Rätten till självbestämmande ingår i demokratins krav och måste givetvis underkastas dess allmänna intressen."

Oavsett styrkan i just detta argument utgör det en kraftig inskränkning. Faktum kvarstår dock att Lenin och bolsjevikerna var starkt engagerade i de underkuvade folkens rätt till självbestämmande. Den enda ledande marxist som tog avstånd från detta var Rosa Luxemburg, som genomgående avvisade "rätten till självbestämmande" som ihåligt frasmakeri och ett avledande, korrupperande och självförstörande slagord.

Man får inte läsa in falska motsättningar i detta. Det var inte så att Lenin och bolsjevikerna trodde på nationellt oberoende och en egen stat för underkuvade folk och att Rosa Luxemburg inte gjorde det. Att se kontroversen i denna dager är att missförstå vad som låg bakom den. Vad det gäller är att Lenin och bolsjevikerna trodde att marxisterna inte kunde neka de underkuvade

folken deras rätt till självständighet och att allra minst marxister som, liksom de själva, tillhörde en förtryckarnation kunde inta en sådan attityd. Detta är inte liktydigt med att tro att oberoende alltid skulle uppmuntras. Rosa Luxemburg ansåg givetvis inte att underkuvade folk borde förvägras rätt till självständighet, utan att den endast kunde uppnås genom en internationell socialistisk kamp som inte fick avledas genom att sådana slagord som ”rätt till självbestämmande” godtogs.

Det är i erfarenhetens ljus en smula ironiskt att Rosa Luxemburg i så ringaktande ordalag förkastade bolsjevikernas ”doktrinära envishet” på denna punkt, och också deras vidhållande av vad hon kallade ”detta nationalistiska slagord”. Under loppet av 1917 varnade hon för att rätten till frigörelse från Ryssland långt ifrån engagerade de revolutionära krafterna i det ryska kejsardömet underkuvade länder. Tvärtom gav den, skriver hon i *Den ryska revolutionen*, ”borgarklassen i alla gränsstaterna deras främsta, mest avundsvärda förevändning, själva baneret i de kontrarevolutionära ansträngningarna... Genom detta nationalistiska krav åstadkom de Rysslands egen upplösning och lade i fiendens hand dolken som han skulle stöta i den ryska revolutionens hjärta.”

Bolsjevikerna blev själva varse styrkan i detta argument nästan så fort de kom till makten och drog sig mycket snabbt tillbaka från sitt åtagande. Redan i januari 1918 sade Stalin till den tredje allryska sovjetkongressen att rätten till självbestämmande skulle tolkas som ”rätten till självbestämmande inte för borgarklassen utan för de arbetande massorna i nationen i fråga. Självbestämmandets princip skulle vara ett vapen i kampen för socialismen och underkastas socialismens principer.” Det var denna uppfattning som bolsjevikerna med växlande grad av motvilja eller entusiasm kom att anta. Den innebar att rätten att bryta sig ut och skapa en egen stat visserligen formellt bibehölls men i praktiken övergavs för de folk som ingick i Sovjetunionen.

Å andra sidan förblev rätten till självbestämmande för underkuvade folk ett centralt element i marxistiskt och kommunistiskt tänkande i den nationella frågan, och den har alltid stått i förgrunden under de antikoloniala och antiimperialistiska striderna i detta århundrade. Inskränkningarna kvarstår emellertid, och varken i den marxistiska teorin eller i praktiken har någonsin upprättats någon tydlig linje enligt vilken man kan avgöra om bildandet av en oberoende stat är ”berättigat” eller inte. Kommunistiska attityder och åtgärder formades länge av de inre och yttre förutsättningarna i Sovjetunionen, och de skiljaktiga linjer som Sovjetunionen och Kina har intagit till olika självständighetsrörelser, t ex Biafra och Bangladesh, visar tydligt nog hur mycket praktiska överväganden betyder för inställningen till självbestämmande.

Som nämnt har frågan på senare år snabbt intagit en plats på de ”gamla” staternas dagordning, samtidigt som den har varit ett viktigt problem för nya stater. I stort sett har den marxistiska inställningen varit negativ, nästan fientlig, till kraven på en egen stat bland etniska, språkliga och ”nationella” grupper, t ex i Skottland, Baskien, Katalonien, Korsika, Bretagne, Wales osv. Krav på regional självstyrelse eller ett federalt system bereder inte marxisterna många problem. De är positiva till sådana arrangemang. ”Nationella krav” däremot utgör en stor svårighet av samma slag som den Rosa Luxemburg pekade på. Mot detta kvarstår Lenins uttalande: det kan komma till en punkt, också i gamla stater, där kraven på självständighet bland en grupp som ingår i en existerande stat, t ex Skottland visavi Storbritannien, inte kan bekämpas på principiella socialistiska grunder eller inte kan motstås utan våld, vilket är samma sak. Från denna synpunkt har nationalismen visat sig vara ett mycket envisare och därmed svårare problem att komma till rätta med än de tidiga marxisterna höll för sannolikt. Att den framträder som ett viktigt problem i gamla stater är ett tecken på styrkan hos strävandet mot självständighet som diskuterades tidigare. I varje fall gör denna strävan staten starkare, snarare än svagare, som nyckelenhet i det politiska

livet. Stater kan förändras och falla sönder, men *staten*, med sina krav på territoriell "soveränitet" och självständighet, lever kvar.

Detta förhållande påverkas inte, som det kan förefalla vid första ögonkastet, allvarligt av den ekonomiska utvecklingen inom kapitalismen som inbegrips i benämningen multinationella företag. Det kapitalistiska företagandet och uppkomsten av de multinationella jättarna är ju otvivelaktigt en viktig faktor i statens liv, såtillvida som att de som har makten i den måste, för att använda ett milt uttryck, ta hänsyn till att dessa jättar existerar när de skall fatta politiska beslut. Det ligger dock ingenting egentligt nytt i detta, och inte heller i att utländska företag, belägna i någon viss nationalstat, kan spela en viktig roll när dess politiska beslut skall fattas.

Detta är vad de multinationella företagen betyder i den kapitalistiska staten. Ordet multinationell är för övrigt vilseledande för de flesta av de företag det är fråga om. De flesta av dem är amerikanska företag med dotterföretag i många länder. Det är detta som gör dem multinationella, inte att ägandet eller kontrollen är multinationell. Bakom företagen står deras regeringar, och det är den makt som regeringarna kan utöva och det inflytande som de har som utgör den extra och ibland avgörande tvångsfaktorn för den "soveräna" nationalstatens politik och åtgärder.

Detta påverkar inte denna stats karaktär. Vad i kapitalismens utveckling som än kan kräva en översyn av den marxistiska teorin om staten, inte är det de multinationella företagen. Dessa förstärker bara argumentet att den kapitalistiska staten är underkastad mycket starkt kapitalistiskt tvång, i detta fall med en internationell dimension.

På samma gång måste det understrykas att det multinationella företaget skapar en situation i vilken vissa element i den inhemska kapitalistklassen ser nationalstaten som ett nödvändigt försvarsvapen mot utländska intressen. Andra element kan försöka etablera allianser med dessa intressen i stället för att försvara sig mot dem. I varje fall ifrågasätts därigenom inte statens karaktär.

5

Det som hittills sagts om den marxistiska synen på staten gäller huvudsakligen dess karaktär och roll i utvecklade kapitalistiska samhällen. En fråga som då uppstår är i vilken mån de marxistiska begreppen på detta område kan tillämpas, om de alls kan tillämpas, på analysen av staten i andra typer av samhällen, nämligen de i tredje världen och i de kommunistiska länderna. Uppenbarligen kan man inte rätt och slätt överföra analyskategorierna som används för staten i utvecklade kapitalistiska samhällen på dessa olikartade ekonomiska, sociala och politiska strukturer. Men vad man då skall göra och hur man skall gå till väga är, som jag påpekade i inledningen, ett stort problem som hittills inte har behandlats tillfredsställande i den marxistiska politiska teorin. I synnerhet gäller detta de kommunistiska samhällena, där det i många årtionden var praktiskt taget omöjligt att bedriva seriöst marxistiskt arbete kring staten och politiken och fortfarande är egendomligt svårt att göra det. Detta avsnitt gör bara anspråk på att komma med vissa antydningar om i vilka riktningar detta nödvändiga teoribygande kan gå.

Det första och mest påfallande draget hos staten, både i tredje världens länder och i de kommunistiska samhällena, är en stark utvidgning av statens och den verkställande maktens uppgifter, särskilt markerad i kommunistiska länder. Därmed förknippas oftast en mycket hög grad av oberoende i förhållande till medborgarna. Den förstärkning av den verkställande makten som i utvecklade kapitalistiska länder har varit ett tillfälligt fenomen är vanlig i dessa andra samhällen, även om orsakerna inte är desamma, eller inte nödvändigtvis desamma, i tredje världens länder och de kommunistiska staterna.

I tredje världen inträffar denna maktförstärkning därför att samhällsgrupper som har ett intresse

av att begränsa och kontrollera statens makt inte har förmåga eller vilja att göra det, medan de härskande klasserna och grupperna, i den mån de finns, har fördel av att ha en stark och repressiv stat som handlar på deras vägnar.

Som jag påpekade när jag först använde uttrycket tredje världen i inledningen täcker det en mångfald specifika förhållanden och miljöer, men i detta sammanhang kan de länder som faller under benämningen delas upp i två huvudkategorier: de där det finns ekonomiskt dominerande klasser, väletablerade och utvecklade, och de där sådana saknas. Den första kategorin omfattar den latinamerikanska kontinenten (numera med Kuba som självklart undantag) och länderna i södra Asien. Den andra omfattar de flesta länder i Afrika, utom Sydafrika som är en utvecklad kapitalistisk stat. I båda kategorierna utgör utländska kapitalistiska intressen en viktig och i vissa fall avgörande politisk faktor, likaväl som en ofantligt viktig ekonomisk faktor.

I de länder i tredje världen där det finns en ekonomiskt härskande klass, eller där det finns mer än en sådan klass, fordrar den marxistiska analysen av staten som presenterades tidigare endast en del anpassningar och nyanseringar, inte någon grundläggande revidering. Det finns säkerligen många aspekter av deras ekonomiska och samhällsliga struktur, deras historia och politiska kultur, som starkt påverkar statens karaktär och verksamhet. Skillnader i ekonomisk och social struktur ger upphov till avsevärda olikheter i karaktären hos klassmotsättningar och de uttryck de tar sig och i statens sätt att reagera på dem. Detsamma gäller de förhållanden som täcks av termerna "underutveckling" och "beroende" och i många fall skapas av en nyss upphörd kolonialism. De påverkar statens betydelse och roll i ekonomiska, sociala och politiska frågor. Men hur viktiga och avgörande dessa speciella förhållanden än är kan de ändå underkastas en analys som klart kan identifieras som marxistisk, med andra ord en analys som tydligt och i tillräcklig grad härrör från en marxistisk problematik.

Detsamma kan inte lika strikt hävdas om länder som tillhör den andra kategorin, nämligen de där en ekonomiskt dominerande klass eller grupp, eller flera, inte fanns innan en ny stat upprättades i stället för en kolonialregim. Man kan givetvis i alla sådana länder peka på en skara lokala företagare och affärsmän, jämsides med de stora utländska intressena som eventuellt förekommer och utgör fickor av företagande i stor skala i ett för övrigt underutvecklat land. Men denna skara lokala företagare och affärsmän kan inte på allvar sägas utgöra en "ekonomiskt dominerande klass". Inte heller kan denna benämning ges åt de utländska intressena. Detta innebär inte att dessa intressen saknar politisk betydelse eller att lokala affärsintressen, hur små deras företag än är, inte utgör en faktor som staten måste räkna med. Vad det gäller är snarare att det element som är absolut grundläggande i den klassiska marxistiska statsuppfattningen, dvs en ekonomisk härskande klass, saknas i alla betydelser som innebär verklig ekonomisk, social och politisk makt. Därför är huvudfrågan vad statsmakten i dessa samhällen egentligen företräder och vilken karaktär och roll den kan sägas ha.

Svaret är att staten i sådana samhällen måste sägas företräda sig själv såtillvida att de personer som intar de ledande befattningarna i statssystemet kommer att använda sin makt bl a för att främja sina egna ekonomiska intressen och likaså sina familjers, vänners, anhängares eller klienters. En förmögenhetsbildningsprocess inträder som antar många olika former och leder till uppkomsten av olika ekonomiska företag och aktiviteter. I denna process kan en verklig lokal borgarklass uppkomma och växa sig stark, med fortsatta nära förbindelser med staten och dess ledande personer, som själva är en del av denna nya klass.

I sådana fall är förhållandet mellan ekonomisk och politisk makt omvänt. Det är inte den ekonomiska makten som leder till politisk makt och inflytande och formar det politiska beslutfattandet. Det är i stället den politiska makten (som här också innebär administrativ och

militär makt) som ger möjligheter till förmögenhetsbildning och utgör grundvalen för skapandet av en ekonomiskt mäktig klass. Den blir så småningom ekonomiskt härskande. Staten är här källan till ekonomisk makt och också ett instrument för den: statsmakten är ett viktigt ”produktionsmedel”.

Den är ett instrument för den ekonomiska makten, inte så att de som innehar statsmakten tjänar en ekonomiskt härskande klass som är åtskild från makthavarna, utan så att de som innehar statsmakten utnyttjar den för sina egna ekonomiska syften och för de syften de vill gynna. Detta bruk av statsmakten antar många olika skepnader, däribland givetvis undertryckandet av varje försök att störta maktpositionen hos vad som i själva verket har förvandlats till *en ekonomiskt och politiskt härskande klass*.

Denna härskande klass är inte mer homogen och enad än sina motsvarigheter i andra länder. Tvärtom har den en tendens att vara mycket splittrad, med starkt personbunden makt och därför underkastad täta och våldsamma förändringar. Dessa samhällen är svagt organiserade ekonomiskt och socialt, och följaktligen också politiskt. De är i själva verket avpolitiserade och staten, ofta under militärt styre, skaffar sig själv monopol på den politiska verksamheten genom partier och andra grupperingar som sällan är något annat än byråkratiska skal med mycket ringa levande innehåll.

Under sådana omständigheter blir staten mycket självständig, nästan ”en stat för egen räkning” eller åtminstone för dem som behärskar den. Det finns vissa inskränkningar i dess självständighet, men de är inte många. En av dem, som kan vara betydande, är att makthavarna måste ta hänsyn till utländska intressen. Men undergivenheten inför utländska intressen är i många fall inte lika självklar som förr. Det finns numera många länder och stater i tredje världen som har större manöverutrymme visavi sådana intressen än tidigare; det finns färre ”bananrepubliker”. I så fall har statens självständighet växt, och utrymmet som står till makthavarnas förfogande är motsvarande större. Vad de har att frukta är inte att deras makt är begränsad utan att den kommer att slitas ur deras händer, plötsligt och oftast med våld, i en statskupp som är ledd av rivaliserande grupper och som själva företräder föga utöver sina egna ambitioner och intressen.

Frågan om staten i de kommunistiska länderna reser helt andra problem än de som uppstår i tredje världen. Det finns många olika anledningar till detta, men den viktigaste är att de ekonomiska förhållandena är fundamentalt olika och påverkar alla aspekter av statens roll.

Vad staten gör i tredje världen påverkas i avgörande mån av att kapitalistiska företag antingen redan finns där i en eller annan form och i stor skala eller att de finns i liten skala men kan vidareutvecklas. Denna tillväxt i det kapitalistiska företagandet är i själva verket vad ”utveckling” betyder i dessa länder. De statliga åtgärdernas ”rationalitet” i tredje världen bestäms av denna möjlighet till ekonomisk utveckling med hjälp av statlig stimulans av kapitalistiskt företagande. Åtgärderna är kanske inte särskilt effektiva och utvecklingen kan gå långsamt eller anta egendomliga former, men det är inte relevant här. I praktiken och mätt efter vad den åstadkommer har staten inga alternativ, ingen annan ”rationalitet” att följa. Det enda undantaget är att staten blir helt dominerad av en man och hans familj och anhängare, som förkväver och undertrycker all verksamhet utom sådan som kan gynna dem. Haiti under Duvalier är ett exempel, men de är sällsynta och saknar större betydelse, utom för de stackars människor som bor i ett sådant land.

Det avgörande beträffande de kommunistiska länderna är att de är kollektivistiska regimer där kapitalistiskt företagande i praktiken helt saknas. Det lilla som finns hålls på lägsta möjliga nivå

och hindras aktivt från att växa. Det är i dessa länder möjligt att skapa en tämligen stor förmögenhet genom att spara om man har hög lön och också att ärva en viss mängd egendom, t ex ett hus och t o m ett fritidsställe. Men man kan inte bygga upp en privat förmögenhet genom kapitalistiskt företagande.

På exakt samma sätt som möjligheten till sådant företagande på ett avgörande sätt påverkar den statliga verksamheten i tredje världen, påverkar avsaknaden av den lika starkt karaktären och rollen hos staten i kollektivistiska samhällen. Den innebär nämligen att de som har statsmakten i sin hand är föremål för ”strukturella begränsningar” av mycket stark typ, eftersom de inte kan styra denna makt för privata kapitalistiska syften. De kan eftersträva och skapa sig en privat förmögenhet, även om detta förekommer i ganska liten skala. Och de kan också vidta åtgärder som gynnar vissa klasser eller grupper gentemot andra, arbetare mot bönder, företagsledare mot båda osv. Detta ligger emellertid fjärran från möjligheterna som ett kapitalistiskt samhällsskick ger och lägger en helt annan ”rationalitet” på dem som har makten i de kollektivistiska samhällena och som i denna bemärkelse behärskas av den kollektivism som de är satta att styra.

Det var just fruktan att Sovjetunionen under Stalin var på väg att återinföra kapitalismen, med de följder som detta skulle haft, som gav den trotskistiska oppositionen anledning att från 1920-talet och framåt varna för faran av en rysk ”thermidor”. Om en kapitalistisk sektor hade återupprättats i Sovjetunionen på så sätt att en större del av den offentliga sektorn hade återlämnats till det privata företagandet, är det mycket sannolikt att en ”thermidor” i en eller annan form hade inträffat och i grunden omformat Sovjetstatens ”rationalitet”.

Något sådant inträffade dock inte. Tvärtom utrotades alla slag av privat ekonomisk verksamhet hänsynslöst, framför allt genom att jordbruket kollektiviserades med våld. Utvecklingen i andra kommunistländer har i många avseenden skilt sig från Sovjetunionens. Men som jag redan påpekat är de i allra högsta grad och mycket stabilt kollektivistiska till sin ekonomiska organisation, och detta lämnar frågan öppen om statens karaktär och roll i detta system.

Vänsterkritiker av regimer av sovjettyp har pekat på de stora ojämlikheter i makt och inkomster som råder i dem. De sanktioneras, upprätthålls, försvaras och utvecklas av en utomordentligt stark stat. Kritikerna har följaktligen hävdats att denna stat är instrument för en ”ny klass”, ett ”byråkratiskt skikt”, en ”statsbourgeoisi”, vars viktigaste syfte, liksom för varje annan härskande klass, är att bibehålla och förstärka sin makt och sina privilegier.

Under årens lopp har det förekommit många kontroverser bland dessa regimers marxistiska kritiker om de som styr dem verkligen utgör en klass eller ej. Frågan är givetvis viktig såtillvida att svaret på den kan ge en uppfattning om dessa styresmäns sammanhållning, solidaritet, gemenskap i syften och sociala bas.

Som man kan vänta sig har emellertid inget slutgiltigt svar någonsin lämnats, och kan heller aldrig lämnas. Det finns marxister som har sagt att de styrande i kommunistländerna inte utgör en klass eftersom ”byråkratin” inte kan äga kapitalistisk egendom och därmed inte föra den vidare till sina efterkommande. Andra marxister har påstått att kapitalistisk egendom inte är det enda kriterium som bör tillämpas och att de privilegier som tillfaller personerna i fråga, tack vare vilka deras efterkommande kan skaffa sig avsevärda fördelar, i själva verket innebär att ”byråkratin” utgör en klass.

Ordet spelar mindre roll än det innehåll det anger, och det kan knappast på allvar ifrågasättas att de som intar ledande positioner i system av sovjettyp verkligen åtnjuter förmåner som befolkningens stora massa är förvägrade. Dessa förmåner kan vara större i vissa av dessa system än i andra, och i somliga fall görs större ansträngningar än i andra att reducera förmånerna och

avlägsna institutionsstämpeln på dem, åtminstone i viss mån. De utgör dock alldeles tydligt alltjämt en del av det kommunistiska livet, även om de naturligtvis inte är speciella för det, och de är i materiella avseenden betydligt mindre än i andra system. ”Byråkraterna” i de kollektivistiska systemen har det bättre än de som de härskar över, och ju högre ställning en byråkrat intar, desto bättre har han det i regel. Med undantag för dem som sitter allra högst är förmånerna dock förmodligen ganska anspråkslösa. Ett ämbete är en väg till materiellt välstånd men inte till någon stor förmögenhet.

Detta är ingalunda någon tillfällighet. Det är till största delen resultatet av att möjligheter till kapitalistiskt företagande saknas. Det finns säkerligen andra faktorer som bidrar till att förklara denna aspekt av det politiska livet i de kommunistiska länderna, men här ligger den primära orsaken.

Detta motsäger emellertid inte tesen att staten i dessa länder är instrumentet för en maktelit. Den kanske inte kan dra stora materiella fördelar av sin ställning i statssystemet, men den kan ändå utnyttja den för att skaffa sig och åtnjuta förmåner som är långt ifrån försumbara. Den kan också åtnjuta makt. Om vi ser saken så är idén att staten har till uppgift att öka makten och privilegierna för dem som behärskar den och förtrycka dem som ifrågasätter den tämligen intakt. Statsbourgeoisin, eller vad den nu kallas, betraktas inte här som en plutokratisk klass, men den är ändå privilegierad, framför allt genom att den har makt.

Det ligger betydligt mer i denna uppfattning än de som propagerar för dessa regimer och andra apologeter någonsin skulle kunna medge. Uppfattningen om de kommunistiska regimerna som dominerade av en elit i toppen och i de övre skikten av en maktpyramid förefaller helt verklighetstrogen och realistisk. Men den räcker ändå inte alls för att förklara karaktären, funktionen och dynamiken hos staten i dessa samhällen. Anledningen är att den fäster alldeles för stor vikt vid syftena och motiven hos dem som innehar makten, och i motsvarande grad underskattar den grovt betydelsen av att det system i vilket de opererar och utövar sin makt är helt kollektivistiskt.

I alla kommunistiska länder har största möjliga vikt genomgående fästs vid ekonomisk tillväxt och utveckling, särskilt i industrisektorn, som i vissa fall var minimal när kommunisterna övertog makten. Men det har också tagits för givet från början att denna ekonomiska utveckling måste äga rum under statens ledning. En av statens absolut viktigaste funktioner är att planera och organisera industrins tillväxt och vidta alla nödvändiga åtgärder i detta syfte, däribland i många fall ett hänsynslöst underkuvande av en motspänstig befolkning. Staten måste här anses omfatta partiet, vars roll i processen har varit ofantligt viktig. Men i den mån partiets och statens ledare har varit i stort sett samma personer, med partiorganisationen fungerande som partistatens förlängda arm, innebär detta inget större analytiskt problem i detta sammanhang.

Det är inte fråga om att hävda att denna jättelika process, som utgör en av de största omvälvningarna i mänsklighetens historia och utan tvekan den största organiserade och planerade omvälvningen i sitt slag, är oförenlig med tesen om makt och privilegier. Det finns ingenting orimligt i tanken att många av dem som har innehaft makten i dessa regimer till största delen eller helt och hållet har drivits av en önskan att utnyttja staten för att tillskansa sig personlig makt och privilegier, vilka rationaliseringar de än använt och trott på. Syftena som överallt driver människor i maktställning måste betraktas som oändligt varierade och sträcka sig över hela skalan av mänskliga motiv, från det ädlaste till det simplaste. Det är snarare fråga om att deras syften endast har kunnat nå genom att de makthavande, oavsett deras speciella motiv, också har tjänat högre mål.

Det är här som de kollektivistiska begränsningarna spelar en avgörande roll i utformningen av statens funktioner. I avsaknad av en ekonomiskt härskande kapitalistklass och av tillfällen för dem som har statsmakten i sin hand att skapa sig en förmögenhet stod nämligen endast vissa alternativ öppna. Det var ekonomisk tillväxt i vid mening, skapad av staten, något som också omfattade tillhandahållandet av sociala tjänster och kulturell utveckling som låg i statens hand, försvaret, också givetvis under statens ansvar, och upprätthållandet av lag och ordning, vilket innefattade en väldig förstärkning av polismakten i syfte att undertrycka olika former av opposition.

Samma fråga som ställdes tidigare rörande tredje världens länder uppstår också här: Vem och vad företräder denna stat när den utövar dessa funktioner?

Det bästa svaret synes vara att den inte företräder någon enstaka klass eller grupp och inte är instrumentet för någon klass eller grupp. Samhällets kollektivistiska karaktär hindrar den, av skäl som angetts tidigare, från att vara ett sådant instrument. I stället kan staten betraktas som företrädare för själva det kollektivistiska samhället eller systemet och ha till funktion att tillgodose dess behov så som de uppfattas och bestäms av dem som kontrollerar staten.

Detta svar skiljer sig fundamentalt från det som ges av dem som hävdar makt- och privilegietesen, enligt vilken staten i det kommunistiska samhället måste sägas företräda byråkratins, statsbourgeoisins, den nya klassens intressen.

Det skiljer sig också, dock inte alls så mycket, från den beteckning som gavs åt sovjetstaten under Chrusjtjovs epok och som fortfarande är den ortodoxa beskrivningen, nämligen ”hela folkets stat”. Detta är inte godtagbart eftersom det lämnar alltför många frågor obesvarade. Den har en intensivt ideologisk och apologetisk klang och antar att staten verkligen företräder folkets vilja och önskemål. Det är dock ett antagande som inte kan prövas till följd av det politiska systemets karaktär.

Staten betyder här ledarna för det kommunistiska partiet. Det är nämligen ledarskapet för partiet som ger makten att härska och att använda statens makt för detta. Till skillnad från de flesta länder i tredje världen (Mexiko är förmodligen det största undantaget) utmärks de kommunistiska regimerna alla av starkt strukturerade och organiserade masspartier, vilkas roll är helt avgörande för maktens framtoning. De är i de flesta fall verkliga masspartier med ett medlemsantal som i Sovjet och Kina uppgår till många miljoner. Dessa masspartier kännetecknas emellertid också av sin pyramidstruktur, med extrem koncentration av makter till pyramidens topp.

Vissa partier kan ha mer autokratiska ledare än andra och vara mer identifierade med ledarna. Men alla är instrument för koncentrerad makt, och den demokratiska centralism som de alla bekänner sig till har alltid varit ett symboliskt uttryck för en oerhört stark maktkoncentration där de lägre organen strängt underkastas det översta. Dessutom har de kommunistiska partierna i dessa regimer alltid i praktiken haft monopol på den politiska makten, vare sig de som i Sovjetunionen är det enda lagliga partiet eller, som i vissa andra kommunistiska länder, andra partier får finnas. Sådana partier har aldrig allvarligt inkräktat på kommunistpartiets ledande roll, utan detta har i praktiken varit fullständigt allenarådande.

På denna grundval behärskar de som behärskar partiet också staten, som är deras verkställande arm. Inte heller begränsas partistaten av några krafter i samhället — allra minst politiska — som ligger utanför den. Naturligtvis måste partiets och statens ledare ta viss hänsyn till de existerande samhällsklasserna och grupperingarna när de bestämmer vilka åtgärder de skall vidta. Om de inte gör det eller räknar fel kan svårigheter uppstå. Men deras förmåga att fatta självständiga beslut utan att fråga någon utanför sin egen trånga krets till råds är oerhört stor och har ofta varit så gott

som obegränsad. Det mest påfallande exemplet är Stalins 25-åriga välde.

Denna självständighet är, som redan har påpekats, begränsad av de strukturella förhållanden under vilka de kommunistiska samhällena lever, och det kan på många sätt vara en sträng begränsning. Men den minskar inte makthavarnas självständighet gentemot samhällena de står i spetsen för, och det är det som frågan gäller.

På samma sätt måste ledarna för partistaten, utom i mycket sällsynta fall av total makt, t ex den som Stalin kom att vinna, ta hänsyn till inre rivalitet och splittring, och till att det högst upp på pyramiden finns grupper och tendenser som kan företräda speciella intressen, t ex armén och försvarsapparaten, företagsledarna eller ledarna för företag i vissa sektorer i motsats till andra osv. Det kan också förekomma en splittring som vilar på ideologi, skillnader mellan generationer och erfarenheter och alla andra faktorer som leder till att en grupp makthavare splittras. Detta är mycket reella begränsningar för ledare, också för sådana som har skaffat sig en mycket stark ställning men som ändå måste gå varligt fram och försona sig med eller avvärja oppositionen, eller krossa den med hjälp av allierade, som i sin tur också kan kräva eftergifter.

Ingenting av allt detta påverkar i grund och botten det förhållandet att staten i dessa system har en mycket stark självständighet visavi *samhället*. Denna självständighet är ingenstans i någon högre grad begränsad av institutioner vare sig inom eller utom statssystemet, som i verklig mening är oberoende av den verkställande makten. "Frihet", sade Marx i *Kritik av Gothaprogrammet* från 1875, "består i att omvandla staten från ett organ som är placerat över samhället till ett som är helt underkastat det, och ännu i dag är statsformerna mer eller mindre fria beroende på den grad i vilken de begränsar 'statens frihet'." Dessa formuleringar innehåller ett gigantiskt program för politisk omvandling, och det är ett program som de kommunistiska regimerna hittills inte på allvar har ägnat sig åt att genomföra.

V. Klass och parti

1

Härskande klasser har till sitt förfogande en imponerande arsenal av vapen för att upprätthålla sitt välde och försvara sin makt och sina privilegier. Hur skall då dessa härskande klasser störtas och hur skall en ny samhällsordning upprättas?

Att detta kan göras är ett grundläggande tema i det marxistiska budskapet,

men ett inte mindre viktigt tema i samma budskap är att det _också måste göras. Det råder ingen tvekan om att den eftersträvade omvandlingen i stor utsträckning måste bero på eller åtminstone vara förknippad med att motsägelserna inom kapitalismen skärps och med de många effekter på överbyggnaden som detta medför. Trots det måste omvandlingen ske genom att människor ingriper, och den blir följd av en växande klasskonflikt, i vilken arbetarklassen måste spela en dominerande roll.

För att den skall kunna spela denna roll effektivt måste den vara organiserad: med den stora mängd av mäktiga krafter av annat slag som den härskande klassen kan sätta i rörelse i klasskampen kan arbetarklassen och dess allierade inte hysa hopp om att lyckas såvida de inte är organiserade.

Vad innebär detta? På denna punkt har det rått mycket stora åsiktsskillnader inom det marxistiska politiska tänkandet. Dessa olikheter får inte omsättas i en förenklad och vilseledande uppdelning där organisation och spontanitet ställs mot varandra. Det finns ingen marxistisk tänkare, av vad slag det vara må, som någonsin har hävdats att ren spontanitet är ett sätt att praktisera revolution.

Tanken är tydligen orimlig. T o m en "levée en masse" måste vara organiserad om den skall leda till något.

Inte heller har någon inom den marxistiska traditionen någonsin påstått, för att nu gå till den andra ytterligheten, att en revolution bör göras av en organiserad grupp eller ett parti utan ett visst mått av folkigt stöd. Denna idé har några gånger förts fram som en modell för revolutionärt handlande och förändring, men den ingår inte i någon variant av marxismen och har tvärtom genomgående brännmärkts och förkastats som "putschism".

Frågan gäller alltså inte, uttryckt i marxistiska termer, ett val mellan organisation och spontanitet, eller mellan partiet och klassen. Det finns i verkligheten inget sådant val, och marxisterna har med all rätt hävdats att detta för dem är en falsk tvådelning. Åsiktsskillnaderna har ändå varit påtagliga och kretsat kring olika uppfattningar om förhållandet mellan arbetarklassen och organisationen och kring den relativa vikt som bör tillmätas vardera. Skillnaderna är eventuellt en fråga om betoning, men betoning på detta område är inte någon obetydlig detalj.

Åsiktsskillnaderna antyder en ständig spänning i marxistisk teori och praktik beträffande förhållandet mellan klass och parti. Det är föga överraskande eftersom frågorna som detta förhållande reser är livsviktiga, inte bara för fortskridandet av den revolutionära processen utan också för formen och karaktären hos själva det marxistiska programmet. Det har ofta gjorts försök att beslöja och förneka denna spänning genom hänvisning, här liksom i andra frågor, till det "dialektiska" samband som måste upprättas mellan klass och parti. Ett sådant är säkerligen önskvärt, men bara genom att man säger det löser man ingenting. Det kläder bara problemet i andra ord.

Med tanke på det vida spektrum av åsikter och attityder i fråga om klass och parti som finns bör man först göra klart för sig att Marx själv står på en sida av spektrum såtillvida att han själv starkt betonar klassen. Vad som upptog honom i hela hans politiska liv var inte bara arbetarklassens frigörelse. Detta kan sägas vara det mål alla revolutionärer bekände sig till och strävade efter. Det han arbetade för var att arbetarklassen skulle frigöras genom egna ansträngningar. Han uttryckte det klart i Inledningen till Första Internationalens provisoriska stadgar 1864: "Att arbetarklassens frigörelse måste vinnas av arbetarklassen själv."

Varken detta eller något annat Marx yttrade i ämnet utesluter organisation i form av ett arbetarklassparti, och det finns i hans arbeten otaliga hänvisningar till att arbetarklassen behövde organisera sig. Däremot fäste han mindre avseende vid den form som proletariats politiska organisation skulle anta och nöjde sig med att låta arbetarna i olika länder avgöra detta efter egna förutsättningar. Den enda bestämda föreskriften var att partiet inte skulle vara en sekt, isolerad från arbetarklassen och bestående av "yrkeskonspiratörer", som han 1850 brännmärkte som revolutionernas "alkemister".¹

Vilken form partiet än antar är det arbetarklassen, dess växande medvetande och dess kamp för att frigöra sig som verkligen betyder något för Marx. Partiet är bara det politiska uttrycket och instrumentet för klassen. T o m denna formulering kanske går längre än Marx egentligen avsåg, och det är möjligen mer korrekt att i detta sammanhang tolka hans ord som att han såg arbetarklassen själv spela sin politiska roll med biträde av det politiska partiet.

---

¹ "Det behöver inte sägas", skrev Marx ironiskt, "att det inte räcker för dem att engagera sig i det revolutionära proletariats organisation. Vad de ägnar sig åt är just att Föregripa en revolutionär utveckling, att på konstlad väg föra den till en kris, att göra revolution genom att improvisera utan att villkoren för en revolution finns. För dem är det enda villkoret för en revolution att deras konspiration är korrekt organiserad. De är revolutionens alkemister och påminner om tidigare alkemister i sin trängsynthet och sina orubbliga fördomar."

Formuleringen är ganska mångtydig, liksom många av Marx uttalanden i denna fråga.

Vad som inte alls är mångtydigt är den tro som Marx och Engels hyste till arbetarklassens förmåga att själv frigöra sig. I en rundskrivelse till ledarna för det tyska socialdemokratiska arbetarpartiet, skriven 1879, förkastar de i vredgade ordalag all flirt med tanken att "arbetarklassen är oförmögen att med egna ansträngningar befria sig" och att den "för detta ändamål först måste acceptera att ledas av 'bildade och egendomsbesittande' borgare, som också 'har tid och tillfälle' att bekanta sig med vad som är bra för arbetarna". De påminner partiets ledare om att "vi när Internationalen bildades uttryckligen formulerade stridsropet: arbetarklassens frigörelse måste vara arbetarklassens egen uppgift" och att "vi därför inte kan alliera oss med personer som öppet förklarar att arbetarna är för obildade för att befria sig och först måste befrias uppifrån av filantropiska storborgare och småborgare". Deras ord har uppenbarligen en vidare tillämpning. Vad de ville understryka var den allmänna tro de hade på att arbetarklassen själv kunde frigöra sig. Frågan här är inte om de hade rätt eller fel och vilka problem de bortsåg från. Faktum är att för dem klassen alltid kom först, partiet långt därefter. Detta för mycket långt och hänger direkt samman med den större frågan om det direkta och indirekta utövandet av folkmakt och med innebörden av socialistisk demokrati.

När Engels dog 1895 var den tyska socialdemokratin ett gott stycke på väg mot att bli en äkta massorganisation, och därefter fortsatte den att göra stora framsteg. Som en författare har observerat hade det tyska socialdemokratiska partiet 1914 "blivit en jättestor institution med en personal på över 4 000 betalda funktionärer och 11 000 avlönade anställda, det hade 20 miljoner mark investerade i näringslivet och publicerade mer än 4 000 tidskrifter." Det hade också en mycket betydande riksdagsrepresentation och var en maktfaktor i provinsregeringar och kommuner. I högre eller lägre grad skedde samma sak i andra europeiska socialdemokratiska partier, och det togs mer eller mindre för givet att arbetarpartierna skulle och måste vara masspartier, djupt engagerade i sina länders politiska liv, även om de var löst förbundna med den Andra Internationalen. Med denna tillväxt i arbetarpartierna och förväntningarna om att de skulle konsolidera sig och växa ytterligare följde också ett mycket allmänt, fast givetvis inte enhälligt, godtagande av att omvandlingen av det kapitalistiska samhället måste äga rum i strängt konstitutionella former och att den under inga omständigheter fick riskeras genom ogenomtänkt aktivism och äventyrspolitik. Hur utbrett detta tänkesätt var i den tyska socialdemokratin men också annorstädes, doldes i viss mån av den opposition som Bernstein väckte med sin öppna revisionism. I mer eller mindre tydliga former, med variationer som var mindre betydelsefulla än som hävdades i retoriken, var dock "revisionismen" det perspektiv som dominerade alla utom ett litet fåtal i den europeiska socialdemokratin. Det stora "förräderiet" 1914 och under krigsåren var en naturlig manifestation av den.

Det som här är viktigt rörande detta revisionistiska perspektiv är att det obevekligen ledde till att partiet upphöjdes till att bli den enda erkända och alltmer inflytelserika representanten på det nationella planet för arbetarklassen, uttrycket för dess politiska närvaro på alla nivåer. Men det var också väktaren mot dem som manade arbetarklassen till åtgärder och politik, som partiets ledare ansåg och förklarade vara oansvariga och farliga. Partiets upphöjelse innebar även att partiledarnas status och ställning förstärktes, de män som ledde det komplicerade och ömtåliga maskineriet när socialismens lokomotiv med betryggande låg fart skulle köras genom det kapitalistiska samhället.

Detta är inte detsamma som att skriva under på den "oligarkins järnhårda lag" som Robert Michel formulerade i sitt verk Politiska partier (1915), med syftning främst på det tyska socialdemokratiska partiet. Vi måste emellertid observera att det i teorin och praktiken för arbetarklassens

massparti, integrerat i det borgerliga samhällets konstitutionella ram, fanns en mäktig logik som förde till maktkoncentration i händerna på ledare som påstod sig vara arbetarklassens representanter och talesmän och som intog en privilegierad ställning när det gällde att fastställa politiken. Det var inte Lenin som satte i gång det hela.

Lenin hade i själva verket en märkligt stark känsla för behovet av både att bygga ett parti av speciellt slag, med tanke på förhållandena i Tsarrysland, och att bibehålla ett så intimt samband som möjligt med arbetarklassen. Om partiet inte ständigt fick styrka från arbetarklassen skulle det bli nattståndet och byråkratiskt och släpa allt längre efter massorna — en av Lenins ständiga farhågor. Han hade från sin allra första tid i den revolutionära rörelsen arbetat med tanken om ett parti bestående av ”yrkesrevolutionärer” som anpassats till kampen mot en despotisk regim genom en starkt centraliserad befälsstruktur, som kom att kallas ”demokratisk centralism”. I *Vad bör göras?* skrev han, före 1914, att det parti han önskade för Ryssland var lämpligt för vad han kallade ”länder där det råder politisk frihet”. Det viktigaste för honom — ja, själva kärnan i Lenins bidrag till marxismen — var att det måste finnas organisation och ledning om den revolutionära processen skulle gå framåt.

Lenin fruktade inte att arbetarklassen skulle vara passiv utan att dess strider skulle sakna politisk effektivitet och revolutionär målmedvetenhet. Det var för det ändamålet som partiet var så viktigt. Utan dess ledarskap skulle arbetarklassen vara en samhällskraft som kunde utföra spasmodiska och osammanhängande handlingar men inte förvandla sig till den disciplinerade armé som krävdes för att stöta tsarväldet och gå vidare mot erövringen av den socialistiska makten.

Trots detta måste det understrykas att Lenin väl visste att partiet inte kunde fullgöra sina uppgifter om det inte var genomsyrat av och engagerat i massornas erfarenheter. Närhelst tillfälle gavs för partiet att ”öppna sig”, t ex 1905 och 1917 och därefter, grep han chansen och tuktade obarmhärtigt ”partibyråkraterna” som hade sjunkit ned i slentrian. Också i de av hans skrifter som mest envist koncentreras kring behovet av organisation, centralism, disciplin osv, och på vilka *Vad bör göras?* är ett extremt exempel,¹ är behovet av ett organiskt samband med arbetarklassen aldrig försummat. Det var också Lenin som 1920 skrev:

Historien i allmänhet, och revolutionernas historia i synnerhet, är alltid innehållsrikare, mer varierad, mer mångskiftande, livligare och sinnrikare än t o m de bästa partier, de mest klassmedvetna förtrupperna till de mest utvecklade klasserna, kan föreställa sig. Detta inses lätt, därför att t o m de bästa förtrupper uttrycker klassmedvetandet, viljan, lidelsen och fantasin hos tiotusenden, medan i ögonblick av stora omvälvningar då all mänsklig förmåga satts in, revolutioner görs av klassmedvetandet, viljan, lidelsen och fantasin hos tiotals miljoner, som sporrats av den häftigaste klasskamp.

Detta ledde dock inte till att han på minsta sätt nedvärderade partiets avgörande betydelse i den revolutionära processen eller underskattade dess roll i förhållande till arbetarklassens. Han skulle aldrig, som Rosa Luxemburg 1904, ha kunnat yttra att ”misstagen som begås av en sant revolutionär rörelse historiskt sett är oändligt mycket mer fruktbara än ofelbarheten hos den skickligaste centralkommitté”. Han trodde inte på ofelbarheten hos någon centralkommitté eller något partiorgan, men inte heller trodde han att en sant revolutionär rörelse var tänkbar som inte innefattade en välstrukturerad organisation. Det var i samma arbete, dvs Vänsterkommunismen — en barnsjukdom ur vilket det föregående citatet är hämtat, som Lenin påpekade, som svar till den tyska kommunistiska rörelse som mot varandra ställde ”partiets diktatur eller klassens

¹ Lenin anmärkte några år efter det att denna pamflett hade publicerats att han under de förhållanden som rådde då den skrevs hade varit tvungen att ”svinga rottingen” något och att vissa av hans formuleringar hade varit avsiktligt polemiska. Det innebar dock inte att han tog avstånd från skriftens grundläggande teman.

diktatur, ledarnas diktatur(parti) eller massornas diktatur(parti): ”...som regel och i de flesta fall, åtminstone i dagens civiliserade länder, är klasserna ledda av politiska partier... politiska partier är i allmänhet ledda av mer eller mindre stabila grupper bestående av de mest auktoritativa, inflytelserika och erfarna medlemmarna, som är valda till de mest ansvarsfulla befattningarna och kallas ledare.”

Med dessa ord pekade Lenin på det självklara men viktiga (och för många ganska obekväma och obehagliga) faktum att varje ”modell” för den revolutionära processen, eller för arbetarklasspolitik i allmänhet, måste innefatta en organiserad politisk form, vilket också innebar att det skulle finnas ledare och befälsstruktur. Lenins betoning i detta avseende var en annan än Marx' och Engels. Som påpekades tidigare hade de också en annan uppfattning av partiets roll. Ändå är förflyttningen av tonvikten omisskännlig, vilket dock i högre eller lägre grad gällde alla linjer i marxistiskt tänkande. Långt före 1914 hade den internationella marxistiska rörelsen, i väst liksom i öst, utbildat modeller för partiet, och båda tillskrev partiet långt större vikt än Marx och Engels någonsin hade ansett nödvändigt. Detta gäller dock inte lika starkt Engels under hans sista år, då han livligt deltog i det tyska socialdemokratiska partiets angelägenheter.

Det var naturligtvis inte i själva parti frågan som Lenins motståndare anföll honom, utan för den diktatoriska centralism som de anklagade honom för att förespråka och för att han, som de misstänkte och påstod, eftersträvade en personlig diktatur genom det centraliserade och underkuvade partiet. 1904, efter den stora splittringen 1903 mellan bolsjeviker och mensjeviker och den därpå följande publiceringen av Lenins ultracentralistiska skrift *Ett steg framåt, två steg tillbaka*, gav Trotskij ut *Våra politiska uppgifter*. Han varnade där för farorna i ”substitutism” och framförde den profetia som händelser som inträffade långt senare skulle ge en ytterligt stark resonans: ”Lenins metoder leder till följande. Partiorganisationen träder först in i stället för partiet som helhet, sedan träder centralkommittén in i stället för organisationen, och till sist träder en ensam diktator in i stället för centralkommittén.” Liksom Lenins mensjevikmotståndare ville han ha ett ”brett baserat parti” och hävdade att ”partiet måste söka garantin för sin stabilitet i sin egen bas, i ett aktivt proletariet som litar på sig självt, och inte i det högsta maskineriet”.

En hel del av detta, liksom i hela debatten, var retoriskt och illusoriskt såtillvida att många av deltagarna var benägna att kraftigt överdriva vad som verkligen skilde dem från Lenin och ”centralisterna”. Detta gällde i hög grad Trotskij, som under sina år vid makten skulle visa ännu mer centralistiska tendenser än Lenin någonsin gjorde. Lenin skulle knappast ha invänt mot uppfattningen att det fanns ett behov av ett aktivt proletariet — han upphörde aldrig att själv hävda detta. Men vad betydde orden om ett proletariet som ”litar på sig självt”? Sakerligen inte, för Trotskij, att proletariet kunde klara sig utan partiet. Beträffande behovet av ett ”brett baserat” parti berodde detta också på begreppets innebörd. Som Lenin visade inom ett år efter publiceringen av Trotskijs pamflett, dvs under loppet av den ryska revolutionen 1905, hyste han ingen som helst önskan att skapa ett parti som var litet, självbelåtet och introspektivt. När 1905 tycktes öppna nya möjligheter grep han dem ivrigt, och likaså 1917.

I sitt bidrag till debatten efter splittringen 1903, nämligen Socialdemokratins organisationsfråga som också gavs ut 1904, angrep Rosa Luxemburg Lenin för hans ”ultracentralism” och hävdade att ”socialdemokratins centralism inte kan vila på partimedlemmarnas mekaniska underkastelse och blinda lydnad för den ledande partitoppen”. Lenin skulle naturligtvis ha förnekat att detta var vad han ville. Viktigare än anklagelsen var dock att Rosa Luxemburg själv accepterade en viss sorts centralism — det hon kallade ”socialdemokratisk centralism” som hon ställde mot ”okvalificerad centralism”. Men bortsett från att hon insisterade på att partiet under inga omständigheter fick kväva rörelsens aktivitet lyckades hon inte definiera vad hennes centralism

skulle innebära, i synnerhet för en regim som den ryska. Hon observerade att ”de allmänna idéer vi har framlagt i frågan om socialistisk centralism inte i sig själva räcker för att formulera en konstitutionell plan som passar det ryska partiet”. ”I sista instans”, tillade hon, ”kan en regel av detta slag endast bestämmas av de villkor under vilka organisationens verksamhet äger rum under en given tidsperiod.”¹ Vid denna tid skulle Lenin knappast ha motsagt detta.

Debatten om parti och klass inrymde emellertid mycket mer än frågan om centralism. Vad som i själva verket stod på spel var karaktären hos marxistisk politik i förhållande till den klass eller de klasser vilkas frigörelse var dess mål. Problemen fick en helt ny dimension när bolsjevikerna grep makten 1917, och de är fortfarande centrala för marxistisk politik.

2

Den första av dessa frågor rör representativiteten hos arbetarpartierna. Den första debatten, där Rosa Luxemburg stod mot Lenin, kretsade i stort sett kring partiets roll i förhållande till arbetarklassen. Lenin trodde inte att denna klass skulle bli en verkligt revolutionär kraft utan den rätta ledningen, medan Luxemburg fruktade att partiet, om det kom att behärska arbetarklassen, skulle kväva dennas militanta och kreativa impulser.² Båda förmodade dock — liksom alla som deltog i debatten — att det under förutsättning av rätt organisationsform och tillräckligt med tid fanns en punkt där klass och parti kunde bilda en verkligt harmonisk och organisk enhet, med partiet som det sanna uttrycket för en klassmedveten och revolutionär arbetarklass. Det kunde finnas vitt skilda åsikter om hur detta skulle kunna åstadkommas och var punkten låg, men alla trodde att en sådan punkt fanns och att det var deras uppgift att nå fram till den. ”Substitutismen” var med andra ord en fara och kunde bli en realitet. Men det var på intet sätt ofrånkomlig.

Detta tog inte hänsyn till att en viss grad av substitutism måste ingå i alla slags representativa organisationer och i representativ politik på alla nivåer. Naturligtvis spelar graden stor roll, och den kan mycket starkt påverkas på olika sätt av olika medel och arrangemang, liksom av yttre omständigheter. Men tanken på att partiet skulle uppnå en organisk och fullständigt harmonisk representation av klassen är bara en mer eller mindre uppbygglig myt. Marx undvek för det mesta problemet genom att inrikta sig på klassen i stället för på partiet, men problemet finns där i alla fall, och av mycket goda skäl, nämligen att marxisterna har förpliktat sig att skapa en grundlig politisk demokratisering och vad som kan kallas politikens disalienation. Partier och rörelser som inte har sådant på sitt program eller för vilka det är mycket mindre viktigt har det givetvis mycket lättare i detta avseende.

Substitutismens problem framträder i olika former och grader på grund av att arbetarklassen, som diskuterades i kapitel II, inte är en homogen enhet och att ”arbetarklassens enhet”, som partiet eftersträvar eller påstår sig förkroppsliga, måste betraktas som en oerhört tvivelaktig tanke. Den kan mycket väl ha någon bestämd innebörd i mycket speciella och ovanliga omständigheter, men oftast fördunklar den de ständiga och svårbehandlade skillnader och splittringar som förekommer i detta liksom i andra samhällsaggregat.

Enligt denna uppfattning måste ett enhetligt arbetarparti, som talar med en enda stämma, vara en förvrängande spegel av klassen, och ju större ”enheten” är, desto större är förvrängningen, som når sin extrema form i det ”monolitiska” partiet.

Men arbetarklassens politiska partier är inga diskussionsklubbar, och de behöver sannerligen en

¹ Det bör också observeras att hennes hyllande av massstrejken, som byggde på erfarenheterna av den ryska revolutionen 1905, var avsett att bygga in detta kampmedel i marxismens politiska strategi och att skära av dess samband med anarkismen.

² ”Tendensen går i riktning mot att de styrande organen i det socialistiska partiet spelar en konservativ roll.”

viss grad av enhet i vad som är en ständigt pågående och ofta bitter klasskamp. Ett verkligt representativt parti, där alla olika uppfattningar i arbetarklassen finner fullt uttryck i form av fraktioner och tendenser och ändlösa dispyter, kan därigenom finna det omöjligt att komma till rätta med just det som är skälen för dess existens. Detta kan väntas gälla i utpräglad grad i perioder av akut konflikt och kris. Kraven på representativitet å ena sidan och på effektivitet å den andra är inte helt och hållet oförenliga, såtillvida att ett mera representativt parti kan vara mer effektivt än ett som lever i påtvingad och hycklad enhet. Men det är en illusion att tro att motsägelsen inte är äkta. Den är äkta, och även om den kan mildras genom demokratiskt kompromissande och tolerans kan den sannolikt inte lösas helt.

I varje fall är det orealistiskt att tala om "partiet" som om det kunde tas för givet att det finns ett enda naturligt politiskt organ för arbetarklassen med den unika uppgiften att företräda den politiskt (och på många andra sätt).

Det var kanske oundvikligt att "partiet" skulle bli ett heligt eller åtminstone accepterat begrepp mycket tidigt i den marxistiska synen på arbetarpolitiken. I *Manifestet* hävdade ju Marx och Engels att kommunisternas särmärke var att "de i proletärernas kamp i de olika länderna pekar ut och för fram hela proletariatets gemensamma intressen, oberoende av alla nationella omständigheter" och att de "alltid och överallt representerar rörelsens intressen som helhet". Eftersom det förhöll sig på så sätt, tillade de, var kommunisterna "i praktiken den mest avancerade och beslutsamma delen av arbetarpartierna i alla länder". Det var också de som hade fördelen framför proletariatets stora massa "att klart se den proletära rörelsens marschlinje, villkor och slutgiltiga allmänna resultat". Trots att dessa formuleringar lämnade frågan öppen om den organisationsform som kommunisterna borde anta,¹ är det tydligt att Marx och Engels här talade om en bestämd förtrupp, och tanken på mer än en förtrupp är absurd.

Från tanken på en förtrupp till ett förtruppssparti var steget kort, vilket särskilt de ryska revolutionärerna, med deras speciella omständigheter, fann det lätt att ta och som de knappast kunde undvika att ta. Dessutom bidrog konsolideringen av marxismen till "vetenskaplig socialism" ytterligare till att förstärka uppfattningen att det bara kunde finnas ett enda riktigt arbetarparti, nämligen det som var bärare av rörelsens "sanning". Detta hindrade kanske inte att andra partier existerade, men det gjorde det mycket svårare att acceptera tanken att det kunde finnas mer än ett marxistiskt arbetarparti. Det gjorde den strängt taget oacceptabel.

Utifrån en helt annan politisk tradition drevs också den tyska socialdemokratin, så som den utvecklades under de sista årtiondena av 1800-talet, fram mot tanken på arbetarklassens enade parti, som skulle föra samman inte bara olika grupper i arbetarklassen till ett sammanhängande politiskt block utan som också skulle kunna samla under sitt eget baner andra klasser och skikt och på så sätt bli partiet för alla dem som ville se en radikal omorganisation av samhällsordningen.

Till följd av att detta massparti var relativt löst i ideologi och organisation och tillvann sig ett mycket starkt stöd från arbetarklassen stod heller inte mycken uppmuntran att finna för dem som fann partiet otillräckligt eller ännu värre, att bryta sig loss och bilda ett eget parti. Det är mycket betecknande att det tyska socialdemokratiska partiet höll samman till ett stycke in på första världskriget, trots att en avsevärd grupp bland medlemmarna på vänsterflygeln kände en intensiv alienation. T o m Rosa Luxemburg godtog "partiet", dvs det existerande tyska

---

¹ "Kommunisterna utgör inget avskilt parti som står i opposition till andra arbetarpartier", skriver de också i *Manifestet*. Formuleringarna i *Manifestet* är i detta sammanhang ingalunda entydiga, och inte heller är de författarnas sista ord i ämnet.

socialdemokratiska partiet, som sitt enda tänkbara politiska hem, trots att hon var oense med det på många punkter. När hon och andra ändrade uppfattning, eller tvingades göra det av omständigheterna under kriget, var det för sent. Det massiva bålverk för den rådande samhällsordningen som partiet effektivt företrädde var intakt, och ledarna både kunde och ville bibehålla denna samhällsordning när dess nöd var som störst, vintern 1918-19.

Strävan att upprätthålla ett enat parti förstärks ytterligare av hoppet att man skall kunna förändra dess politik, av fruktan att splittring leder till isolering och ineffektivitet och av den ännu större fruktan att uppträda som en splittrande faktor och därigenom (tros det allmänt) försvaga arbetarrörelsen. Detta är mycket starka motiv, som tydligt gynnar masspartiets ledare och apparat och förstärker deras vädjanden om att enas, sluta leden, visa lojalitet osv.

Icke desto mindre har arbetarrörelsen i de kapitalistiska länderna oftast inte funnit sitt politiska uttryck i ett enda parti. I vissa fall har ett parti lyckats etablera nästan ett monopol som de organiserade arbetarnas parti. Ett exempel är labourpartiet i Storbritannien. Men också i sådana fall har arbetarrörelsen producerat mer än ett parti, och det kvasimonopolistiska partiet har fått kämpa hårt för att vidmakthålla sin ställning. Det är tydligt att arbetarpolitiken tar sig naturligt uttryck i mer än ett parti. ”Partiet” som det enda legitima uttrycket för arbetarrörelsen är en uppfinning från tiden efter den bolsjevikiska revolutionen. Det finns ingenting i den klassiska marxismen som fordrar en sådan ensamställning.

Med tanke på arbetarklassens och arbetarrörelsens heterogena sammansättning vore det verkligen märkligt om ett enda parti utgjorde dess naturliga uttryck, och argumentet förstärks om man utvidgar arbetarklassbegreppet så som kapitalismens utveckling kräver. Det kan antas att formen med mer än ett parti utgör en riktigare bild av rörelsens verklighet än alternativet med ett enda parti. Men det som sades tidigare om de eventuellt motsägande kraven på representativitet och effektivitet gäller också här. En situation med mer än ett parti ger sannolikt större representativitet, men den kan också leda till lägre effektivitet. Detta innebär dock bara att skillnader mellan människor och grupper gör det svårare än som annars hade varit fallet för dem att fatta beslut. Men det finns en gräns för vad man göra åt det utan att tillgripa tvång.

Vare sig detta leder till mindre politisk effektivitet eller ej — och svaret skiftar alltefter olika omständigheter — löser situationen med fler än ett parti inte problemet med substitutismen, och den kanske inte ens påverkar det på något sätt. Detta beror på att två eller fler partier, som påstår sig representera arbetarklassen och arbetarrörelsen, mycket väl kan fatta beslut som följer ledarnas politik snarare än hela partiets. Det är sannolikt att situationen med fler än ett parti gör ledarnas makt större, därför att den ofta kräver mer komplicerade förhandlingar med verkliga eller potentiella allierade, och sådana förhandlingar ingår i högsta grad i ledarnas uppgifter.

Detsamma gäller, ur en annan synvinkel, de flesta former av revolutionär omvandling, och i synnerhet revolutionär omvandling genom att makten grips genom uppror. En revolutionär rörelse som ger sig in på ett sådant företag kan mycket väl åtnjuta majoritetens stöd, t o m en överväldigande majoritets, som t ex kan längta efter befrielse från en hatad regim. Detta är dock definitionsmässigt bara en förmodan, och även under de gynnsammaste omständigheter görs revolutioner inte av majoriteter, minst av allt revolutioner som kommer till stånd genom uppror. Det kanske inte finns något annat sätt. Men revolutioner görs av minoriteter och har oftast varit ganska små minoriteters verk.

Åtminstone något element av substitutism är här oundvikligt, och en vägran att engagera sig i den kan visa sig ödesdiger. Rosa Luxemburg är ett gott exempel. I hennes programutkast som antogs av det tyska kommunistpartiets första kongress i december 1918 ingick följande deklARATION:

”Spartakusunionen kommer aldrig att ta över regeringsmakten utom genom en klar manifestation av den obestriddiga viljan hos det stora flertalet av Tysklands proletära massor. Den kommer att överta regeringsmakten endast om arbetarnas massa medvetet gillar Spartakusunionens principer, mål och taktik.”

Detta är sannerligen att avvisa substitutismen. Vi vet inte vad som skulle ha hänt i Tyskland om Rosa Luxemburg och hennes kamrater, under en period av ytterst häftig politisk och social kris, hade sett sakerna i ett annat ljus och varit mindre hämmade av fruktan att inkräkta på folkviljan. Vad vi vet är att hon och Liebknecht var döda en månad efter det att hon skrivit programmet, och den gamla ordningen satt säker. En alltför stor benägenhet till substitutism kan leda till ”blanquism” och katastrof. Men att avvisa substitutismen kan under vissa omständigheter också leda till nederlag och katastrof. I varje fall kan Rosa Luxemburgs villkor, så som de anges i citatet, sannolikt aldrig uppfyllas strikt. Revolutioner leder inte bara till en viss grad av substitutism; de måste göra det. Detta väger också tungt på det marxistiska arbetet och måste åtminstone i viss mån påverka maktutövningen efter revolutionen, och påverka den mycket starkt.

Diskussionen om klass och parti har hittills förts som om arbetarklassen bara kunde uttrycka sig politiskt genom ett eller flera partier. Så förhåller det sig givetvis inte. Även om partier är dess viktigaste uttrycksmedel finns det andra former av arbetarorganisation som har direkt inflytande på politiska frågor och konflikter. En av dessa former är fackföreningsrörelsen, en annan är organisation i ”råd”, arbetarråd, sovjeter och liknande. Dessa organisationsformer påverkar också hela frågan om förhållandet mellan klass och parti.

Vad angår fackföreningarna ansåg Marx och Engels att de spelade två roller, som de ville se hopkopplade. De trodde att fackföreningarna var den naturliga och outhärliga frukten av den ständiga kampen mellan arbete och kapital om alla aspekter av arbetssituationen, och de ville också att de skulle vara instrument i den politiska kamp som måste föras om arbetet skulle segra över kapitalet.

I sina instruktioner för delegaterna vid Första Internationalens kongress i Genève i september 1866 gav Marx uttryck åt denna dualism: ”Om fackföreningarna är nödvändiga för gerillakriget mellan arbete och kapital är de ännu viktigare som organiserade instrument för att avskaffa själva systemet med lönarbete och kapitalets styre.” Denna formulering innebar ingenting utöver erkännandet av ett faktum som Marx, med sina kunskaper om de engelska fackföreningarna väl kände till, nämligen att fackföreningarna mycket väl kunde försöka förbättra arbetarnas villkor inom kapitalismens ram utan att vara eller eftersträva att bli ”organiserade instrument för att avskaffa själva systemet med lönarbete och kapitalets styre”.

”Fackföreningarna, som är alltför ensidigt inriktade på lokala och omedelbart förestående strider med kapitalet”, skrev Marx också i samma instruktioner, ”har ännu inte till fullo insett sin makt att handla mot själva löneslaveriets system.” Han uppmanade dem också enträget att ”vid sidan av sina ursprungliga syften nu arbeta för att lära sig handla med berätt mod som organiserande centra för arbetarklassen och på så sätt främja dess fullständiga frigörelse. De måste stödja varje social och politisk rörelse som strävar i denna riktning.”

Vad som är särskilt anmärkningsvärt i dessa och många andra liknande formuleringar är inte bara att de visar vilken avgörande betydelse Marx tillmätte fackföreningarna som politiska organisationer, utan också att han genomgående underlät att relegera fackföreningarna till den något sekundära och begränsade roll, jämfört med partiet, som senare marxistiskt tänkande har gett dem. Hur detta än bedöms, är det en följd av att varken Marx eller Engels betraktade partiet

som det privilegierade uttrycket för arbetarklassens politiska mål och krav. Därför fann de ingen svårighet i att tillskriva fackföreningarna en politisk roll, som bara var en aning mindre viktig än partiets. Detta innebär inte att det fanns något drag av syndikalism hos Marx. Det poängterar bara än en gång att hans betoning av själva arbetarklassen och av den roll den måste spela i sin egen frigörelse med rätt eller fel gjorde honom mycket mindre benägen än senare marxister att ge partiet en allt överskuggande roll jämfört med fackföreningarna.¹

Den relativa nedvärderingen — och mer än relativ är den inte — av fackföreningarna som politiska verktyg är alldeles tydlig hos Lenin. Jag har redan i ett tidigare kapitel citerat Lenins berömda anmärkning i *Vad bör göras?*: ”Arbetarklassen är ur stånd att utveckla något annat än fackföreningsmedvetande om den uteslutande är hänvisad till sig själv.” Som Lenin gör fullt klart är beteckningen avsedd att peka på att fackföreningarna var helt och hållet upptagna med omedelbara och begränsade ekonomiska krav förknippade med ”löner, arbetstimmar och villkor”. Detta betydde inte för Lenin att sådana överväganden och krav saknade politisk innebörd. Tvärtom trodde han, liksom Marx och Engels,² att all kamp för ekonomiska förbättringar och reformer hade och måste ha en viss politisk dimension, men också att de politiska aspekterna av en sådan kamp skulle förbli begränsade till dess specifika ekonomiska mål. ”Fackföreningsmedvetande” innebär inte avsaknad av politik, det innebär avsaknad av revolutionär politik. För att en revolutionär politik skulle förverkligas och ”fackföreningsmedvetandets” gränser överskridas fordrades ett annat instrument än fackföreningarna, nämligen det revolutionära partiet. Fackföreningarna är enligt den leninistiska uppfattningen mycket betydelsefulla, dock långt ifrån lika viktiga som partiet när det gäller revolutionär politik.

En av partiets uppgifter är i själva verket att bekämpa fackföreningsmedvetandet inom fackföreningarna och behandla dem som slagfält där revolutionärerna måste kämpa mot fackföreningsledarna och en ”arbetararistokrati” som är fast besluten att förhindra allt som går längre än fackföreningsmedvetandet. Ett av avsnitten i Lenins Vänsterkommunismen — en barnsjukdom hette ”Bör revolutionärerna arbeta i reaktionära fackföreningar?” och hans svar var ett obetingat ja. ”Vi utkämpar en kamp mot 'arbetararistokratin' ”, skrev han, ”i arbetarmassornas namn och för att vinna den över på vår sida. ...Att vägra arbeta i de reaktionära fackföreningarna innebär att man lämnar de otillräckligt utvecklade eller efterblivna arbetarmassorna under inflytande av reaktionära ledare, borgarklassens verktyg, arbetararistokratin eller 'arbetare som har blivit totalt förborgerligade’.”³

I samma text, som ju skrevs 1920, nämnde Lenin också att ”fackföreningarna var ett oerhört steg framåt för arbetarklassen under den första tiden av kapitalismens utveckling” men ”... när proletariats revolutionära parti, den högsta formen för proletär klassorganisation, började ta form... avslöjade fackföreningarna ofrånkomligen vissa reaktionära drag, en viss skråmässig trångsynthet, en viss tendens att vara icke-politiska, en viss tröghet osv.” Men, fortsatte han: ”Proletariatets uveckling gick inte, någonstans i världen, och kunde inte gå, framåt på någon annan väg än genom fackföreningarna, genom växelverkan mellan dem och arbetarklassens

¹ I ett tal till en delegation av tyska fackföreningsmän 1869 sade Marx: ”Om fackföreningarna önskar fylla sin uppgift bör de aldrig vara bundna till någon politisk sammanslutning eller ställa sig under dess förmyndarskap. Att göra det vore att tillfoga dem ett förödande hugg. Fackföreningarna är socialismens skola. Det är i fackföreningarna som arbetarna utbildar sig och blir socialister, eftersom det är där, inför deras ögon och varje dag, som kampen mot kapitalet äger rum. Varje politiskt parti, av vilken natur det vara må och utan undantag, kan bara upprätthålla massornas entusiasm en kort tid, för ögonblicket. Fackföreningarna däremot griper tag i massorna på ett varaktigare sätt. Endast de är i stånd att företräda ett verkligt arbetarparti och bygga ett bålverk mot kapitalets makt.”

² ”Varje klasskamp är en politisk kamp” (*Manifestet*)

³ Som Lenin själv anmärkte hade han hämtat citatet ur ett brev från Engels till Marx om brittiska arbetare 1858.

parti.” Dessa formuleringar ger en tillräckligt tydlig bild av den grundläggande leninistiska synen på fackföreningarna som ett oundgängligt element i klasskampen, men också ett lika ofrånkomligt svagt element, en svaghet som partiet måste råda bot på. Vad detta innebar för utövandet av den bolsjevikiska makten framstår också helt klart i Lenins Vänsterkommunismen och i andra skrifter, och den kommer att behandlas i det följande. Det kan dock påpekas här att medan Lenin talar om växelverkan mellan fackföreningarna och partiet hävdar han också mycket bestämt partiets primat, ”den högsta formen för proletär klassorganisation”. I den mån partiet har engagerat sig i en viss grad av substitutism kan fackföreningarna bara, i bästa fall, hjälpa till att motverka denna, förutsatt att ”växelverkan” ges en reell innebörd.

Frågan om sovjeter, arbetarråd och organisationer i ”råd” i största allmänhet är en ännu mer direkt utmaning än frågan om fackföreningarna för marxistisk politisk teori och praktik om klass och parti. Utmaningen ligger i att råden i olika former uppträder i historien gång på gång och spontant som en yttring av folkmakten, och att sådana maktformer, åtminstone i 1900-talets revolutionära historia, kommer i motsatsställning till den form av makt som representeras av arbetarpartiet eller -partierna.

Man får här ingen som helst ledning av Marx, eftersom nyckeltexten av hans hand rörande folkmakten, *Borgarkriget i Frankrike*, helt saknar varje hänsyftning på arbetarklassens politiska partier. Denna text, som skrevs under Pariskommunens sista veckor, är en glödande hyllning till den form av folkmakt som enligt honom Kommunen hade infört eller åtminstone förebådat: ”den politiska form som äntligen upptäckts under vilken arbetarnas ekonomiska frigörelse kan arbetas fram.”

I stället för att en gång vart tredje eller sjätte år avgöra vilka medlemmar av den härskande klassen som skulle missrepresentera folket i parlamentet skulle allmän rösträtt tjäna folket, konstituerat i kommuner, liksom individuell valrätt tjänar alla andra arbetsgivare som söker efter arbetare och ledare för sina företag. Och det är välkänt att företag, liksom individer, när det gäller verkliga affärer vet att rätt man skall sättas på rätt plats, och att om de någon gång gör ett misstag ställer de det genast till rätta.

Det finns mycket annat kring denna ”politiska form” som behöver diskuteras senare, men det viktigaste just nu är att ”folket” här uppenbarligen inte är organiserat av någon, och inte heller förmedlas, styrs eller leds dess förhållande till sina representanter av ett politiskt parti.

Marx fann sig aldrig föranlåten att fästa större vikt än han hade gjort i *Borgarkriget i Frankrike* vid den brist på organisation och ledarskap som Kommunen tydligt led av. I ett brev 1881 säger han att Kommunen bara var ”resningen av en stad under exceptionella förhållanden” och att dess majoritet ”på intet sätt var socialistisk eller kunde vara det”. Tydligen, och med rätta, ansåg han att villkoren för att Kommunen skulle lyckas inte förelåg: ”Med en smula sunt förnuft”, skrev han i samma brev, ”kunde den ha nått en kompromiss med Versailles som hade tjänat hela folket — det enda som kunde uppnås vid den tidpunkten.” Ingenstans påstår han att resultatet kunde ha blivit ett annat och bättre om kommunarderna hade varit bättre organiserade eller ens att varje sådant företag obehövtligen kräver organisation, partier, ledare osv. Han säger visserligen i ett brev skrivet i april 1871, vid tidpunkten då han arbetade med *Borgarkriget i Frankrike*, att nationalgardets centralkommitté ”gav upp sin makt för tidigt för att släppa fram Kommunen”, och han hade säkerligen välkomnat en bättre organisation av Kommunens ansträngningar. Men det förefaller också som om avsaknaden av organisation inte var vad som bekymrade honom mest eller att han ens ägnade den särskilt mycket uppmärksamhet alls. Detta visar hur dramatiskt

tonvikten i denna fråga försköts under de följande åren.¹

Idén om arbetarråd och ”kommunal” makt eller ”rådsmakt” utgjorde ingen betydande del av det marxistiska tänkandet efter Pariskommunen² förrän den plötsligt tilltvingade sig marxisternas uppmärksamhet i form av sovjeterna i den ryska revolutionen 1905. I ljuset av senare bolsjevikisk förkunnelse om deras centrala betydelse kan det synas förvånande att de ingalunda uppkom till följd av något marxistiskt initiativ, men det är icke desto mindre fallet.

Bolsjevikerna var faktiskt mycket misstänksamma, t o m fientliga, till Petersburgsovjeten när den upprättades i oktober 1905.³ Denna inställning avspeglade i grund och botten ett dilemma som utgjorde kärnan i de bolsjevikiska perspektiven: å ena sidan betoningen av att partiet spelade en absolut central roll i den revolutionära rörelsen och att det anförde rörelsen, å andra sidan framväxten av folkrörelser och folkliga institutioner som inte var skyldiga partiet något och som inte kunde väntas utan svårighet, om alls, låta sig föras in under dess ledning och kontroll.

1905 reagerade Lenin på ett annat sätt än de flesta bolsjevikerna på sovjeternas plötsliga inträde på den politiska scenen. I en insändare till partitidningen *Novaja Zjizn* (som inte publicerades) skrev Lenin från Stockholm på väg tillbaka till Ryssland och förnekade att frågan som partiet stod inför var ”arbetardeputeradernas sovjet eller partiets?”. ”Tvärtom”, sade han, ”måste svaret med visshet bli: både arbetardeputeradernas sovjet och partiets”. Han tillade: ”Den enda frågan — och den är mycket viktig — är hur man skall dela upp och kombinera sovjetens uppgifter med det ryska socialdemokratiska arbetarpartiets.”

Detta var verkligen vad frågan gällde. Men eben i den revolutionära rörelsen ledde till att sovjeterna försvann från den marxistiska dagordningen fram till 1917, då nya sovjeterna återigen konfronterade bolsjevikerna med samma problem, denna gång dock mycket ihärdigare och enträgnare. Det var då, under månaderna omedelbart före oktoberrevolutionen, som Lenin tog upp frågan om sovjeterna i *Staten och revolutionen*. Men det är just en av de märkligaste egenheterna i detta märkliga dokument att det inte bara underlåter att besvara frågan om förhållandet mellan sovjeterna och partiet utan att det knappast diskuterar det.

Staten och revolutionen förhärligar folkets revolutionära makt, utövad genom arbetar- och soldatsovjeterna. Men dessa deputerade skulle kunna berövas sin ställning när som helst, och de skulle verka inom mycket snäva gränser som pålagts dem därför att de, liksom alla andra maktorgan, skulle vara underställda proletariatet. Denna och andra aspekter av *Staten och revolutionen* kommer att behandlas senare, men den springande punkten här är att partiet knappast uppenbarar sig någonstans i texten. Den enda relevanta hänvisningen till partiet förekommer i följande avsnitt:

Genom att utbilda arbetarnas parti skolar marxismen proletariatets förtrupper, som är i stånd att gripa makten och leda hela folket till socialismen, att anförda och organisera det nya systemet, att vara läraren,

¹ Det är lärorikt att i detta sammanhang jämföra Marx med Trotskij, som uttryckte en allmänt accepterad uppfattning: ”Kommunen visar oss arbetarmassornas hjältemod. deras förmåga att enas i ett enda block, deras villighet att offra sig i framtidens namn. Men den visar också samtidigt massornas oförmåga att välja väg, deras obeslutsamhet i rörelsens ledning, deras ödesdigra böjelse för att hejda sig efter den första framgången, vilket ger fienden tillfälle att samla sig och återta sin position.” Han fortsatte: ”Det parisiska proletariatet hade inget parti, inga ledare, som det var nära förbundet med genom tidigare strider”, och återigen: ”Det är endast med hjälp av partiet, som teoretiskt förutser utvecklingens vägar och alla dess stadier och ur detta tar fram formeln för nödvändig handling, som proletariatet befriar sig självt från behovet att alltid börja historien på nytt: dess tveksamhet, dess brist på beslutsamhet, dess misstag.” (Företalet till C. Talgis, *La Commune de 1871*, Paris 1921.)

² Man bör visserligen inte glömma Engels företal från 1891 till *Borgarkriget i Frankrike*, men varken det eller själva skriften påverkade rörelsen i riktning bort från tankarna på ”rådsmakt”.

³ Se t ex M. Liebman, [Lenins leninism](#). Petersburgsovjeten företrädde 250 000 arbetare.

anföraren, ledaren för alla arbetande och exploaterade människor genom att organisera deras samhällsliv utan borgarklassen och mot borgarklassen.

Även om partiet bara omnämns flyktigt i *Staten och revolutionen*, råder ändå inget tvivel om att Lenin verkligen avsåg att ”förtruppen” skulle leda folket. I en artikel som skrevs ännu närmare tiden för det bolsjevikiska maktövertagandet och i väntan på det talade han i entusiastiska ordalag om sovjeterna som en helt ny form av statsapparat, omätligt mycket mer demokratisk än någon föregående, och han påpekade också att en av dess fördelar var att

de ger en organisationsform åt förtruppen, dvs åt den mest klassmedvetna, mest energiska och mest progressiva delen av de förtryckta klasserna, arbetarna och bönderna, och utgör därmed en apparat med vars hjälp de förtryckta klassernas förtrupp kan höja, utbilda, skola och leda hela den jättelika massan av dessa klasser, som hittills har stått helt utanför politiskt liv och historia.

Vad som saknas i dessa och liknande texter är varje antydning om hur ”förtruppen”, som antingen måste tolkas som partiet, eller av vilken partiet måste betraktas som kärnan, skulle förhålla sig till dem som den önskade leda. Det finns heller ingen antydning om vilka mekanismer som skulle lösa de tänkbara — ja, ofrånkomliga — skillnaderna mellan dem. Med andra ord besvarade *Staten och revolutionen* inte den fråga som Lenin 1905 hade kallat ”mycket viktig” och som rörde hur man skulle ”dela upp och kombinera sovjetens uppgifter med det ryska socialdemokratiska partiets”. Skälet till att den inte besvarades var att Lenin 1917 bars fram av en ytterligt stark revolutionär optimism, som närdes av folkrörelsens framsteg och som kom honom att blunda för den fråga han hade ställt 1905. Hans optimism var givetvis ogrundad, och bolsjevikerna tvingades snart av de omständigheter som de ställdes inför att besvara frågan på ett helt annat sätt än det Lenin hade föreställt sig när han hälsade den ”nya statsapparat” som han trodde förebådades av sovjeterna.

3

Staten och revolutionen är den mest auktoritativa texten i den marxistiska politiska litteraturen om proletariatets diktatur — ett begrepp som Marx tillmätte den allra största betydelse men aldrig definierade i detalj.¹ I *Kritik av Gothaprogrammet* (1875) hade Marx skrivit: ”Mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället ligger en period av revolutionär omvandling från det ena till det andra. Det finns motsvarande övergångsperiod i den politiska sfären, och under denna period kan staten bara anta formen av en *proletariatets revolutionära diktatur*.” Lenin underströk om och om igen med rätta att den grundläggande förutsättningen för denna var, som Marx hade sagt i *Borgarkriget i Frankrike*, att ”arbetarklassen inte kan helt enkelt tillskansa sig det färdig-gjorda statsmaskineriet och utnyttja det för sina egna syften”.² I brevet till Kugelmann som redan har omnämnts påminde Marx också mottagaren att han i *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* förklarar: ”Den franska revolutionens nästa försök kommer inte, som förr, att gälla att överföra den byråkratisk-militära maskinen från en hand till en annan utan att krossa den, och detta är det första villkoret för varje äkta folkrevolution på kontinenten. Detta är vad våra hjältmodiga partikamrater i Paris strävar efter.”³ Det var detta ”krossande” av den existerande staten som

¹ I sin inledning från 1891 till *Borgarkriget i Frankrike* riktade sig Engels till den ”socialdemokratiska brackan” som var ”fylld av hälsosam fruktan inför orden 'proletariatets diktatur'” och sagt: ”Vill ni veta hur denna diktatur ser ut? Se då på Pariskommunen. Det var proletariatets diktatur.” Marx själv yttrade sig aldrig på detta sätt, även om man på goda grunder kan förmoda att hans beskrivning av Kommunens organisation kom mycket nära huvuddragen i proletariatets diktatur så som han föreställde sig den.

² Marx och Engels ansåg att argumentet var tillräckligt viktigt för att bryta ut citatet och återge det i sitt företal till den tyska upplagan av *Manifestet* från 1872, och Engels återgav det återigen i företalet till den engelska upplagan från 1888.

³ I *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* hade Marx sagt att ”alla politiska omvälvningar fulländade denna maskin i stället för att krossa den”.

Lenin, i Marx' efterföljd, ansåg vara den främsta och absolut nödvändiga uppgiften för en sant revolutionär rörelse och det revolutionära partiet.

Vad som skulle följa var, förklarade han, ”ett gigantiskt ersättande av vissa institutioner med andra institutioner av en helt annan typ”. Också här följde Lenin troget Marx' uttalanden om Kommunen i *Borgarkriget i Frankrike*. ”Kommunens första beslut”, hade Marx sagt, ”var att avskaffa den stående armén och ersätta den med det väpnade folket”, och sedan räknade han upp andra viktiga inslag i Kommunens organisation:

Kommunen bildades av stadens rådmän, valda i allmänna val i stadens olika distrikt, ansvariga och avsättbara med kort varsel. De flesta av medlemmarna var naturligtvis arbetare eller erkända företrädare för arbetarklassen. Kommunen skulle vara ett arbetande, inte ett parlamentariskt organ, verkställande och lagstiftande på samma gång. I stället för att fortsätta att vara centralregeringens verktyg berövades polisen omedelbart sina politiska attribut och förvandlades till Kommunens ansvariga och vid alla tidpunkter avsättbara företrädare. Detsamma gällde alla tjänstemän i förvaltningens alla grenar. Från medlemmarna av Kommunen och nedåt måste offentlig tjänst utföras till *arbetarlöner*. De höga ämbetsmännens ekonomiska intresseanknytningar och representationsanslag försvann med de höga ämbetsmännen själva.

Det var detta som för Lenin utgjorde ett helt program, just ”det gigantiska ersättandet av vissa institutioner med andra institutioner av en helt annan typ”. Dessa andra institutioner var sovjeterna, som skapade ”ett band med folket, med folkflertalet, så intimt, så oupplösligt, så lätt att bekräfta och förnya, att ingenting som hade den ringaste likhet med det hade funnits i den föregående statsapparaten”. Dessutom gjorde sovjeterna det möjligt ”att kombinera det parlamentariska systemets fördelar med dem som låg i den omedelbara och direkta demokratin, dvs att ikläda folkets valda representanter både lagstiftande och verkställande funktioner”.

Det råder inget tvivel om att Lenin trodde att sovjetsystemet så fort det hade börjat fungera skulle bli den mest demokratiska och folkliga regim som kunde uppnås innan det helt socialistiska samhället inträdde. ”Jämfört med det borgerliga parlamentariska systemet”, skrev han också, ”är detta ett framsteg i utvecklingen av demokratin som är av världsomspännande, historisk betydelse”. Några veckor efter det att han skrev detta hade bolsjevikerna gripit makten, och sovjetsystemet fortsatte att sprida sig över hela Ryssland. Vid den tredje allryska sovjetkongressen som samlades i januari 1918 kunde Lenin yttra inför delegaterna: ”Se överallt där det finns arbetande människor, se bland massorna, och ni kommer att finna organisatoriskt, skapande arbete i full gång, ni kommer att finna att ett liv rör sig som håller på att förnyas och helgas av revolutionen.”

Denna övertygelse att en ny politisk ordning av en aldrig tidigare skådad folklig och demokratisk karaktär höll på att födas var naturligtvis inte det enda eller ens det huvudsakliga skälet till Lenins och de andra bolsjevikledarnas ödestyngda beslut att upplösa den konstituerande församlingen så fort den hade samlats i början av januari 1918. Men tron på att det fanns ett verkligt alternativ av sovjettyp till den konstituerande församlingen bidrog säkerligen till att ge tyngd åt de politiska och ideologiska överväganden som ledde till det beslutet.¹ Lenin talade verkligen under de första månaderna efter oktoberrevolutionen som om han trodde att den hade inlett en regim av folklig och demokratisk makt av det slag som han hade skisserat i *Staten och revolutionen*. I denna regim skulle problemet klass och parti lösas i ett slags symbiotiskt förhållande. På denna grundval låg det nära till hands att tro inte bara att den konstituerande

¹ Det viktigaste av dessa överväganden var att valen till den konstituerande församlingen, som hade hållits i november 1917, hade gett en majoritet av motståndare till bolsjevikerna. Vilken uppfattning man än har om upplösandet av församlingen hade bolsjevikerna givetvis rätt när de ansåg att deras styre var oförenligt med församlingens fortsatta existens.

församlingen på ett farligt sätt skulle bromsa, ja kanske definitivt hejda, den revolutionära rörelsen som fortfarande befann sig i knoppning, utan också att den från själva demokratins synpunkt var en onödig ballast och ett steg bakåt till parlamentarismen vid en tidpunkt när nya och oerhört mycket mer demokratiska former av politisk makt hade uppkommit och börjat spridas.

I själva verket blev den tilltro som Lenin hade hyst till sovjeterna en fullständig illusion genom revolutionen och inbördeskriget. Det är en öppen fråga huruvida de kunde ha uppfyllt ens några av hans förväntningar, om omständigheterna hade varit gynnsammare. Men även om så hade skett skulle förhållandet mellan partiet och sovjeterna fortfarande ha rest det problem som Lenin ställt 1905. Som det blev, gynnade sovjeternas sönderfall och de ohyggliga faror som revolutionen utsattes för inifrån och utifrån starkt den substitutism som vissa revolutionärer tidigare hade fruktat och som en del partimedlemmar våldsamt angrep efter 1917.

Lenin bemötte sådana angrepp med att förneka att partiet trängde sig in på proletariats plats och med att hänvisa till de extraordinära förhållandena. Hans byte av ståndpunkt från perioden före och efter det bolsjevikiska maktövertagandet framträder tydligt i hans påstående från 1919 att "arbetarklassens diktatur förverkligas av det bolsjevikiska partiet som sedan 1905 har varit förenat med hela det revolutionära proletariats". Samma uppfattning om bolsjevikpartiets speciella karaktär förmådde honom att trotsigt godta anklagelsen för "ett enda partis diktatur": "Ja, ett enda partis diktatur! Vi står vid den och kan inte vika från denna mark, eftersom vi är det parti som under årtiondens lopp har tillvunnit sig ställningen som förtrupp till hela industriproletariatet."

Det är sant att det bara var Lenin och bolsjevikerna som var i stånd att rädda vad som när allt kommer omkring var deras revolution, och det fanns ingen reell möjlighet till allians med någon annan grupp eller parti. Men det som denna situation ledde till var bolsjevikpartiets diktatur över proletariats, liksom över alla andra klasser, med hjälp av statens repressiva makt som partiet kontrollerade. Även om Lenin förnekade att det var på sin plats att tala om en uppenbar skillnad mellan "partiets diktatur och klassens diktatur" kvarstod som ett faktum att partiet hade trätt in i stället för en utplundrad och utmattad arbetarklass i ett land härjat av inbördeskrig, utländsk intervention och ekonomiskt sammanbrott.

Den växande maktkoncentration som dessa förhållanden stimulerade kom mycket snabbt att påverka partiet självt. E.H. Carr påpekar: "Den sjunde partikongressen i mars 1918, som röstade för att ratificera Brest-Litovskfördraget, var den sista i vilken en livsviktig politisk fråga avgjordes genom röstmajoritet....Redan i oktober 1917 var det centralkommittén som hade fattat det avgörande beslutet att gripa makten, och det var centralkommittén som övertog kongressens bestämmanderätt." Som han också påpekar följdes emellertid också detta inom kort av att mer begränsade och hemliga organ började utöva makt.

Förändringarna i partiets karaktär och anda tog sig formellt uttryck i beslutet, som fattades på den tionde partikongressen i mars 1921 på Lenins initiativ, att förbjuda alla grupper och fraktioner inom partiet och ge centralkommittén fulla befogenheter att bestraffa, om så fordrades genom uteslutning, "alla disciplinbrott eller varje återupplivande eller acceptering av fraktionismen".

Trots att de tre föregående åren hade varit fyllda av kriser och risker hade de präglats av omfattande meningsskiljaktigheter i bolsjevikernas led, eller åtminstone bland dess ledare. Tvisterna hade rört många frågor, särskilt hur den "demokratiska centralismen" skulle tillämpas på rätt sätt och vilken roll fackföreningarna skulle spela i den nya sovjetstaten.¹ I debatten om

¹ Den första stora frågan hade rört fredsvillkoren i Brest-Litovsk och huruvida de skulle accepteras.

fackföreningarna ville en grupp ledd av Trotskij att de skulle totalt underordnas staten. En annan, ”arbetaroppositionen”, ville att fackföreningarna skulle ha mycket större oberoende och få mycket större maktbefogenheter i det ekonomiska och industriella livet.¹ Lenin intog en mellanställning och förkastade både den ”militarisering” av fackföreningarna som Trotskij företrädde och ett oberoende för dem som skulle ha hotat den nya regimen med en ”syndikalistisk” deformation. Men vid början av 1921 hade ”arbetaroppositionen” framträtt som en särgrupp, med betydande stöd och med ett program som var så vagt att det drog till sig fler och fler anhängare vid en tidpunkt då det rådde akut ekonomisk och politisk kris (den tionde partikongressen samlades just när Kronstadtupproret kvästes). Det var under dessa omständigheter som denna kongress fattade beslutet att påtvinga partiet ”enighet”.

Det står klart att det var Lenin som bar det största ansvaret för detta stora steg framåt i riktning mot vad jag tidigare har kallat den ”diktatoriska centralismen”. Men det är intressant att observera att han ingalunda var den som gick längst i att förespråka detta beslut och att han inte försökte göra en dygd av vad han ansåg vara en dyster nödvändighet (”Vi behöver ingen opposition, kamrater, tiden är ännu inte inne”). Ironiskt nog var det Trotskij, han som 1903 så våldsamt hade brännmärkt Lenins ”substitutism”, som 1921 otvetydigt förfäktade partiets rätt att ”hävda sin diktatur även om denna diktatur tillfälligt kolliderar med arbetardemokratins skiftande stämningar.... Partiet måste upprätthålla sin diktatur utan hänsyn till tillfällig vacklan i massornas spontana stämningar, utan hänsyn till tillfälliga svängningar t o m inom arbetarklassen.”²

Det var emellertid också Trotskij som i ett nytt förord till sin bok 1905, daterad den 12 januari 1922, kom närmast kärnpunkten i det problem som bolsjevikerna hade ställts inför. Med hänsyftning på perioden från mars till oktober 1917 skriver han: ”Trots att vi hade skrivit 'All makt åt sovjeterna' på vårt baner anslöt vi oss fortfarande formellt till demokratins slagord. Än så länge var vi ur stånd att ge massorna (eller ens oss själva) ett definitivt svar på vad som skulle hända om kuggarna i den formella demokratins hjul inte skulle gå in mellan kuggarna i sovjetsystemet.” Han fortsatte:

Upplösningen av den konstituerande församlingen var en grov, revolutionär uppfyllelse av ett mål som också möjligen kunde ha nåtts genom fördröjning eller förhandling. Men det var just denna självsäkra attityd till de legalistiska aspekterna av kampmedlen som gjorde att problemet om revolutionär makt blev så obevekligt akut och i sin tur framtvängde upplösningen av den konstituerande församlingen, verkställd av proletariatets väpnade styrkor, en fullständig omvärdering av det inbördes sambandet mellan demokrati och diktatur.³

Det var just denna ”fullständiga omvärdering” som de ryska kommunisterna inte kunde göra under Lenins livstid och som de förbjöds göra efter hans död. Redan vid den tolfte partikongressen 1923, då Lenin var för sjuk för att kunna närvara, förkunnade Zinovjev: ”Vi behöver en enda stark, mäktig centralkommitté som leder allting.” Det var, av alla deltagarna, Stalin som reste invändningar eftersom han inte ville att makten skulle koncentreras till centralkommittén på bekostnad av sekretariatet och andra partiorgan.

Denna utveckling från oktober 1917 till 1923 — åren då leninismen hade makten — har givetvis,

¹ Angående debatten om fackföreningarna se t ex I. Deutscher, *Soviet Trade Unions (Their Place in Labour Soviet Policy)* (London 1952).

² I. Deutscher, [Den väpnade profeten](#). Observera dock att Trotskij senare säger: ”Diktaturen baserar sig inte i varje ögonblick på den formella principen för en arbetardemokrati, även om arbetardemokratins naturligtvis är den enda metoden att mer och mer dra massorna in i det politiska livet”. Detta citat visar tydligt att Trotskij hade besvär med att reda ut begreppen.

³ L. Trotskij, *1905* (London 1971) [Svensk utg. *Året 1905*, Stockholm 2011]. Han tillägger: ”I den slutliga analysen representerade detta både en teoretisk och en praktisk vinst för arbetarinternationalen”, vilket är uppenbart felaktigt.

särskilt sedan 1956, betraktats i ljuset av de bistra erfarenheterna av stalinismen. Det har blivit ett gängse talesätt att leninismen banade vägen för stalinismen och att den senare bara var den förras naturliga efterträdare.

Resonemanget hänger på den innebörd man ger stalinismen. Om den tolkas enbart som en ytterligare centralisering av makten utöver den som redan hade ägt rum och som ett större bruk av den repressiva och godtyckliga makt som redan fanns under leninismen, är kontinuiteten obestridlig.

Men stalinismen hade egenskaper och dimensioner som saknades under leninismen och förvandlade den till en regim som mycket tydligare markerar en dramatisk *brytning* med allt som hade förekommit tidigare. De viktigaste av dem måste i korthet anges här.

För det första var det en regim där en enda person innehade en absolut makt av ett slag som Lenin inte tillnärmelsevis hade (eller någonsin gav den minsta antydning om att vilja ha). Stalin utnyttjade också denna makt i fullt mått, inte minst för att stänga in miljon efter miljon av människor i läger och "likvidera" oräkneliga andra, däribland stora skaror som var medlemmar av sovjetsamhällets övre och översta skikt. Denna återkommande utrotning bland regimens tjänstemän av alla grader är unik i historien.

Själva skalan i repressionen är ett andra drag hos stalinismen som oerhört skarpt skiljer den från leninismen. Den sovjetiska marxistiske (och oliktankande) historikern Roy Medvedev formulerade det på ett träffande sätt: "Under loppet av två år arresterade och dödade NKVD fler kommunister än som hade förlorats under den underjordiska kampens, de tre revolutionernas och inbördeskrigets alla år", och han ger också siffror som visar att färre än 13 000 personer sköts av Tjekan under inbördeskrigets tre år från 1918 till 1920. Siffrorna bestrids av andra som alldeles för låga, men skillnaden i skala mellan vad som inträffade under revolutionen, inbördeskriget och den utländska interventionen å ena sidan och under stalintidens massakrer å den andra är så enorm att teorin om kontinuitet berövas all trovärdighet. Dessutom krävde repression i sådan skala en gigantisk polisapparat som trängde in i alla vrår av den sovjetiska tillvaron, inte bara för att arresteras, deporteras och avrätta utan för att i detalj övervaka de sovjetmedborgare som inte var inspärrade och bevaka dem som var det. Detta var ett oerhört finmaskigt nät som helt avsiktligt vävdes in i det större sociala systemet och i avgörande grad påverkade systemets totala mönster.

Detta pekar på ett tredje kännetecken hos stalinismen, nämligen att den krävde att folket glatt och oentusiastiskt skulle godta alla "linjer", åtgärder, inställningar och positioner som dikterades uppifrån, hur mycket de än skilde sig från de omedelbart föregående. Detta gällde inte bara viktiga eller mindre viktiga politiska frågor utan alla tänkbara aspekter av liv och tänkande. Litteratur och musik måste underkasta sig liksom utrikespolitik och femårsplaner, för att inte tala om tolkningen av marxism-leninismen och historien, i synnerhet den ryska revolutionens historia. Alla tecken till motstånd slogs brutalt ned. Stalinismen var en regim som krossade motstånd i förväg och ständigt slog mot människor som var fullständigt villiga att anpassa sig men som misstänktes för att så småningom kanske upphöra att vilja anpassa sig. Ingen sådan anpassning krävdes under revolutionens första år, och den förekom inte under leninismen.

Detta stalinistiska krav på total anpassning till alla sovjetiska politiska åtgärder utsträcktes också till den kommunistiska rörelsen över hela världen. Närhelst regimen kunde krossa den fysiskt opposition eller misstänkt opposition bland utländska kommunister, och den fordrade samma absoluta gillande av varje aspekt av den sovjetiska inrikes- och utrikespolitiken som den kunde utkräva inne i Sovjetunionen. (Att den fick detta stöd är en av de märkligaste och än så länge mycket dåligt kartlagda företeelserna under 1900-talet.) Vad som hände var att samtliga

kommunistiska partier i hela världen totalt staliniserades, i namnet av den heliga plikt som pålades varje kommunist att försvara Sovjetunionen, och att försvara Sovjetunionen kom snabbt att tolkas som innefattande ett försvar för alla vridningar och svängningar i Sovjets inrikes- och utrikespolitik. Detta försvar innebar också att vilken stalinistisk åsikt som än råkade gälla rörande litteratur, biologi, lingvistik eller vad det vara månne måste godtas, att alla som de sovjetiska ledarna kallade förrädare, överlöpare och utländska agenter måste brännmärkas, däribland alla utom en handfull av dem som hade varit bolsjevismens ledande gestalter. Det innebar vidare att man fullständigt måste förkasta som borgerliga (eller fascistiska) lögnare varje anklagelse som riktades mot härskarna över ”världens socialistiska sjättedel”. Detta slags automatiska underkastelse under ryska krav hade inte heller ingått i leninismen.

När det gäller de problem som detta kapitel behandlar måste ytterligare en av stalinismens egenskaper understrykas: förgudandet av partiet. I den mån som partiet var liktydigt med ledarna, och framför allt med den högste ledaren, kunde detta tolkas som en del av ”personkulten”. Men skillnaden mellan personkult och vad som skulle kunna kallas partikult måste ändå göras. Det blev nämligen vanligt och t o m nödvändigt att efter Lenins död tala om partiet i kvasireligiösa ordalag och att hänvisa till dess ”enhet” som en egenskap som absolut inte fick kränkas. En sådan kränkning bestraffades grymt. Detta var inte bara ytterst värdefullt för dem som hade makten över partiet utan också ett förlamande tvång för dem som opponerade sig mot dem. Redan vid den trettonde partikongressen i maj 1924, den första efter Lenins död, talade Trotskij, som mycket sent hade anslutit sig till kravet på demokrati inom partiet, ändå i partiet i ordalag som bättre passade hans fiender vid makten än hans meningsfränder i oppositionen: ”Kamrater, ingen av oss vill eller kan ha rätt mot partiet. I sista instans har partiet alltid rätt, eftersom det är det enda historiska instrument som arbetarklassen besitter för att lösa sina fundamentala uppgifter.”

Han vägrade att avsvärja sig sin nya linje, vilket Zinovjev, som då var allierad med Stalin, hade krävt, och han sade sig inte tro att all den kritik och alla de varningar som motståndarna till ledarna hade anfört var felaktiga ”från början till slut”. Men han sade också: ”Jag vet att man inte borde ha rätt mot partiet. Man kan ha rätt endast med partiet och genom partiet, eftersom historien inte har skapat något annat sätt att förverkliga denna rätta uppfattning.”

Trotskij ändrade sig snart. I en eller annan form fortsatte dock sådana begrepp om partiet att bidra till att avvärpa generation efter generation av revolutionärer i alla kommunistiska partier. Detta måste anses som en del av förklaringen till den djupa svagheten i den marxistiska oppositionen mot stalinismen under de följande åren. En djup övertygelse fick fotfäste — och den stalinistiska propagandan gjorde allt den kunde för att förstärka den — att det inte kunde förekomma något effektivt handlande utanför partiet, och inuti partiet rådde total kontroll uppifrån. Detta gällde alla kommunistiska partier. Motståndarna i dessa partier tystades eller stöttes ut, och i många fall dödades de.

Lenin gjorde aldrig partiet till ett kultföremål. Då han var pressad av kris hade han identifierat proletariats diktatur med partiets diktatur, och hans namn är oupplösligt förknippat med tanken att ingen revolutionär rörelse är möjlig utan ett revolutionärt parti som leder den. Men han klädde aldrig ”Partiet” i det slags kvasimystiska attribut som kom i ropet efter hans död och som därtill hade hört till religiösa snarare än profana institutioner. Men så hade också en religiös stämning kommit att bemäktiga sig den världskommunistiska rörelsen under de stalinistiska åren, med ”marxism-leninismen” som dess katekes, ”den dialektiska materialismen” som dess mysterium, ”Partiet” som dess kyrka och Stalin som dess profet.

Denna stämning gjorde det också lätt att tränga undan frågan om substitutismen, och det var just ett av stalinismens kännetecken att den förvandlade den till en ickefråga. Det togs för givet att

partiet och arbetarklassen utgjorde en perfekt enhet och att partiet definitionsmässigt företrädde arbetarklassen. Och eftersom det inte fanns något substitutismproblem, behövde man inte heller på allvar söka efter botemedel eller svar på det.

Lenin var under sina sista år ångestfullt medveten om att problemet var reellt och växande, men ändå föreslog han inte någon adekvat lösning på det, vare sig på kort eller lång sikt. Sanningen att säga hade han ingen lösning att komma med. Inte heller kunde någon lösning finnas inom ramen för ett system som kombinerade monopol för ett parti med diktatorisk centralism.

Svårigheterna som låg i relationen mellan parti och klass komplicerades enormt av de speciella och oerhört ogynnsamma förhållandena i Ryssland efter revolutionen, men de hade inte sin rot i dem. Argumentet understryks om man studerar Gramscis försök att helt oberoende av de ryska erfarenheterna eller förhållandena lösa frågan teoretiskt, och av det faktum att han bara lyckades omformulera det.

I en artikel, "Maktens problem", i *L'Ordine Nuovo*, publicerad i november 1919, skriver Gramsci att detta var

problemet om vilka sätt och former som kommer att göra det möjligt att organisera hela massan av italienska arbetare i en hierarki som organisatoriskt kulminerar i partiet. Det är problemet att konstruera en statsapparat som internt kommer att fungera demokratiskt, d v s garanterar frihet för alla antikapitalistiska tendenser, möjligheten att delta i ett proletärt styre, men som externt kommer att likna en obeveklig maskin som krossar den kapitalistiska industriella och politiska maktens organisationer.

Gwyn Williams anser i en kommentar att "förhållandet mellan parti och massor i detta, liksom i andra yttranden av liknande slag (Rosa Luxemburgs uppfattning om ledarskapet är ett exempel) förefaller läsaren som ett försök att lösa cirkelns kvadratur". Vare sig det förhåller sig så eller ej är det tydligt att dessa formuleringar inte pekar på någon lösning av frågan. Detsamma måste sägas om Gramscis senare skrivna *Anteckningar från fängelset*. De omfattar några klagande reflexioner kring det proletära partiets roll som "den moderne fursten", arbetarklassens "kollektive intellektuelle" och viktigaste form för politisk organisation. Men de ger inget teoretiskt underlag för upplösningen av spänningen mellan klass och parti. Inte heller är det, som jag antytt tidigare, troligt att en sådan lösning är helt möjlig. Vad som kan åstadkommas är en mildring av denna spänning, och hur mycket den mildras är av avgörande betydelse. Detta kräver dock stränga och effektiva begränsningar av ledarnas makt, vilket är en gigantisk uppgift, avhängig av om en rad gynnsamma omständigheter föreligger eller kan skapas.

De kinesiska erfarenheterna, som vissa personer på vänsterkanten gärna betraktar som en förevisning av hur problemet kan lösas, är i själva verket ett lärorikt exempel på hur allvarligt det är. Det är ingen paradox att det förhåller sig så, just därför att ingen kommunistisk ledare har varit så öppet och genomgående sysselsatt som Mao med förhållandet mellan ledare och ledda och med att på ett meningsfullt sätt tillämpa principen om "demokratisk centralism". Ändå är de kinesiska resultaten långt ifrån imponerande, åtminstone på detta område. Man kan hävda att de är bättre än de ryska, men det säger inte mycket.

Ett av maoismens mest utmärkande drag har varit att ständigt betona faran att ledare och partikadrer blir isolerade, stela och avlägsnade från massorna, och ett därmed sammanhängande karakteristikum har varit övertygelsen att botemedlet ligger, inte i att bara acceptera utan i att uppmuntra och underblåsa kritik och ifrågasättande "underifrån". Följande citat ur ett tal av Mao 1962 inför en konferens av 7 000 partiarbetare från olika nivåer kan tjäna som ett typiskt exempel på hans inställning i denna fråga:

Om det inte finns någon demokrati, om idéerna inte kommer från massorna, är det omöjligt att

fastlägga en god handlingslinje, en god allmän och specifik politik och metoder. Våra ledande organ spelar bara rollen av en förädlingsfabrik vid upprättandet av en god handlingslinje och en god allmän och specifik politik och metoder. Alla vet att om en fabrik inte har några råvaror kan den inte producera någonting. Om råmaterialet inte räcker i kvantitet och kvalitet kan den inte skapa goda slutprodukter. Utan demokrati förstår man inte vad som händer på lägre nivåer. Situationen blir oklar, man kan inte samla tillräckligt många åsikter från alla sidor, det kan inte finnas någon kommunikation mellan topp och botten. De översta organen blir beroende av ensidigt och felaktigt material när de skall fatta beslut, och på så sätt blir det svårt att undvika att vara godtycklig. Det blir omöjligt att uppnå enhet i förståelse och enhet i handling och omöjligt att uppnå sann centralism.

Det första som bör observeras i denna text är att argumentet för demokrati i första hand är ”funktionellt”. Partifunktionärerna blir bättre informerade och når bättre beslut om de lyssnar och tar hänsyn till vad massorna säger. Vad massorna säger är råvarorna som partifunktionärerna får att förädla. Tonvikten ligger hela tiden på att ”låta massorna tala ut” för att förbättra partiets arbete. Men det är ingen tvekan om att partiet alltid måste behålla kommandot och vara den som slutgiltigt avgör vad som skall göras.

Mao var beredd att gå långt i försöket att tvinga partiet att lyssna till massorna och tillämpa masslinjen — hur långt belyses bäst av kulturrevolutionen som var riktad mot ”personer i maktställning som hade slagit in på en kapitalistisk väg” och av vilka de flesta uppenbarligen var partifunktionärer och -medlemmar. Ett av slagorden som framfördes i början av kulturrevolutionen, inspirerat av Mao, var ”Bomba partihögkvarteren!” och det är betecknande för den utmaningens anda som fick liv vid denna tid. (Resonemanget att hela operationen var planlagd av Mao och hans anhängare för att bli kvitt motståndare eller åtminstone tysta dem är, inom parentes sagt, av ringa betydelse här. Metoderna som kom till användning är intressanta.)

Å andra sidan är det lika betecknande att Mao aldrig gav någon som helst antydning om att han hade den ringaste avsikt att ge upp eller ens reducera partiets ledande roll eller att åstadkomma några större institutionella reformer i dess sätt att fungera. När den rörelse som han hade startat och uppmuntrat gav tecken på att verkligen ta överhanden och uppsluka partiet, hävdade han och hans meningsfränder med fasthet återigen att det var livsviktigt att partiets ledande funktion upprätthölls. Andra organisationer — Folkets befrielsearmé och revolutionära kommittéer — kunde spela en ledande roll och gjorde det också. Men det antydde aldrig att de eller någon annan organisation på något vis kunde tänkas ersätta partiet eller få en roll jämbördig med partiet. Detta var otänkbart också under den kinesiska revolutionen.

Det är snarast intressantare att Mao gav tecken till att vilja ge en institutionell och stabil bas för det massornas engagemang som han genomgående talade för, och han påstod aldrig att detta engagemang krävde att institutioner skapades som var oberoende av partiets kontroll.

Engagemang hos folket är inte detsamma som demokratiskt deltagande och kontroll, och det är fullt möjligt att ha ett mycket stort mått av det ena utan att ha mycket — eller ens något — av det andra. Miljontals människor har varit engagerade i stora och omvälvande rörelser i Kina, och i deras engagemang har ingått en (officiellt uppmuntrad) kritik av partifunktionärer och ”personer i maktställning”. Många av dem har förlorat sitt ämbete och sin ställning, temporärt eller definitivt. Men hur fruktbara sådana rörelser av kritik och utmaning än kan anses vara är de ingalunda liktydiga med demokratiskt deltagande och folklig demokrati, och de har heller inte mycket med någotdera att göra i någon seriös mening.

De utrensningar som har ingått i maoismen, särskilt i kulturrevolutionen, har i allmänhet varit mycket att föredra framför stalinismens, men de har inte förändrat det system som gjorde utrensningarna nödvändiga från början. Mao talade om behovet av att ha en hel rad kulturrevolutioner

som sträckte sig in i en obestämd framtid. Problemet är att om sådana revolutioner inte särskilt starkt påverkar strukturer och institutioner, är de inga adekvata instrument för att komma till rätta med den förfallsprocess som Mao med rätta var bekymrad över.

Mycket gott kan sägas om utvecklingen i Kina. Men vad den av alla tecken att döma inte har gjort är att verkligen ha börjat lägga den institutionella grunden för det slags socialistiska demokrati som effektivt skulle minska avståndet mellan dem som fastlägger politiken och dem på vilkas vägnar den fastläggs. Inte heller har maoismen lämnat några märkligare bidrag till det teoretiska greppet om frågan.

I marxistisk politisk teori står frågan fortfarande öppen, och det bästa sättet att diskutera den är att granska den marxistiska uppfattningen om den revolutionära processen, som är sammanflätad med diskussionen om den socialistiska demokratin.

VI. Reform och revolution

1

Vid Marx' grav den 17 mars 1883 sade Engels om honom att han var ”mer än allt annat en revolutionär” och att ”hans sanna mission i livet var att på olika sätt bidra till att störta det kapitalistiska samhället och de statsinstitutioner som det hade gett upphov till, att bidra till befrielsen av det moderna proletariatet...” Hur alldagligt detta än kan te sig är det i allra högsta grad värt att understryka att det verkligen var Marx' grundläggande och aldrig vacklande syfte, och att marxismen som politisk doktrin framför allt har handlat om att genomföra den socialistiska revolutionen.

Men vilken strategi fordrar den socialistiska revolutionen? 100 års debatt har tydligt nog visat att hur otvetydigt det marxistiska syftet än kan vara, har den utan jämförelse mest omstridda av alla frågor inom marxismens led varit hur detta syfte skall främjas. Inte heller har debatten blivit mindre intensiv med åren och med de erfarenheter de har gett. Skiljelinjerna har förblivit lika skarpa som någonsin i denna centrala strategifråga och kommer säkerligen att så förbli under lång tid framåt.

Skälet till att dessa skiljelinjer finns kvar och inte kan raderas ut är att de företräder två helt olika tillvägagångssätt, och de berör också den innebörd som skall ges åt begreppen socialistisk revolution och störtandet av kapitalistiska regimer. Var och en av dessa olika metoder har för sina respektive anhängare tett sig som den enda rimliga och realistiska, och följaktligen har alternativet fördömts som orealistiskt, självförstörande och ett förräderi mot och en deformation av marxismen. Antagonisterna har också, med växlande grad av trovärdighet, kunnat försvara sin position som exempel på en äkta marxistisk uppfattning eller som uttryck för den enda möjliga marxistiska inställningen under rådande omständigheter, eller med något liknande argument.

Det är inte meningslöst eller omöjligt att tämligen exakt avgöra vad Marx' inställning i strategifrågan var vid varje tidpunkt, och detsamma gäller Engels och Lenin. Men detta leder inte till någon definitiv lösning. Den viktigaste uppgiften just nu är att försöka klarlägga vad som i marxistiskt perspektiv är de verkliga skiljelinjerna i den revolutionära strategin. Det är särskilt nödvändigt att göra detta eftersom den oundvikliga bitterheten och häftigheten i kontroverserna i hög grad har fördunklat skiljelinjernas natur.

De båda metoderna brukar kallas den reformistiska och den revolutionära. Av skäl som skall behandlas senare är dessa uttryck ganska vilseledande och anger ingen verklig motsättning mellan alternativen. De marxister som har kallats reformister av sina revolutionära motståndare

har häftigt tillbakavisat benämningen som en förolämpning av deras revolutionära integritet och beslutsamhet, och de har i sin tur brännmärkt sina motståndare som äventyrare, ultravänster osv. Alla de benämningar som har ingått i denna marxistiska debatt om strategi har varit överlastade av associationer som förvirrar frågeställningen, och ingen benämning i denna kontrovers är helt och hållet oskyldig till förvirringen. ”Konstitutionalist” och ”upprorsman” kommer förmodligen närmast en korrekt beskrivning av de olika attityderna, men också här finns det problem. Jag har genomgående använt ordet reformist, i en bemärkelse som jag skall specificera, och utan nedsättande avsikt.

Innan jag går vidare med diskussionen av de olika strategierna vill jag klara upp en källa till missförstånd. Det har alltid funnits en strävan i arbetarrörelserna — och också utanför dem — mot sociala reformer. Detta är en strävan som klart måste skiljas från den reformistiska strategin, såtillvida att socialreformismen aldrig har kämpat för att uppnå en total omvandling av det kapitalistiska samhället till en helt annan samhällsordning. Den marxistiska reformistiska strategin har vidhållit att just detta alltid har varit dess syfte.

Som påpekades tidigare har sociala reformer varit en del av kapitalismens politik, och de som har stött den har inte bara varit likgiltiga för framåtskridandet mot socialismen utan tvärtom i sociala reformer sett ett viktigt förebyggande medel mot den. Det var detta som Marx och Engels i *Manifestet* kallade ”konservativ eller borgerlig socialism” och tillskrev ”en del av borgarklassen... som är ivrig att avhjälpa sociala missförhållanden för att säkerställa det borgerliga samhällets fortsatta existens”. ”Den socialistiske borgaren”, skrev de också, ”vill ha alla fördelarna i moderna sociala förhållanden utan de strider och faror som ofrånkomligen framträder ur dem. De vill ha samhället i det skick det befinner sig minus dess revolutionära och upplösande element. De vill ha en borgarklass utan något proletariat”, och reformerna som dessa människor vill ha medför på intet sätt ”att de borgerliga produktionsförhållandena avskaffas”, vilket fordrar en revolution och ”i intet avseende påverkar förhållandena mellan kapital och arbete”.

Det sistnämnda är uppenbarligen en överdrift, eftersom reformer kan påverka och i vissa avseenden har påverkat förhållandena mellan kapital och arbete. Både Marx och Engels arbetade mycket hårt för att åstadkomma reformer i detta syfte, t ex inom Första Internationalen. Men beskrivningen av ”konservativ eller borgerlig socialism” gäller i stort sett fortfarande, trots att 130 år har gått, och omfattar mycket mer än ”en del av borgarklassen”. Marx och Engels själva såg samma begränsade och förebyggande avsikter i reformerna som vidtogs av ohöjlt konservativa personer, t ex Louis Bonaparte (vars ”imperialistiska socialism” Marx förhånade), Bismarck och Disraeli. De tillämpade också under efterdyningarna av revolutionerna 1848 detta synsätt på vad de kallade ”de republikanska småborgarna som nu kallar sig röda och socialdemokrater därför att de när en from önskan att avskaffa det stora kapitalets tryck på småkapitalet, storborgarens på småborgaren. Sådana människor”, sade de, ”strävar ingalunda att revolutionera hela samhället för de revolutionära proletärerens skull, utan efter en förändring i samhällsförhållandena med vars hjälp det existerande samhället görs så uthärdligt som möjligt för dem.”

Men Marx och Engels såg också under sin livstid hur arbetarrörelser och arbetarsammanslutningar växte fram, som inte strävade efter mer än att uppnå begränsade reformer. De brittiska fackföreningarna var ett exempel, och Marx och Engels beklagade ofta deras trångsynta och avgjort orevolutionära medvetande och mål, något som dock inte hindrade dem från att arbeta tillsammans med brittiska fackföreningsmän när de fann att detta gynnade deras egna intressen, t ex i Första Internationalen. Det var också denna upptagenhet med begränsade förbättringar som Lenin kallade ”fackföreningsmedvetande” och som han ville att det revolutionära partiet skulle

utvidga till större antikapitalistiska mål. Naturligtvis har fackföreningarna, hur kringskurna deras horisonter än varit, inte kunnat syssla uteslutande med ”löner, arbetstimmar och villkor”, även om det bara beror på att dessa frågor lätt riktar uppmärksamheten på andra. Det behöver dock inte gå utöver förbättringar av olika slag för arbetarklassen inom det kapitalistiska systemet och utan någon tanke på att ersätta detta system. ”Fackföreningsmedvetandet” har varit och är fortfarande en viktig och i vissa fall dominerande tendens inom arbetarrörelsen under kapitalismen.

Under 1900-talet har denna tendens funnits i fackföreningarna och har dessutom kommit att behärska de stora — i vissa fall de största — arbetarpartierna i de kapitalistiska länderna. Storbritannien, Tyskland och Sverige är uppenbara exempel, även om sådana partier gjort en formell och uttrycklig utfästelse att arbeta för en annan samhällsordning och har många medlemmar som är djupt övertygade om att deras parti menar allvar med denna utfästelse — eller åtminstone hoppas att partiet så småningom kan förmås att ta den på allvar.

Vad man än tror om denna förhoppning måste det stå fullständigt klart att partierna i fråga egentligen är reformpartier, vilkas ledare och främsta funktionärer till allra största delen är fast etablerade i den rådande samhällsordningen och absolut inte har någon avsikt att ge sig in på något som påminner om en total omvandling, om den än sker i aldrig så många etapper och fullkomligt fredligt. Vad de vill är reformer som de mycket ofta betraktar, ungefär som deras konservativa motsvarigheter gör, som en nödvändig försäkring mot alltför radikala eller snabba reformer. Den ”socialism” som dessa ledare förkunnar, i de fall då de verkligen förkunnar den, är ett retoriskt knep och en synonym för diverse förbättringar som ett ofrånkomligen bristfälligt samhälle kräver. Dessa reformer utgör ingen del av en sammanhängande och allomfattande strategi för förändring, allra minst i socialistisk riktning.

Reformismen är, i motsats till detta, en sådan strategi, åtminstone teoretiskt. Den är inte bara en av den marxistiska traditionens båda huvudstrategier utan också, på gott och ont, den som alltid har vunnit mest stöd och anslutning inom denna tradition, trots en bedräglig retorik. Strategin omfattar naturligtvis en strävan efter reformer av alla slag, ekonomiska, sociala och politiska, inom kapitalismens ram. Men till skillnad från reformpartierna anser de partier som följer denna speciella marxistiska tradition inte att sådana reformer är deras yttersta mål. De är i bästa fall partiella steg mot ett mycket större mål, som förklaras vara kapitalismens störtande och uppnåendet av ett helt annat, dvs socialistiskt, samhälle.

Jag påpekade i kapitel IV hur lätt Marx och Engels godtog tanken att borgerliga demokratiska regimer utgjorde den mest lovande grunden för framväxten av den proletära revolutionära rörelsen, och också hur lätt de hade för att föreställa sig en strategi för den revolutionära rörelsen som innebar ett grundligt engagemang i ”vanligt” politiskt liv och strävan efter reformer, för- enade med ett ständigt arbete på att främja en revolutionär sak, som givetvis gick långt utöver allt som reformatorer av olika slag kunde tänka sig.

Detta marxistiska revolutionära mål poängterades gång på gång av Marx och Engels. I *Klasstriderna i Frankrike* definieras det av Marx som

att förkunna revolutionens varaktighet, proletariatets klassdiktatur som ett nödvändigt mellanstadium på vägen mot avskaffandet av klasskillnader i allmänhet, att avskaffa alla sociala förhållanden som svarar mot dessa /kapitalismens/ produktionsrelationer och att revolutionera alla ideer som har sin rot i dessa samhällsrelationer.

I sitt anförande till det kommunistiska förbundets centralkommitté, som omnämndes tidigare, hävdade Marx och Engels på liknande sätt att ”de demokratiska småborgarnas” begränsade krav på intet sätt kunde räcka ”för proletariatets parti”:

Det är vårt intresse och vår uppgift att göra revolutionen permanent, tills alla mer eller mindre egendomsbesittande klasser har tvingats ut ur sin härskande ställning, tills proletariatet har erövrat statsmakten och proletärerernas enande inte bara i ett land utan i alla de ledande länderna i världen, har gått så långt att konkurrens i dessa länder har upphört och åtminstone de viktigaste produktiva krafterna är koncentrerade i proletärerernas händer. För oss kan frågan inte gälla att förändra det privata ägandet utan bara att förintä det, inte att utjämna klassmotsättningarna utan att avskaffa klasserna, inte att förbättra det existerande samhället utan grunda ett nytt.

”Att göra revolutionen permanent” betyder uppenbarligen i detta sammanhang att arbeta för dessa mål inom ramen för kapitalism och en borgerlig demokratisk regim, och detta arbete innebär att sträva efter reformer av alla slag. Lenin gjorde 1905 upprättandet av en borgerlig demokratisk republik till den revolutionära rörelsens omedelbara mål. I *Socialdemokratins två taktiska linjer i den demokratiska revolutionen* skrev han: ”Vi kan inte komma bortom den ryska revolutionens borgerligt-demokratiska gränser, men vi kan kraftigt utvidga dessa gränser, och inom dem kan vi och måste vi kämpa för proletariatets intressen, för dess omedelbara behov och för förhållanden som gör det möjligt att förbereda dess krafter för den kommande, fullständiga segern.”

Detta synsätt innebär en kombination av två begrepp som ofta felaktigt ställs mot varandra i det marxistiska tänkandet kring strategier för revolution, nämligen idén om ”de två etapperna” och den om ”permanent revolution”. De båda etapperna innebär i praktiken att kämpa för att upprätta en borgerlig demokratisk regim där en sådan regim inte finns och där villkoren för en socialistisk revolution inte heller kan anses föreligga. Den permanenta revolutionen innebär, åtminstone i Marx' språkbruk, att utöva ett ständigt tryck på processen att gå vidare och skapa villkoren för en revolutionär brytning med den borgerliga demokratiska regimen själv.¹ 1905 hävdade Lenin inte bara att marxisterna borde kämpa för att skapa en sådan regim utan att de också måste ta på sig ledarskapet för kampen genom ”proletariatets och böndernas revolutionära-demokratiska diktatur”. Trots sin enorma betydelse kommer, sade han, ”den demokratiska revolutionen inte att omedelbart överskrida de borgerliga sociala och ekonomiska relationernas gränser”. Men dess framgång skulle ”markera den yttre gränsen för borgarklassens vilja till revolution, t o m småborgarnas, och början till proletariatets verkliga kamp för socialism”.

Vad man än må tycka om detta ”scenario” (och tanken om en ”proletariatets och böndernas revolutionära-demokratiska diktatur” som nogsamt aktar sig för att överskrida de borgerliga sociala och ekonomiska relationernas gränser är förvisso egendomlig)² är det alldeles tydligt att kampen för reformer i en borgerlig demokratisk regim aldrig av den klassiska marxismen ansetts oförenlig med främjandet av revolutionära mål. Tvärtom är en sådan kamp en oskiljaktig del av den marxistiska traditionen. Inom denna tradition finns det utan tvekan plats för många kontroverser och mycken debatt om vilka reformer som skall eftersträvas, vilken betydelse de bör tillmätas och hur de skall eftersträvas. Anhängarna av en revolutionär i motsats till en reformistisk strategi har sålunda i allmänhet haft en benägenhet att fästa förhållandevis ringa vikt och värde vid reformer och vid att eftersträva reformer som de inte trott möjliga att uppnå. Den sistnämnda tendensen var en del av ”avslöjandet” av kapitalismen — och av reformistiska arbetarledare. Men det finns gränser för en sådan politik, gränser som bl a dras upp av

¹ Hos Trotskij, med vilken idén om den permanenta revolutionen är mest intimt förknippad, innebär den en mycket mer dramatisk tro på behovet och möjligheten att i Ryssland gå förbi den borgerliga revolutionen och röra sig direkt mot proletariatets diktatur. Den permanenta revolutionen innebar också för honom att revolutionen utomlands skulle eftersträvas som en nödvändig del av processen. (Se I. Deutscher, [Den väpnade profeten](#))

² När revolutionen bröt ut i Ryssland 1917 övergav Lenin detta schema, och hans åsikter om vad som kunde och borde göras närmade sig starkt dem som Trotskij haft 1905.

arbetarrörelsen själv. Om den avslöjande politiken drivs för långt är det enda den kan väntas avslöja just de människor som utövar den och lämna dem i ett tillstånd av ineffektiv sektaristisk isolering. I varje fall, och trots de tydliga skillnaderna i betoning av reformernas vikt inom den marxistiska traditionen, är det inte detta som i grund och botten skiljer de båda kontrasterande strategierna. Det är med andra ord inte strävan efter reformer som utgör ”reformismen”.

Inte heller definieras reformismen, i sin marxistiska version, som ”gradualism”, enligt vilken uppnåendet av ett socialistiskt samhälle ses som ett långsamt men säkert framåtskridande med hjälp av en lång serie reformer, vid vars slut (eller under vars förlopp) kapitalismen befins vara ett passerat stadium. Detta är ungefär vad Sidney Webb och de första medlemmarna av Fabian Society tänkte sig när de funderade över socialismen. De var dock inte marxister och förkunnade ljudligt att de inte var det, och deras variant av socialismen påminde mycket mer om ett lappverk av samhällelig ingenjörskonst, inspirerad, anförd och administrerad ovanifrån, än om någon version av den marxism de var motståndare till. (Det var inte bara en förvillelse som kom Sidney och Beatrice Webb att så starkt dras till Sovjetunionen i början av 1930-talet. Det fanns mycket i det landet som stämde med deras vision av socialismen som en statsstyrd kollektivism.) Vad som än kan sägas i övrigt om den reformistiska marxismen, framställde den aldrig någonsin övergången till socialism i en sådan problemfri gradualistisk dager, med en så markerad betoning som rådde inom fabianismen av att medlemmarna av medelklassen (och överklassen) skulle omvändas till statsingripande och kollektivistiska åtgärder.

Den marxistiska reformismen betraktar framåtskridandet mot socialism som något långsiktigt, och däri ligger också en tro på att det var nödvändigt att bygga vidare på kapitalismens strukturer. Reformismen föreställer sig emellertid denna process som en kamp, framför allt som en klasskamp, på många olika fronter och nivåer. I denna bemärkelse förblir den alldeles avgjort en konfliktpolitik.

Den springande punkten är dock att man tänker sig denna konfliktpolitik genomförd inom gränserna för vad som är konstitutionellt definierat av den borgerliga demokratin, med stark tonvikt på framgång i kommunala, regionala och nationella val, och med hoppet om att uppnå majoritet eller åtminstone en stark representation i kommunala och regionala församlingar och nationella parlament. Där det är relevant skulle detta också omfatta tävlan i presidentval, i hopp om antingen att vinna eller åtminstone uppnå en gynnsam position där man kan köpslå i ett eller annat syfte. Det finns många tänkbara varianter.

Denna tonvikt på konstitutionalism, valsysteem och representation är förvisso av största betydelse för definitionen av reformismen. Men den karikeras ofta av motståndarna ytterst på vänsterkanten som ett allt uteslutande sysslande med valframgång och ökad representation. Reformismen är också förenlig, både teoretiskt och praktiskt, med former av kamp som inte har att göra med val och representation, även om de förs inom ramen för den givna konstitutionen. Exempel är industriella konflikter, strejker, sittstrejker, demonstrationer, marscher, kampanjer osv, som avses understryka specifika eller generella krav, göra motstånd mot regeringsåtgärder, protestera mot vidtagna åtgärder osv.¹ Visserligen kan sådana verksamheter och det sätt varpå de utförs eller

¹ Det finns en intressant diskussion om denna strategi och dess problem i en artikel från 1904 av Rosa Luxemburg, ”Socialdemokratien och parlamentarismen”. ”Parlamentarismen är för den uppstigande arbetarklassen ett av de starkaste och mest outhärliga instrumenten för att föra klasskampen. Att rädda den borgerliga parlamentarismen från borgarklassen och använda den mot borgarklassen är en av socialdemokratins mest angelägna politiska uppgifter.” Hon förkastade dock kategoriskt alla försök att ge upp den utomparlamentariska klasskampen: ”Det riktiga sättet är inte att dölja och ge upp den proletära klasskampen utan raka motsatsen: att starkt understryka och utveckla denna kamp både inom och utom parlamentet. Detta omfattar en förstärkning av proletariatets aktivitet, liksom en viss organisering av våra deputerades parlamentariska handlande.”

tidpunkten för dem påverkas av valtaktiska motiv, t o m sådana som ligger ganska fjärran. Det är dock inte alltid och behöver inte alls vara fallet.

När detta har sagts är det emellertid på sin plats att understryka konstitutionalismen, valfrågorna och de representativa ambitionerna i de reformistiska marxistiska partierna, och också att påpeka det viktiga förhållandet att det är partier av detta slag och med dessa kännetecken som har dominerat arbetarrörelserna genom de borgerliga konstitutionella regimernas historia i den utvecklade kapitalismen. Det viktigaste undantaget är reformpartier som det brittiska labourpartiet. Skälen till denna dominans ligger i arbetarklasspolitikens natur och belyser några av de viktiga problem som de marxistiska partierna ställs inför i detta slags politiska system.

Grundvalen är att borgerlig demokrati och konstitutionalism avsevärt begränsar rörelsefriheten för revolutionära strömningar och leder dem mot vad som skulle kunna kallas ömsesidig konstitutionalism. Arbetarrörelser i form av fackföreningar och partier som växt fram i skuggan av kapitalismen och vunnit lagligt erkännande och politiskt gillande kunde sanningsenligt förklara att deras mål var ett socialistiskt samhälle. De kunde också bekänna sin tro och lydnad mot marxismen. Men de var trots det en del av ett fungerande politiskt system, och deras sätt att driva politik måste vara legalt och konstitutionellt. Det kan också uttryckas så att marxistiska partier i sådana regimer och under ”normala” omständigheter inte väljer att vara illegala, okonstitutionella och underjordiska.¹

Legalitet och konstitutionalitet innebär inte i sig själva, åtminstone under icke-revolutionära förhållanden, att de revolutionära målen överges. De behöver i varje fall inte göra det. Det finns ju i alla kapitalistiska länder med borgerliga demokratiska regimer partier och grupperingar som påstår sig vara marxistiska och som företräder en revolutionär politik men ändå arbetar inom ramen för den borgerliga legaliteten. Mer eller mindre entusiastiskt och med konfrontationer då och då med lagens väktare arbetar de inom systemet. I detta avseende är skillnaden mellan reformistiska partier och deras motståndare till vänster en fråga om nyanser och perspektiv snarare än om ett fundamentalt och definitivt val. Vad som är mycket viktigare är skillnaden som skapas mellan dem av de reformistiska partiernas parlamentariska ambitioner och allt vad det innebär i fråga om åtgärder, partiprogram och politiskt beteende.

Partier med seriösa parlamentariska ambitioner, hur äkta deras avsikt att omvandla och avskaffa den kapitalistiska strukturen än är, frestas oundvikligen att försöka vinna röster genom att understryka att deras kortsiktiga, och inte fullt så kortsiktiga, mål är tämligen moderata. Det gick an för Engels att i sin inledning från 1895 till Marx' *Klasstriderna i Frankrike* säga, som jag redan citerat: med sådana framgångar som den tyska socialdemokratin hade ”kommer vi att vinna större delen av samhällets mellanskikt, småborgarna och småbrukarna”, liksom den allra största delen av arbetarklassens röster. Något han förbigick var att en sådan erövring kanske fick köpas till högt pris både för ideologi och politiskt program. Engels tycks tvärtom ha tagit för givet att partiets program inte behövde spädas ut för att till sist appellera till en majoritet av de tyska väljarna, vare sig de tillhörde arbetarklassen eller ej. Det var ett tvivelaktigt antagande, som möjligen skulle kunnat visa sig riktigt men som partiledarna själva kom att betrakta som mycket tvivelaktigt. Därför fann de frestelsen nästan oemotståndlig att späda ut sina program så att de blev moderata och lugnande.

För det andra tog Engels synsätt inte heller hänsyn till den frestelse som ledarna för masspartier som det tyska socialdemokratiska partiet skulle utsättas för, nämligen att se sig själva som

---

¹ Detta fordrar en viss kvalifikation vad gäller de västerländska kommunistiska partiernas historia under deras första år. En sådan följer längre fram.

vakande över stora organisationer vilkas effektivitet och framtidsutsikter inte fick riskeras av någon ”ytterlighetspolitik”. Han hade varnat för att ”chockstyrkan” i partiet skulle plottras bort i vad han kallade ”skärmytslingarna bland förtrupperna”, och han hävdade att ledarnas viktigaste uppgift var att hålla partiet ”intakt till den avgörande dagen”. Men detta kunde lätt översättas (vilket också skedde) till en kraftig motvilja mot att ”plottra bort” potentiellt valstöd med hjälp av program och attityder som kunde skrämja bort väljarna, vilket naturligtvis var detsamma som att ta udden av partiets utfästelser. Vad beträffar den avgörande dagen var den ännu så långt avlägsen och så vag till innebörden att den inte var besvärande för ledarna.

Enligt vad som sagts hittills innebär den marxistiska reformismen först och främst att dagligen försvara arbetarklassens intressen och främja reformer av alla slag, och för det andra att grundligt engagera sig i den borgerliga demokratin politik i syfte att uppnå största möjliga väljarstöd, samt att delta i parlament och andra representativa institutioner, kommunala och regionala församlingar osv.

Om detta var allt som reformismen innebar skulle dispyterna och fejderna som den har gett upphov till i marxismens led inte på långt när ha varit så bittra och oförsonliga. Det skulle säkerligen ändå ha funnits mycket att intensivt disputera om, men det skulle snarare röra strategi och taktik i förhållande till vissa bestämda episoder, gälla emfas och attityder, än radikalt skiljaktiga allmänna positioner och generella strategier. Det var just läget i de stora kontroverserna mellan marxisterna före 1914, och en av stalinismens insatser på det intellektuella och historiska området var att flytta senare händelser, positioner och attityder bakåt i tiden och läsa in de skarpa meningsskiljaktigheterna under en senare period i en föregående, då dessa skiljelinjer var mycket mindre markerade.

Mycket hade redan före 1914 kommit att skilja Lenin från Kautsky och andra ledare för den tyska socialdemokratin. För att ta Kautsky som det tydligaste exemplet i denna fråga hade han ändå uttryckligt tagit avstånd från Bernsteins revisionism vid sekelskiftet, och även om hans motstånd inte var alls så djupt som det då föreföll förblev Kautsky en av de mest framstående och respekterade gestalterna i den europeiska marxismen, vilket naturligtvis innefattade den ryska marxismen. På intet sätt var han då i Lenins ögon ”överlöparen Kautsky”, som han senare blev. Tvärtom hade Lenin med stor aktning citerat Kautsky 1902 i *Vad bör göras?*, och 1905 hade han retoriskt frågat: ”I vilket avseende och var har jag någonsin gjort anspråk på att ha skapat något slags speciell tendens i den internationella socialdemokratin som inte är identisk med den som Bebel och Kautsky representerar? När och var har några skillnader kommit i dagen mellan mig å ena sidan och Bebel och Kautsky å den andra?” Han svarar själv: ”Den fullständiga enhälligheten i den internationella revolutionära socialdemokratin i alla viktiga frågor om program och taktik är ett faktum som inte på något sätt kan motsägas.” Lenin överdrev snarast ”den fullständiga enhälligheten” i den internationella revolutionära rörelsen redan då, men det är ändå värt att notera att han förnekar grundläggande skillnader mellan sig själv och sina framtida fiender.¹

Leninismen var inte en revolutionär strategi som var fientlig till parlamentarisk participation som sådan, vare sig före eller efter 1914. En av Lenins mest berömda och inflytelserika pamfletter,

¹ V.I. Lenin, *Socialdemokratin två taktiska linjer i den demokratiska revolutionen*. I samma arbete förebrår emellertid Lenin skarpt Kautsky för dennes ganska överlägsna attityd till tvisterna bland de ryska revolutionärerna om vilken inställning de borde inta i förhållande till en eventuell provisorisk revolutionär regering. Lenin skriver: ”Även om t ex Kautsky nu försöker vara ironisk och säger att vår dispyt om en provisorisk revolutionär regering är som att sälja skinnen innan björnen är skjuten, visar denna ironi bara att t o m begåvade och revolutionära socialdemokrater lätt gör en blunder när de talar om något som de bara känner till genom hörsägen” (ibid.) Tonen är skarp, men det finns ingenting av den bittra fientligheten i senare kontroverser. Därtill fanns det heller ingen anledning. Lenin kritiserade människor som han betraktade som ”revolutionära socialdemokrater”.

Vänsterkommunismen — en barnsjukdom, skriven 1920, var delvis riktad mot vad han ansåg vara en sekteristisk deformation längst ut till vänster bland kommunisterna i Tyskland och andra västländer. I själva verket anföll Lenin motsatsen till vad Marx hade kallat den parlamentariska kretinismen, nämligen den antiparlamentariska kretinismen, som skulle hindra revolutionärerna från att för sina egna syften utnyttja de möjligheter som de borgerliga parlamenten erbjöd. Marx' egna dispyter med anarkisterna i Första Internationalen förklaras bl a av det förakt som många av dem hyste för "vanlig" politik och deras förkastande av en disciplinerad organisation bland revolutionärerna. Marx själv var inte ett ögonblick besvärad av att engagera sig på detta sätt, och inte heller var Lenin det.

Den fundamentala motsättningen inom marxismen mellan reformism och dess alternativ, som rätteligen kan kallas leninism, rörde helt andra frågor av central och bestående betydelse.

Till att börja med måste det understrykas att leninismen efter 1914 verkligen utvecklades till att bli "det slags speciella tendens" som Lenin 1905 förnekade att han skapat i den internationella socialdemokratien. Med kriget, Andra Internationals sammanbrott och alla dess ledande medlemmars uppslutning kring "det nationella intresset" splittrades den internationella socialdemokratien ohjälpligt som en mer eller mindre enad rörelse, eller åtminstone som en rörelse som kunde inrymma många stora åsiktsskillnader. Lenin trodde att kriget hade inlett en era av intensifierad klasskamp och satt upp den proletära revolutionen på dagordningen, och dessutom att en ny och helt annan organisation än den föregående måste föra samman revolutionära partier av en annan karaktär än de som hade behärskat Andra Internationalen. Vad Lenin i själva verket gjorde som en följd av kriget var att placera upprorspolitiken på dagordningen, först för Ryssland och sedan, med den oerhörda prestige som han och det bolsjevikiska partiet kom i åtnjutande av tack vare sitt maktövertagande, för den internationella revolutionära rörelsen.

2

"Upprorspolitik" (ordet används här därför att "revolutionär politik" är alltför vagt) är inte avsett att antyda att Lenin ville att revolutionärer överallt skulle förbereda ett omedelbart uppror. Som jag nyss påpekade trodde han inte att kommunisterna ens vid denna tidpunkt kunde negligera politik av ett annat slag. Visserligen överdrev han våldsamt de revolutionära möjligheterna i krigets efterdyningar, och det som uppmuntrade honom var säkerligen de revolutionära utbrott som hade ägt rum i Tyskland, Ungern och Österrike, liksom den mycket märkbara radikala stämning som hade gripit stora delar av arbetarklassen överallt 1918-1920 och lett till omfattande industristrejker och oro. Men hans felbedömningar, som hade många negativa konsekvenser, kom honom ändå inte att tro på en omedelbar revolution, avsiktlig och öppet proklamerad. Vad han däremot trodde var att tiden var mogen för att som en ytterst angelägen fråga förbereda ett maktövertagande som kanske inte skulle vara möjligt genast i alla kapitalistiska länder. Det måste dock omedelbart tas upp på den revolutionära dagordningen i många, rentav de flesta av dem.

Vad detta betydde illustreras kanske bäst genom utförliga citat ur de berömda 21 villkoren för tillträde till den Kommunistiska Internationalen (Tredje Internationalen) som antogs vid dess andra världskongress i Moskva i juli augusti 1920.

Det första villkoret var att den dagliga propagandan och agitationen i alla partier (som nu skulle kallas kommunistiska partier)

måste ha en sant kommunistisk prägel och motsvara den Tredje Internationals program och samtliga beslut. Alla pressorgan som ligger i partiets händer måste redigeras av pålitliga kommunister som har bevisat sin lojalitet mot den proletära revolutionens sak. Proletariatets diktatur bör inte omnämnas som en utnött kliché. Den bör förfäktas på ett sådant sätt att dess nödvändighet blir uppenbar för varje

arbetande man och kvinna i de djupa leden, för varje soldat och bonde, och den bör springa fram ur det dagliga livets förhållanden som dag för dag systematiskt beskrivs av vår press.

Det andra villkoret krävde att ”alla reformister och anhängare till 'centern' avlägsnas från alla ansvariga poster i arbetarrörelsen, i partiorganisationen, i redaktioner, fackföreningar, parlamentariska grupper, kooperativa sammanslutningar, kommuner osv och att de ersätts av kommunister...”

Det tredje villkoret fastslog att ”klasskampen i nästan alla länder i Europa och Amerika nu inträder i en fas av inbördeskrig”. Under sådana omständigheter

kan kommunisterna inte ha något förtroende för den borgerliga lagen. De måste *överallt* skapa en parallell illegal apparat som i det avgörande ögonblicket kan hjälpa partiet att utföra dess plikt mot revolutionen. I alla länder där kommunisterna, enligt krigslagar eller undantagslagar, är ur stånd att utföra sitt arbete legalt, är en kombination av legalt och illegalt arbete absolut nödvändig.

I de följande villkoren angavs kommunisternas plikt vara att sprida sin propaganda på landsbygden, att okuvligt strida mot reformister och ”halvreformister” överallt och att brännmärka imperialism och kolonialism, en plikt som var särskilt tvingande för kommunisterna i imperialistiska länder.

Det elfte villkoret fordrade att de kommunistiska partierna

granskar medlemmarna i sina parlamentariska grupper, avlägsnar alla opålitliga element från dem, kontrollerar dessa grupper, inte bara verbalt utan även reellt, underställer dem partiets centralkommitté och kräver av alla kommunistiska parlamentsledamöter att de ägnar hela sin verksamhet åt sant revolutionär propaganda och agitation.

Det tolfte villkoret fastslog att partier som tillhörde den Tredje Internationalen ”måste byggas upp på den demokratiska centralismens princip”:

Just nu, när ett akut inbördeskrig pågår, kan kommunistpartiet utföra sin plikt till fullo endast om det är organiserat på det mest centraliserade sätt, om det har en järndisciplin som gränsar till militär disciplin och om partiets centrum är ett mäktigt, auktoritativt organ med stora befogenheter och som åtnjuter partimedlemmarnas allmänna förtroende.

Det fjortonde villkoret fastslog att kommunistpartierna ”måste lämna allt tänkbart stöd åt Sovjetrepublikerna i deras kamp mot alla kontrarevolutionära krafter” och att de skulle fortsätta sin propaganda för att få arbetarna att vägra ”transportera vapen som är avsedda för Sovjetrepublikens fiender” och utföra ”legal och illegal propaganda bland trupperna som har skickats för att krossa arbetarnas republik”.

Dokumentet klarlade fullständigt att den nya internationalen skulle organiseras efter helt andra linjer än föregångaren (och, kan det tilläggas, än den som föregick denna, Marx' Första International). Det sextonde villkoret löd:

Alla beslut fattade av den Kommunistiska Internationalens kongresser, liksom beslut fattade av dess exekutivkommitté, är bindande för alla partier som är knutna till den Kommunistiska Internationalen. Den Kommunistiska Internationalen, som arbetar mitt i ett mycket häftigt inbördeskrig, måste ha en mycket mer centraliserad organisationsform än den Andra Internationalen.

Vad beträffar den obligatoriska namnändringen till Kommunistiskt Parti (villkor 17) förklarade dokumentet att detta inte bara var en formell fråga utan en politisk, av stor betydelse:

Den Kommunistiska Internationalen har förklarat ett avgörande krig mot hela den borgerliga världen och alla de fega socialdemokratiska partierna. Varje menig arbetare måste ha klart för sig skillnaden mellan de kommunistiska partierna och de gamla officiella ”socialdemokratiska” eller socialistiska”

partierna som har förrätt arbetarklassens sak.

Det sista av de 21 villkoren ger det kanske bästa uttrycket för hela dokumentet: ”Medlemmar av partiet som tar principiellt avstånd från den Kommunistiska Internationalens villkor och teser måste uteslutas ur partiet.”

I den mån de 21 villkoren togs på allvar var det som stridsorder i en internationell armé, organiserad i ett antal nationella enheter under ett överkommando och under förberedelse för ett anfall, som inte kunde uppskjutas någon längre tid, på världskapitalismens fästning. Denna armé rensade därför ut de besmittade och otillförlitliga element som vägrade att avtvå sig sina tidigare misstag och rätta in sig i leden efter den strategi som ledarna för den segerrika ryska revolutionen dikterade för den.

Men revolutionens flodvåg hade redan börjat ebba ut 1920. Den internationella armé som hade funnits, sådan den nu hade varit, började redan upplösas vid den tid då de 21 villkoren utfärdades, och några av dess viktigaste förband hade kort dessförinnan definitivt besegrats. De nya kommunistpartierna hade långt ifrån skapat sig en befälsställning i sina respektive arbetarrörelser utan fann det tvärtom svårt att finna fotfäste. De tycktes dömda till att i många länder och under många år framåt föra en mycket marginell och prekär tillvaro. De 21 villkoren förblev dock den Tredje Internationalens grundläggande text genom hela dess historia och användes för att tjäna de inkvisitoriska och godtyckliga syftena hos den centraliserade ledningen i Moskva. Priset som den internationella arbetarrörelsen betalade för detta under de följande 20 åren och mer kan inte beräknas.

Leninismen var en politisk *stil* som anpassades, eller åtminstone avsågs bli anpassad, till en viss politisk strategi, nämligen den som jag har kallat ”upprorspolitik”. Stalinismen, som kom att dominera Sovjetunionen och den internationella kommunismen snart efter Lenins svåra sjukdom och död, karikerade grovt denna stil och gjorde vad den ville med strategin, beroende på vad Stalin ville uppnå vid en viss tidpunkt och på en viss plats. Leninismen som en sammanhängande strategi för upprorspolitik följdes egentligen aldrig på allvar av den Tredje Internationalen, vilket naturligtvis förde med sig att den aldrig på allvar följdes av de kommunistiska partierna som utgjorde medlemmarna.

Inte heller följdes den av de kommunistiska partierna i de utvecklade kapitalistiska länderna efter Kominterns upplösning 1943. Ledarna för dessa partier stannade helt lydigt under Stalins befäl efter upplösningen. Men man kan inte riktigt göra gällande att det berodde på Stalin och stalinismen att dessa partier tog avstånd från upprorspolitiken — ty det var vad som hände. Avståndstagandet uppmuntrades säkerligen starkt av Moskva, men skälet till det har mycket djupare rötter än så, vilket bevisas av att motståndet mot det var mycket svagt inom och utom kommunistpartierna. Om det inte hade funnits mäktiga tendenser i länderna i fråga skulle avfallet från upprorspolitikens strategi ha stött på mycket hårdare motstånd i de revolutionära rörelserna, trots Moskvas prestige, påtryckningar och repression. Mycket mer än så var i rörelse, vilket dömde vänsteroppositionen mot Moskva till ytterst ringa betydelse och är ett absolut villkor för att man skall förstå hur arbetarrörelserna i de utvecklade kapitalistiska länderna fungerade och var beskaffade.

Utgångspunkten är inte bara att revolutionen, som bolsjevikerna med sådan tillförsikt väntade på, uteblev i kapitalismens länder vid slutet av första världskriget och att den aldrig ens var någon särskilt realistisk framtidsutsikt. Den var också att de gamla ledarna, som Tredje Internationalen och de nationella kommunistpartierna ville efterträda och utrota, behöll befälet över en stor, i de flesta fall övervägande, del av deras arbetarrörelser, fackliga och politiska. Visserligen måste

dessa ledare göra vissa eftergifter i ord och program åt den radikala stämning som hade uppstått i kriget och dess efterdyningar, men det betydde i praktiken mycket litet.

De reformistiska ledarna, som nu konfronterades med en bolsjevikisk och kommunistisk verklighet som de hatade och fruktade lika mycket som sina borgerliga och konservativa motsvarigheter, blev ännu mer reformistiska än de hade varit. I praktiken var de gamla partierna i den nu avsomnade Andra Internationalen efter 1918 reformpartier i ännu större utsträckning än före, och dessutom regeringspartier. Allt som allt motstod ledarna för dessa partier det kommunistiska hotet på ett anmärkningsvärt framgångsrikt sätt. Man kan också uttrycka det så att leninismens politik, i den bemärkelse ordet har använts här, nämligen upprorspolitik, led nederlag i de utvecklade kapitalistiska länderna. Det som fanns kvar i dessa länder efter krigets och revolutionens omvälvningar var å ena sidan reformpartier, vilkas ledare inte hade ens den avlägsnaste tanke på revolution av något slag och såg sig själva och sina partier som bålverk mot den, och å den andra kommunistiska partier, som formellt var hängivna revolutionens sak men ändå på Kominterns order drev en opportunistisk och nyckfull politik med mer eller mindre katastrofala följder. Ingenstans fanns en socialistisk ”tredje kraft”, klart skild från de båda andra, som kunde tillvinna sig något starkare stöd. Detta är egentligen ett för starkt uttryck. Det är riktigare att säga att det ingenstans fanns en marxistisk vänster, oberoende både av den gamla Andra Internationalens partier och av den nya Tredje Internationalen, som kunde spela mer än en mycket marginell roll i arbetarrörelsen. Detta är särskilt relevant och betydelsefullt i fråga om den trotskistiska oppositionen som från 1925 och framåt med stor trovärdighet kunde göra anspråk på att vara arvtagaren till Lenins upprorspolitik. Trotskismen hade en ryktbar ledare och små grupper av hängivna och begåvade anhängare i många kapitalistiska länder. Dessa grupper stod dock helt isolerade från arbetarrörelserna i sina länder och lyckades aldrig på allvar hota kommunistpartierna.

Inom marxismens egna led har många olika skäl framförts som en förklaring till besvikelserna och nederlagen som snart bringade de stora förväntningarna från 1917 på skam. Dessa skäl har att göra med kapitalismens oväntade förmåga att tåla den ekonomiska oredans och depressionens påfrestningar. De konservativa krafterna visade sig också besitta en lika oväntad förmåga att försvara sina regimer genom ideologiska manipulationer och, när så fordrades, med fysiskt våld. Fascismen och nazismen var de mest extrema formerna för detta försvar. Ett tredje skäl var kapitalismens förmåga att reagera på kris och påfrestningar med försiktiga och gradvis införda reformer som förkladdes av retoriska uttalanden om en allomfattande förnyelse, t ex New Deal i Förenta Staterna. Marxisterna pekade också på de socialdemokratiska ledarnas roll som, i allt väsentligt, försvarare för kapitalismen och agenter för samhällelig stabilisering. Kommunisterna upphörde dock att göra någon större affär av detta under 1930-talet när Komintern antog folkfrontsstrategin.

Alla sådana listor över förklaringar till att den leninistiska politiken misslyckades att göra sig gällande — ty det är vad det handlar om — måste dock innefatta ännu en faktor av största vikt, nämligen den utomordentligt starka dragningskraft som legalitet, konstitutionalism, allmänna val och representativa institutioner av parlamentarisk typ utövade på den överväldigande majoriteten inom arbetarrörelserna i de kapitalistiska samhällena.

Lenin själv var mycket noga med att understryka vikten av detta i sin polemik mot vänsterkommunisterna 1920. ”I Västeuropa och Amerika”, skrev han i *Vänsterkommunismen — en barnsjukdom*, ”har parlamentet blivit ytterligt förhatligt för arbetarklassens revolutionära förtrupper.” Men detta, varnade han, gäller inte befolkningens stora massa i de kapitalistiska länderna:

.. I Västeuropa är de efterblivna massorna av arbetare och — i ännu högre grad — småbönderna mycket mer inpyrda med borgerligt demokratiska och parlamentariska fördomar än de var i Ryssland...”

T o m detta underskattade dock grovt utbredningen och styrkan hos vad Lenin kallade ”borgerligt-demokratiska och parlamentariska fördomar”, vilket säkerligen är anledningen till att han gjorde så absurda påståenden som följande : ”I *alla* civiliserade och utvecklade länder... mognar inbördeskriget mellan proletariatet och borgarklassen fram och närmar sig sitt utbrott.”

Marxismen och den revolutionära politiken måste anpassa sig — eller anpassade sig — till det faktum att Lenin hade totalt fel. En form som denna anpassning tog var den nya tonvikten på ”socialism i ett enda land”, som snart blev en del av den stalinistiska dogmatiken. I ett vidare perspektiv fortsatte marxistisk politik att ha inte bara en betydelse utan två. Detta påminde om situationen som hade rått när leninismen som upprorspolitik hade etablerats som en alternativ strategi till Andra Internationalens reformism, men det var nu Tredje Internationalen och dess kommunistiska partier som antog den reformistiska strategin.

Det som hände i början av 1930-talet, efter Kominterns katastrofala ”tredje period” och när folkfrontspolitiken hade antagits, var att den internationella kommunismen övergav upprorslinjen, vilket dock nätt och jämnt erkändes och ännu inte hade formulerats teoretiskt. Som jag har hävdats tidigare när innebörden i ordet reform diskuterats betydde detta dock inte att man övergav ett program för total omvandling av kapitalismen, klasskamp på olika fronter, möjligheten att konservativt våld måste mötas med våld. Minst av allt betydde det att det obetingade stödet för Sovjetunionen övergavs. I själva verket gav detta obetingade stöd de kommunistiska partierna en prägel som bidrog till att förstärka intrycket att de fortfarande var trogna en upprorspolitik, långt sedan de hade upphört att vara det.¹ Inte heller krävde den kommunistiska reformismen att de kommunistiska partierna formellt och uttryckligt gjorde avkall på sin trohet mot marxismens doktriner, eller mot marxism-leninismen.²

Vad den innebar var att konstitutionalism och allmänna val i tilltagande mån accepterades som en möjlig och önskvärd ”väg till socialismen” för de kommunistiska partierna och att varje tanke på maktövertagande med våld, åtminstone under förhållanden där legalitet och konstitutionalism fanns till hands, förkastades, också i situationer där de inte fanns till hands.

Denna strategi växte fram och formulerades under en ganska lång tidsperiod. Den tillämpades inte med full styrka i sina tidigare skeden, och det förekom fall där Stalin avgjorde att den inte skulle tillämpas alls, t ex i Östeuropa.

Det var dock under uppenbart exceptionella omständigheter. I de befriade västeuropeiska länderna vid slutet av andra världskriget, och i Italien redan 1943, tillämpades den mycket troget.³ De franska och italienska ledarna för kommunistpartierna, som då handlade endast med de ryska ledarnas samtycke, fattade ett avgörande beslut med överväldigande majoritet till förmån för konstitutionalism och allmänna val. De ingick i koalitionsregeringar där de intog en underordnad ställning när det gällde själva den förda politiken, men de spelade en avgörande roll i stabiliseringen av sina kapitalistiska regimer när dessa befann sig i ett kritiskt läge.

¹ Detta obetingade stöd för Sovjetunionen tvingade t o m vissa kommunistiska partier in i ett illegalt tillstånd under vissa perioder, t ex det franska, som förbjöds i början av andra världskriget därför att det aktivt opponerat sig mot kriget.

² Det var inte förrän 1976 som det franska kommunistpartiet formellt övergav principen om proletariatets diktatur, som det redan tidigare i praktiken hade gett upp. Angående innebörden av detta beslut se nedan.

³ I en helt annan situation och av andra skäl hade strategin redan tillämpats av det spanska kommunistpartiet under rysk ledning, under det spanska inbördeskriget.

Huruvida en annan strategi av en mer revolutionär typ då hade varit realistisk och kunnat ge bättre resultat har debatterats länge. Frågan kan naturligtvis inte avgöras definitivt. Viktigare är att den strategi som då tillämpades och som var den logiska fortsättningen på en process som kriget endast delvis hade avbrutit, fortsattes och vidareutvecklades under de följande åren trots alla bakslag och besvikelser.¹ Det franska kommunistpartiet fick plötsligt i maj 1968 möjlighet att röra sig i riktning mot upprorspolitik men avböjde med föga, om ens någon, tvekan. Det har också förekommit oändliga dispyter om huruvida partiet därvid försatt en chans till revolution. Vilken åsikt man än har om detta råder det dock ingen tvekan om att det franska partiet mycket bestämt handlade i övertygelsen att upprorspolitik skulle ha varit en ytterst oansvarig form av äventyrspolitik av ultravänstertyp som skulle ha krossats och skadat arbetarrörelsen i årtionden framåt.

Utvecklingen av denna reformistiska strategi gick allt snabbare under åren därpå, särskilt i Italien och sedan i Frankrike. Den har nu fått en mycket tydlig formulering: framåtskridande genom valframgångar på alla nivåer och i synnerhet på det nationella, allians med andra vänsterpartier eller radikala partier (dock vanligen inte med partier och grupperingar längst ut till vänster) i syfte att vinna majoritet vid valen och i parlamentet och, i förekommande fall, i presidentval. Vidare ingår bildandet av en regering i koalition med vänsterpartier där kommunisterna måste spela en viktig och om möjligt dominerande roll, samt skapandet av ett omfattande program av sociala och ekonomiska reformer, som är avsedda att inleda den strukturella omvandlingen av det kapitalistiska samhället och i sista hand upprätta ett socialistiskt. Under loppet av denna process — och det rör sig om en process som sträcker sig över minst flera år — tänker man sig att flera olika partier bibehålls. Bland dem finns också antisocialistiska partier. Medborgerliga rättigheter — yttrandefrihet, församlingsfrihet osv — inte bara bevaras utan utvidgas, representativa institutioner fortsätter inte bara att fungera utan reformeras så att de kan fungera mer demokratiskt och i större samklang med folkviljan, och den verkställande makten som legitimeras av allmän rösträtt strävar efter att bevara fria och obundna val.

En annan och viktig faktor i denna strategi rör utrikespolitiken och särskilt relationerna med Sovjetunionen. Tonvikten har mer och mer kommit att vila på fullständigt nationellt oberoende och frihet från all slags inordning under den sovjetiska kommunismen. På sin höjd föreställer sig de västerländska kommunistpartierna att en regering där de ingår, och t o m där de har majoriteten, skulle ha vänskapliga förbindelser med Sovjetunionen, men inte så vänskapliga att de skadade de vänskapliga förbindelserna med andra länder eller ens med existerande allianser som t ex NATO. En regering i vilken kommunisterna ingår kan tänkas arbeta på att allianssystemet, NATO och Warszawapakten, skapade under det kalla kriget, skall upphöra, men detta är något helt annat än att sträva efter att ensidigt dra sig ur NATO. Vad ”proletär internationalism” än i övrigt kan innebära för dessa kommunistpartier nu för tiden är det varken automatiskt stöd åt Sovjetunionens utrikespolitik eller att avhålla sig från kritik av dess inrikespolitik, framför allt kritik för dess försumligheter i fråga om medborgerlig och demokratisk frihet.

Det faktum att kommunistpartierna i de kapitalistiska länderna, med variationer som inte påverkar huvudriktningen, har kommit att godta en så avgjort reformistisk strategi är givetvis en fråga av stor vikt, både allmänpolitiskt och för marxistisk politisk teori. Detta måste studeras närmare.

I grund och botten väcks två huvudfrågor av den reformistiska strategin. Den första, och numera mindre viktiga, är huruvida den verkställande makten kan nås genom val. Den andra, som är av

¹ Det första kommunistiska parti som uttryckligt presenterade denna ”väg till socialism” var det brittiska, vars program, Den brittiska vägen till socialismen, publicerades 1951 med Stalins fulla gillande.

en helt annan betydelse, är vad som händer när kommunisterna, eller kommunister i en vänsterkoalition, har erövrat denna makt. Det är uppenbart att dessa är centrala spörsmål i modern marxistisk politik.

3

En tid hörde det till vanligheten att marxisterna påstod att den härskande klassen inte skulle låta ett vänsterparti, eller några vänsterpartier, som hade förpliktat sig att föra en antikapitalistisk politik, vinna majoritet i ett val. Något som påminde om en förebyggande kupp skulle, enligt debattörerna, sättas i verket, med största sannolikhet inifrån statssystemet och som en militärkupp. Valen skulle inte hållas, och den konstitutionella regim som hade lett till hotet skulle avsättas till förmån för någon form av högerdiktatur.

Det var fullt rimligt för marxisterna att betrakta detta som en möjlighet, och inte bara i de fall där allmän rösträtt kan synas innebära ett hot om en grundläggande förändring. Detsamma kunde också hända när allmänna val hotade att ge till resultat en regering som på sitt program hade reformer vilka ansågs farliga av de makthavande, om än inte egentligen omstörtande för den rådande samhällsordningen. Detta är exakt vad som hände i Grekland 1967, där översterna tog över inför ett allmänt val, som högern fruktade att den skulle förlora och som då skulle ha fört en mild reformistisk regering till makten. Högerns benägenhet att försöka genomföra förebyggande kupper av detta slag måste skifta från land till land och bero på många faktorer, men det är rimligt (och klokt) att alltid och överallt se dem som en möjlighet. Ju större faran är från högerns synpunkt, desto större är möjligheten.

Det är däremot inte rimligt att betrakta denna möjlighet som något säkert. Det finns nämligen många omständigheter som kan och i vissa fall med mycket stor sannolikhet kommer att göra en förebyggande kupp omöjlig eller förvandla den till en hasard med så stora insatser att den inte aktivt planeras av ansvarskännande personer. Särskilt i länder med en stark tradition av fria val och med fast förankrade arbetarrörelser är det sannolikt att "farliga" val kommer att hållas under mer eller mindre normala förhållanden och att de kan föra vänsterregeringar till makten i vilka kommunisterna skulle få en kraftig, eventuellt dominerande representation och vilkas öppet proklamerade mål det är att fundamentalt omforma det kapitalistiska samhället.

Det är emellertid här som en avgörande teoretisk splittring inträder i marxismen mellan reformismen och dess leninistiska alternativ. Vad det gäller är proletariatets diktatur och dess institutionella innebörd.

I föregående kapitel underströk jag den vikt som Marx (och Engels) hade tillmätt tanken att "arbetarklassen inte helt enkelt kan tillskansa sig det färdiggjorda statsmaskineriet och utnyttja det för sina egna syften". Jag påpekade också att Lenin hade bekräftat denna idé sedan den negligerats av Andra Internationalen, när han talade om det nödvändiga i att "krossa" den existerande statsmakten och ersätta den med "andra institutioner av en helt annan karaktär".

I *Staten och revolutionen* tycktes Lenin med denna fras avse folkmakten som kommer till uttryck direkt eller genom sovjeterna eller arbetarnas och soldaternas deputerade. Ett annat och mer specifikt exempel på detta sökande efter nya institutionella former gavs av Rosa Luxemburg i det utkast till program som hon skrev för det nya tyska kommunistiska partiet. Utkastet publicerades i en artikel i *Die Rote Fahne* den 14 december 1918 under rubriken "Vad vill Spartakusförbundet?"

Det viktigaste elementet i det socialistiska samhället finner man i att den stora massan av arbetare upphör att vara en styrd massa utan tvärtom själv vill föra ett fullvärdigt politiskt och ekonomiskt liv och styra det i medvetet och fritt självbestämmande.

Därför, fortsätter hon,

måste den proletära massan ersätta de organ som den har ärvt från kapitalistklassens styre — federala råd, kommunala råd, parlament — med sina egna klassorgan — arbetar- och soldatråd — och tillämpa denna princip från statens högsta myndighet till den minsta församling. Den proletära massan måste fylla alla regeringsposter, måste kontrollera alla funktioner, måste pröva alla statens behov på de socialistiska målens och sina egna klassintressens provosten.

Programmet fastslog också att arbetarråd skulle väljas över hela Tyskland, liksom soldatråd. Dessa skulle i sin tur välja delegater till arbetar- och soldatrådets centrala råd, och centralrådet skulle välja ett verkställande råd som det högsta organet för lagstiftande och verkställande makt.

De ekonomiska och sociala punkterna i detta program sträckte sig lika långt.¹ Splittringen mellan reformism och vad jag har kallat dess leninistiska alternativ innefattar säkerligen mycket stora skillnader i skalan och utsträckningen hos de omedelbara ekonomiska och sociala omvandlingar som vardera strategin vill genomföra. Men den avgörande teoretiska skillnaden finns mellan å ena sidan att acceptera tanken att den existerande borgerliga staten måste ”krossas” och ersättas av en helt annan typ av stat som förkroppsligar och ger uttryck åt ”proletariatets diktatur” och å den andra att mer eller mindre uttryckligt förkasta alla sådana idéer.

Det kan förefalla som om skillnaden härrörde ur ett perspektiv av fredlig, konstitutionell övergång i motsats till en våldsamt. Den första typen skulle grunda sig på en vänsterseger vid allmänna val och den andra på ett maktövertagande som möjliggjorts genom ett nederlag i krig, en extremt djup ekonomisk kris eller ett politiskt sammanbrott, eller någon kombination av dessa. Men det är inte nödvändigtvis här som skillnaden ligger. Ett konstitutionellt makttillträde kan följas av en total omformning av statsinstitutionerna, och ett maktövertagande med våld behöver inte medföra någon sådan omformning alls. I den mån avsikten är att utvidga folkmakten kan en fredlig övergång strängt taget vara mer gynnsam än en våldsamt.

I varje fall ligger den viktiga teoretiska skillnaden mellan en plan som ämnar genomföra en socialistisk omvandling med hjälp av de viktigaste politiska institutionerna som ärvts från den borgerliga demokratin, framför allt parlamentarismen — även om de i större eller mindre utsträckning har reformerats i mer demokratisk riktning — och en plan som bygger på att en total omvandling av existerande politiska institutioner (dvs krossandet av staten) är en integrerad och oundgänglig del av den socialistiska revolutionen. Den klassiska marxistiska texten om denna motsättningen är Lenins *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky*, som han skrev 1918 som svar på Kautskys *Proletariatets diktatur*, i sin tur en kritik av Lenins *Staten och revolutionen*.

Dessa båda scenarion eller modeller har utgjort polerna i en debatt som har stått i centrum av den marxistiska politiken under större delen av detta sekel. Den reformistiska strategin som de kommunistiska partierna nu helhjärtat har anslutit sig till garanterar att denna debatt kommer att pågå länge än, med tanke på den bittra opposition som den framkallar i andra strömningar inom den marxistiska vänstern. Det är dock tänkbart att motsättningens termer bygger på ett misstag såtillvida att ingendera ”modellen” representerar realistiska perspektiv och framskrivningar. Jag tror av många skäl att det förhåller sig på det viset. Vilka de verkliga skillnaderna mellan de båda

¹ De ekonomiska kraven i programmet innehöll sålunda expropriering av mark som tillhörde alla stora och medelstora jordbruk och ”upprättandet av socialistiska jordbrukskooperativ under en enhetlig central förvaltning över hela landet”. Rådsrepubliken skulle nationalisera alla banker, gruvor och alla stora industriella och kommersiella företag, konfiskera all egendom som översteg en viss gräns, överta alla offentliga transporter och kommunikationer. Administrativa råd skulle väljas i alla företag ”för att reglera företagets inre angelägenheter i samråd med arbetarråden” osv.

strategierna än är kan de inte vara sådana som de framställts, eftersom de påstådda positionerna inte stämmer in på någon situation som kan väntas inträffa.

För att börja med den leninistiska strategin står det nu klart, eller bör stå klart, att krossandet av den existerande borgerliga staten inte öppnar vägen för proletariatets diktatur. En revolutionär situation skapad av framgångsrik upprorspolitik som krossar den existerande staten kräver en ny form av maktapparat, om revolutionen skall lyckas, försvaras och konsolideras. Men denna maktapparat är av ett slag som inte kan skapas av proletariatets diktatur, åtminstone inte i den bemärkelse som Marx kan antas ha gett den eller som Lenin gav den i *Staten och revolutionen*, eller ens i *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky*.

I denna bemärkelse är det alltid *folkmakten* som betonas, och det är proletariatets och dess allierades utövande av den som förhålligas. Makten utövas nästan direkt och förmedlas endast av representativa institutioner som är strängt underordnade folket. I *Staten och revolutionen* skriver Lenin sålunda att staten under dessa förhållanden omformas ”till något som inte längre är en egentlig stat”. Borgarklassen måste undertryckas och dess motstånd krossas: ”Organet för undertryckandet är emellertid här befolkningens majoritet och inte en minoritet, vilket alltid var fallet under slaveriet, livegenskapen och löneslaveriet.” Han går vidare:

... och eftersom majoriteten av folket självt undertrycker sina förtryckare, behövs inte längre något särskilt organ för undertryckande. I denna betydelse börjar staten vittra bort. I stället för en privilegierad minoritets speciella institutioner (privilegierad ämbetsmannaklass, befälhavarna för armén) kan majoriteten själv direkt fylla alla dessa funktioner, och ju fler av statsmaktens funktioner som utförs av folket som helhet, desto mindre behov finns det av denna makt.

”Visserligen”, säger Lenin, ”är vi inte utopister, vi drömmer inte om att genast göra oss kvitt all förvaltning, all underordning.” Men denna underordning ”måste vara under de väpnade förtrupperna för hela det exploaterade och arbetande folket, dvs för proletariatet.”

En liknande tankegång framträder i *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky*.

”Proletariatets revolutionära diktatur är ett styre som skapats och upprätthålls genom att proletariatet utövar våld mot borgarklassen, ett styre som inte begränsas av några lagar.” Lenin hävdar att ”proletär demokrati är miljoner gånger mer demokratisk än någon borgerlig demokrati” och att ”sovjetmakten är miljoner gånger mer demokratisk än den mest demokratiska borgerliga republik” eftersom den grundas på sovjeterna. ”Sovjeterna är de arbetande och exploaterade människornas egen direkta organisation som på alla tänkbara sätt hjälper dem att organisera och förvalta sin egen stat.”

Det finns emellertid en viktig skillnad mellan den första och den andra pamfletten. När Lenin skrev den andra ledde han en stat som inte hade omvandlats ”till något som inte längre var en egentlig stat”. Den skulle inte bli det och kunde inte bli det.

I sin rätta marxistiska innebörd tar tanken om proletariatets diktatur alldeles för lätt på och löser därför inte alls den ofrånkomliga spänning som råder, särskilt i en revolutionär situation, mellan kravet på ledning å ena sidan och på demokrati å den andra. Som jag påpekade i det föregående kapitlet nalkades Lenin problemet genom att hävda att partiets diktatur (och därmed statens, eftersom partiet behärskade staten) i själva verket var proletariatets diktatur. Men det dröjde inte länge förrän han insåg att han bara omdefinierade termen i stället för att uppfylla dess ursprungliga löfte. Det är knappast en överdrift att säga att tiden under en leninistisk revolution är exakt den när proletariatets diktatur är minst genomförbar. En sådan tid kräver nämligen att en ny och stark stat återskapas, en ”egentlig stat” på ruinerna av den som revolutionen har krossat. Men detta är inte vad Marx menade med proletariatets diktatur och inte heller vad Lenin menade i

Staten och revolutionen.

Inte heller kan det förfäktas att den pyramid av råd som Rosa Luxemburg planerade 1918 löser frågan om ledning och demokrati. Den struktur som hon föreslog skulle rimligt nog krönas av ett exekutivråd ”som det högsta organet för lagstiftande och verkställande makt”, och det är tydligt att vilka hennes avsikter än var skulle detta organ ha varit, och måst vara, en ytterligt stark *stat*, som eventuellt representerade proletariats diktatur men inte utgjorde den.

När makten har gripits måste revolutionärerna skapa en stark stat i stället för den gamla, om deras revolution skall överleva och börja uppfylla sitt löfte och ändamål. Detta är ofrånkomligen en krävande uppgift, i synnerhet därför att de materiella omständigheter i vilka den måste utföras oftast är ogynnsamma och starkt försvåras av fiendligheten och motståndet bland den nya regimens inre och yttre fiender. Det är oundvikligt att några av dess egna anhängare, kanske många, vacklar och tar avstånd när den första fasens entusiasm falnar och den möter den andra fasens praktiska krav.¹ Den nya regimen kanske bibehåller ett mycket stort mått av stöd från folket och finner det möjligt att lita på att den får det också i fortsättningen. Om den inte kan det går den sannolikt under ganska snart. Men spänningen kvarstår mellan statens ledarskap och folkmakten, och den kan inte lösas med besvärjelser och slagord. Gramsci sade 1919:

Formeln ”proletariats diktatur” måste upphöra att vara en formel, ett tillfälle att stoltsera med revolutionär retorik. Den som vill ändamålet måste också vilja medlen. Proletariats diktatur betyder upprättandet av en ny stat, äkta proletär, till vilken den undertryckta klassens institutionella erfarenhet flödar. I den blir arbetar- och bondeklassens samhällsliv ett system, universellt och starkt organiserat.

Detta uttalande erkänner åtminstone att en ”egentlig stat” måste spela en central roll i det nya systemet. Men när den gör det lägger den bara fram en dagordning, inte en ritning.

Den reformistiska strategin som ställs mot leninismen och proletariats diktatur av de kommunistiska partierna (även om det naturligtvis inte är så de själva uttrycker det) reser en annan serie frågor.

Låt oss anta att en koalition av vänsterpartier, där kommunisterna har en viktig eller dominerande plats, vinner ett allmänt val på ett program med utpräglat antikapitalistiska åtgärder och tillåts komma till makten. Vad händer då?

Vänsterkritiker av den reformistiska strategin brukar hävda att svaret på detta är ”inte mycket”. De reformistiska ledarna skulle med andra ord inte försöka tillämpa det program de har valts på. Det skulle säkert bli en hel del ändringar bland personerna som arbetar i det rådande statssystemet på alla plan i den administrativa apparaten, inte minst därför att en dittills utesluten politisk armé väntar sig belöningar. Vissa institutionella och administrativa reformer kan prövas. En del sociala reformer föreslås och genomförs kanske, och t o m en viss grad av statligt ägande införs möjligen. Men det är, sägs det i debatten, allt man kan vänta sig av ledarna, som vid det här laget är väl invävda i sina borgerliga politiska system och som skulle handla för att stabilisera den existerande samhällsordningen i stället för att skapa en ny. I sin roll som stabiliseringsfaktorer, sägs det vidare, skulle de behöva (och vilja) begränsa och undertrycka arbetarklassens militans, som bör ha förstärkts just genom att de kom till makten. På så sätt blir det parti som kallade sig

---

¹ Gramsci uttryckte saken väl: ”Det som behövs för revolutionen är människor med sunt förnuft, människor som inte orsakar att bröd saknas i bagerierna, som får tågen att gå, som försörjer fabrikena med råvaror och vet hur landets tillgångar skall förvandlas till industriproduktion, som garanterar folkets trygghet och frihet mot förbrytares angrepp, som får nätet av kollektiva tjänster att fungera och som inte låter folket sjunka ned i förtvivlan och ett ohyggligt blodbad. Entusiastiska ord och alltför fagra fraser får en att skratta (eller gråta) redan när ett enda av dessa problem måste lösas t o m i en by med 100 invånare.”

revolutionspartiet förvandlat till ett skamset ordningens parti, ja kanske inte särskilt skamset. Så småningom berövas det makten, och kvar står den gamla ordningen mer eller mindre intakt.

Detta är ett mycket tänkbart scenario. Det kan behöva ändras här och där, men det är inte alls orimligt att tänka sig att resultatet skulle bli något liknande om en vänsterregering med kommunistiskt deltagande kom till makten. Det var just vad som skedde i Italien och Frankrike och andra länder när kommunisterna ingick i regeringarna mot slutet av kriget och alldeles därefter. Visserligen var regeringarna i fråga inte sammansatta av vänsterpartier utan borgerliga koalitioner, där kommunisterna accepterade en underordnad roll. Men även om förhållandena nu skulle vara olika, har de mellanliggande åren också bevittnat en viss ”socialdemokratisering” av de kommunistiska partierna, vilken antagligen skulle förstärkas i regeringsställning och troligen inte kompenseras av påtryckningar från vänster inom och utom dessa partier. Detta gör det helt rimligt för intelligenta konservativa (liksom för kritiker till vänster) att tro att en vänsterregering med kraftigt inslag av kommunister, eller t o m en kommunistledd regering, inte skulle utgöra ett tillnärmelsevis så stort hot mot kapitalismen och den rådande samhällsordningen som mindre intelligenta konservativa håller för troligt. Det kan också visa sig bli ett nödvändigt pris att betala för att systemet skall upprätthållas.

Låt oss nu däremot anta att en vänsterregering, ledd av kommunisterna och stödd på en majoritet i valmanskåren och i parlamentet, verkligen beslöt att genomföra djupgående antikapitalistiska åtgärder, däribland ganska drastiska nationaliseringar, tvingande ekonomisk samordning och planering, stora förändringar i arbetsmarknadslagstiftningen, socialvård, skolor, bostäder, kommunikationer och miljö. Alla dessa åtgärder gynnar de ”lägre inkomsttagarna”, och skattepolitiska åtgärder drabbar de rika. Detta är förmodligen vad man skulle vänta sig av en regering vars syfte påstods vara att radikalt omvandla det kapitalistiska samhället i socialistisk riktning. Den kanske inte kan göra allt på en gång, men den skulle åtminstone väntas börja på ett övertygande sätt. Vad händer då?

Det första som slår en i detta scenario är att det finns oerhört få exempel i verkligheten. Det enda fall som kommer någorlunda nära det är Salvador Allende i Chile. Detta betyder givetvis inte att det som hände i Chile under Allende bevisar något, även om det visar på något man måste räkna med. Jag nämner det snarare för att understryka att reformismens strategi knappast någonsin prövats, trots alla kontroverser som har omgett den. De reformistregeringar som har funnits har valt det första av de båda alternativen och inte gjort mycket, eller något alls, för att inge oro hos de härskande krafterna.

Nästa påstående om försöket att genomföra det slags åtgärder som räknades upp nyss är att det skulle väcka den häftigaste fientlighet bland konservativa krafter som besegrats vid valurnorna men som naturligtvis långt ifrån förlorat all sin enorma klassmakt.

Denna klassmakt lever kvar både inuti statssystemet och i samhället i stort. Givetvis måste det som en del av detta scenario antas, vilket delvis har demonstrerats av vänsterkrafternas valseger, att dessa vänsterkrafter har genomsyrat samhället, att de är väl förankrade på de flesta områden och att de har många vänner i statssystemet. Men för att ta det sista först är det givetvis realistiskt att vänta sig att den utan jämförelse största delen av ämbetsmannakåren på de högre nivåerna, och åtminstone ett mycket stort antal på de lägre, med största sannolikhet står på de konservativa krafternas sida i ideologiskt, politiskt och emotionellt avseende, inte på regeringens. I många fall kommer de bara att vara misstänksamma och tveksamma. Men i många andra fall är de bestämda motståndare till program och åtgärder som de anser djupt skadliga för det ”nationella intresset”. Många statstjänstemän i hela förvaltningen, många regionala och kommunala administratörer och tjänstemän och de flesta som arbetar i rättsväsendet på alla nivåer, tillsammans med polisen och

officerskåren, kan — och för säkerhets skull bör — antas i skiftande grad hysa motvilja mot regeringen. Detta motstånd behöver inte förmodas vara oåterkalleligt, men man måste utgå från att det finns i början.

Säkerligen kommer nya människor att anställas vilkas åskådning står i samklang med regeringens, och nya förvaltningsorgan, bemannade av sådana personer, kan inrättas. Man bör dock inte underskatta den administrativa förvirring och t o m kaos som kan uppstå och som personer av konservativ läggning i statssystemet inte har någon anledning att försöka undvika — snarare tvärtom. Detta innebär att en kamp, i själva verket klasskampen, också kommer att föras inom statssystemet på alla nivåer, och den måste för övrigt utkämpas även om staten dessförinnan har krossats. Hur kampen går beror i hög grad på vad som händer utanför statssystemet. De som är engagerade på den konservativa sidan påverkas kraftigt i sitt tänkande och beteende av hur vänsterkrafterna, först och främst regeringen, för kampen — med beslutsamhet, intelligens och förnuft, men också, vilket är avgörande, med förmåga och vilja att lita på folkets stöd och initiativ. Till detta återkommer jag strax.

Klassmakten hos de konservativa krafterna i det kapitalistiska samhället i stort tar sig många olika former: kontroll av strategiska medel för industriell, kommersiell och finansiell verksamhet och av stora resurser, kontroll över större delen av pressen och många andra media för politisk kommunikation och ideologi i allmänhet. De disponerar också stora, välförankrade politiska partier, föreningar, påtryckningsgrupper och organisationer av alla slag, av vilka många berömmar sig av att vara helt ”opolitiska”. Detta innebär för övrigt att de är konservativa utan att vara knutna till något visst parti. Dessutom står kyrkorna och deras satellitorganisationer på de konservativas sida i högre eller lägre grad, beroende på vilket land det är fråga om. De är dock ingenstans försumbara.

Inte heller är det bara fråga om organiserad, kollektiv makt. Det gäller också inflytande och verksamhet från individernas sida, där var och en bidrar på sitt område till att stärka de konservativa krafterna och främja de konservativa målen. Man måste räkna med att ett stort antal män och kvinnor som tillhör medel- och överklassen och intar relativt inflytelserika och ansvariga ställningar i samhället blir villiga att hjälpa till på det sätt de kan med uppgiften att rädda landet, försvara frihet, nationellt oberoende, sina barns framtid eller vad det nu kallas.

Man kan också anta att en process av akut polarisering har ägt rum under de veckor och månader som föregick den nya regeringens maktövertagande, särskilt under valkampanjen. Men kampen går in i en helt ny fas så fort regeringen har tillträtt. Det kan bli en kort respa på grund av att den besegrade sidan fylls av besvikelse och demoralisering. Men det varar inte länge, och de konservativa krafterna omorganiserar sig snart för en uppgift som för varje dag förefaller alltmer angelägen, nämligen att få en hatad regering att vackla och till sist falla. I denna uppgift får de ovärderlig hjälp från mäktiga kapitalistiska regeringar och internationella kapitalistiska intressen. Som jag påpekade i föregående kapitel är denna dimension av klasskampen av livsviktig betydelse, ja, så livsviktig att varje socialistiskt ”experiment” av det slag som jag har skisserat här säkerligen skulle bli mycket starkt beroende av internationell solidaritet och hjälp som kan neutralisera eller åtminstone mildra effekten av försöken att störta regeringen som skulle företas av inre och yttre konservativa krafter. En stor del av ansvaret för att bekämpa dessa krafter skulle vila på arbetarrörelserna i de utvecklade kapitalistiska länderna. I många fall skulle det innebära en svår kamp mot socialdemokratiska ledare som realistiskt sett måste räknas som en del, och en mycket viktig del, av de konservativa krafterna i dessa länder. Tanken att en starkt reformvänlig regering i ett europeiskt land skulle mötas av motstånd huvudsakligen från Förenta Staterna är nu helt förlegad. Det finns andra länder, t ex Tyskland och Storbritannien, med socialdemokratiska

regeringar som skulle kunna väntas hjälpa till att försöka få bukt med den anstötliga regeringen. Vänsterns ansvar i de berörda länderna skulle naturligtvis vara att göra denna uppgift svårare och helst omöjlig.

Varje reformåtgärd som regeringen vidtar stärker dess motståndare i deras beslutsamhet. Oppositionen kommer givetvis att använda alla de konstitutionella knep och institutionella chanser som står till förfogande, t ex i parlamentet. Men detta är bara en aspekt av kampen och på intet sätt den viktigaste.

Vi har redan nämnt kampen som kommer att föras i statssystemet, och vad som händer där kan mycket väl vara av allra största vikt. Det finns mycket som en fientlig byråkrati kan göra för att hindra och misskreditera en radikal och reformerande regering.

Kampen kommer emellertid också att föras i alla delar av samhället, i fabriker och kraftverk, vid varv och lagerhus, butiker och kontor, kaserner, skolor och universitet, liksom i press, radio och television, och likaså på gatorna. Den kommer att anta en oändlighet av former eftersom alla former av samhällslivet blir politiserade under förhållanden av stor social påfrestning och kris. För att uttrycka det mer exakt blir samhällslivets "politiska" karaktär, som hittills har dolts därför att rådande idéer och värderingar har varit allmänt accepterade, synlig och påträngande.

Det måste antas att en reformistisk regering kommer att försöka hålla denna intensifierade klasskamp inom mer eller mindre konstitutionella gränser och förhindra att den övergår till ett klasskrig. Den måste vara beredd på att vissa fascistliknande grupper ägnar sig åt sporadiskt våld, men den hoppas att detta kan begränsas och hållas under kontroll och att de konservativa krafterna i allmänhet inte uppmuntrar eller stöder, allra minst tar initiativet till och underblåsar, okonstitutionellt beteende som är avsett att störta regeringen eller göra sig kvitt den.

Men vad de konservativa krafterna bestämmer sig för att göra eller inte göra måste i hög grad bero på regeringens egna attityder och åtgärder. Det faktum att den har fått makten genom en valseger och har konstitutionell legitimitet på sin sida ger den en psykologisk och politisk fördel som det vore orimligt att underskatta. Det vore dock lika orimligt av en sådan regering att vänta sig att detta håller dess motståndare på den konstitutionella dygdens väg. Vissa element bland dem, kanske många, som hittills har hållit på konstitutionalismen — eftersom de inte haft anledning att göra något annat — kommer att finna det allt svårare, rentav omöjligt, att fortsätta på denna konstitutionella väg och övertalar sig själva att det är deras patriotiska plikt att avvika från den och uppmuntra andra att göra detsamma.

Frågan rör dock inte bara konstitutionalism och legalitet å ena sidan och antikonstitutionalism, våld, militärkupper och inbördeskrig å den andra. Vad det gäller, åtminstone i inledningsskedet och eventuellt över en utdragen period, är inte direkt våld och uppmuntran till våld utan ekonomiska och administrativa former av störning och oro, som kanske inte alls är illegala och absolut inte våldsamma. Vad regeringen här står inför är att de konservativa krafterna, med alla medel de har till förfogande, bedriver många olika former av klasskamp. Denna kamp är tillräckligt militant till syfte, karaktär och följd för att man skall kunna kalla den klasskrig snarare än klasskamp, och ändå går den inte alls så långt som till vapen och inbördeskrig.

I detta läge är det avgörande hur regeringen reagerar. Men det är också det slags situation som en reformistisk strategi finner oerhört svår att hantera. Reformistiska ledare är fullt medvetna om att Marx hade rätt när han sade att allmän rösträtt kunde ge rätten att regera men inte makten att regera. Det finns emellertid en stor skillnad mellan att veta detta och veta hur man skall handla och vara villig att handla.

Regeringen kommer att utsättas för starka påtryckningar att vara "resonabel", att kompromissa

och jämka, att lägga sina mer ”extrema” förslag på is till ett ”lägare tillfälle”, att konsolidera de hittillsvarande resultaten och vänta. Det kommer att finnas personer i regeringen som starkt frestas att ge efter för sådana uppmaningar och lätt hittar ett passande citat i Lenins Vänsterkommunismen — en barnsjukdom som stöd för kompromiss, eller ett lämpligt prejudikat från den bolsjevikiska historien med samma innebörd.

Det är heller inte sagt att en sådan advokatyr alltid har fel, även om det är risk för att den, om den accepteras som en allmän strategi, bara kommer att tolkas som ett tecken på svaghet och obeslutsamhet av de konservativa krafterna. Den kommer att stimulera dem att med ännu större iver ägna sina ansträngningar åt att få regeringen att vackla, medan regeringens anhängare förlorar modet och blir demoraliserade, förvirrade och splittrade. Den stora massan som svänger fram och tillbaka blir mer mottaglig för oppositionens lockrop.

Om emellertid regeringen verkligen beslutar att gå vidare med sitt program måste den också oeftergivligen bli starkare för att kunna gå framåt och överleva. Framsteg och försvar blir i detta fall en och samma sak.

Regeringen har bara en enda stor resurs, nämligen sitt stöd hos folket. Detta stöd, som kom till uttryck i valet, måste dock upprätthållas genom oerhört svåra perioder, och det måste mobiliseras. Partierna som stöder regeringen kommer säkerligen att göra detta, eller försöka göra det, av hänsyn till sina egna medlemmar. Andra arbetarorganisationer, t ex fackföreningarna, deltar också. Vad som krävs är emellertid något mycket mer omfattande än som kan ställas till förfogande av sådana organisationer. Det krävs ett flexibelt och komplicerat nätverk av organ för folkligt deltagande som fungerar i hela samhället och inte avser att ersätta staten utan att komplettera den. Detta är en variant av begreppet ”dubbelmakt” såtillvida att organen för folkligt deltagande inte trotsar regeringen utan tjänar som ett defensivt-offensivt och allmänt understödjande element i vad som är ett halvrevolutionärt och oerhört laddat läge.

I detta perspektiv måste en reformistisk strategi, om den tas på allvar och tillämpas fram till slutet, leda till en enorm utvidgning av demokratiskt engagemang på alla områden av samhällslivet, vilket är liktydigt med en mycket stor omvandling av statens och existerande borgerliga demokratiska formers karaktär. Om det förhåller sig så, visar det sig att den reformistiska strategin ytterst omfattar ett erkännande av sanningen i Marx och Engels tes att ”arbetarklassen helt enkelt inte kan tillskansa sig statsmaskineriet och utnyttja det för sina egna syften”.

Sanningen i denna sats gör dock inte den sats giltig som Marx, Engels och Lenin förknippade med den, nämligen att den existerande staten måste krossas *för att* ersättas av proletariats diktatur. Som jag påpekat tidigare är den länk illusorisk som de fäste mellan krossandet av den existerande staten och vad de uppfattade som proletariats diktatur. På krossandet av den existerande staten följer uppkomsten av en annan, ”egentlig” stat, helt enkelt därför att en ”egentlig stat” är en absolut tvingande nödvändighet när övergången från ett kapitalistiskt samhälle till ett socialistiskt skall organiseras.

Denna övergång både *omfattar* och *fordrar* radikala förändringar i strukturerna, sätten att fungera och personalen i den existerande staten, liksom också skapandet av ett nät av organ för folkligt deltagande, vilket är detsamma som ”dubbelmakt”. Den reformistiska strategin, åtminstone i denna ”starka” variant, kan leda till en kombination av ledning och demokrati som är tillräckligt effektiv för att hålla de konservativa krafterna i schack och skapa förutsättningarna för att övergången skall kunna fortskrida.

Det finns många regimer där någon sådan möjlighet över huvud taget inte finns och där radikala

sociala förändringar till sist måste lita till vapenmakt. Borgerliga demokratiska regimer däremot kan eventuellt erbjuda denna möjlighet, med hjälp av en strategi som tar avstånd från undertryckandet av all opposition och kvävandet av alla medborgerliga rättigheter. En sådan strategi är fylld av osäkerhetsmoment och fällor, av faror och dilemman, och den kan till sist visa sig ogenomförbar. Men det är bäst att skaffa sig en nykter uppfattning om alternativets karaktär och inte låta slagorden ta över. Regimer som, av tvång eller av fritt val, är beroende av att undertrycka allt motstånd och kväva alla medborgerliga rättigheter måste i politiskt avseende betraktas som företrädare för en katastrofal tillbakagång från borgerlig demokrati, vilka ekonomiska och sociala resultat de än kan uppnå. Den borgerliga demokratin är invalidiserad av sina klassbegränsningar och står under ständigt hot om ytterligare och drastiska skador tillfogade av de konservativa krafterna, och detta sker allra mest under en epok av permanent och allvarlig kris. Men de medborgerliga rättigheter som, om än aldrig så otillräckligt och prekärt, ingår i den borgerliga demokratin är produkter av århundraden av oavslutad folklig kamp. Den marxistiska politikens uppgift är att försvara dessa rättigheter och att göra det möjligt att utvidga och öka dem genom att avlägsna deras klassbarriärer.

Litteratur

- ALTHUSSER, L., *For Marx*, London, 1970. (Sv. övers. 1968 *För Marx*)
- *Lenin and Philosophy and Other Essays*, London, 1971. (Sv. övers. 1969 *Lenin och filosofin*)
- ANDERSON, P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, London, 1975. (Sv. övers. *Övergångar från antiken till feodalismen*)
- *Lineages of the Absolutist State*, London, 1975. (Sv. övers. 1979 *Den absoluta statens utveckling*)
- ANWEILER, O., *Les Soviets en Russie 1905-1921*, Paris, 1972.
- ARRIGHI, G. och SAUL, J. S., *Essays on the Political Economy of Africa*, New York, 1973.
- AVINERI, S., *The Social and Political Thought of Karl Marx*, London, 1968.
- Ed., *K. Marx on Colonialism and Modernisation*, New York, 1968.
- BLACKBURN, R., Ed., *Ideology in Social Science*, London, 1972.
- BLOOM, S. F., *The World of Nations*, 2nd ed., New York, 1961.
- BOTTOMORE, T., Ed., *Karl Marx*, New York, 1971.
- BRUS, W., *Socialist Ownership and Political Systems*, London, 1975.
- BUKHARIN, N., *Historical Materialism*, Ann Arbor, 1969. *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, London, 1971-. (Sv. övers 1923 [Den materialistiska historieuppfattningen](#))
- CARR, E. H., *The Bolsheviki Revolution 1917-1923*, London, 1966. (Sv. övers. 1970 *Ryska revolutionen 1917-1923*)
- *The Interregnum 1923-24*, London, 1969. (Sv. övers. 1974 *Mellan Lenin och Stalin*)
  - *Socialism in One Country 1924-26*, London, 1970-73.
- CARRÈRE D'ENCAUSSE, H. och SCHRAM, S. R., Eds., *Marxism and Asia*, London, 1969.
- CHANG, S. H. M., *The Marxian Theory of the State*, New York, 1965.

- CHATELET, F., PISIER-KOUCHNER, E. och VINCENT, J.-M., Eds., *Les Marxistes et la politique*, Paris, 1975.
- CENTRE D'ÉTUDES ET DE RECHERCHES MARXISTES, *Sur le 'Mode de Production Asiatique'*, Paris, 1969.
- CLAUDIN, F., *The Communist Movement from the Comintern to the Cominform*, London, 1975. (Sv. övers. 1980 [Krisen i den kommunistiska rörelsen, band 1](#))
- COHEN, S. F., *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, London, 1974. (Sv. övers. 1981 *Bucharin och den ryska revolutionen*)
- COLLETTI, L., *From Rousseau to Lenin*, London, 1973.
- COLLINS, H. och ABRAMSKY, C., *Karl Marx and the British Labour Movement*, London, 1965.
- Critique*, London, 1973-.
- DEUTSCHER, I., *The Prophet Armed. Trotsky: 1879-1921*, London, 1954. (Sv. övers. 1971 [Den väpnade profeten](#))
- *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921-1929*, London, 1959. (Sv. övers. 1972 [Den avväpnade profeten](#))
- *The Prophet Outcast. Trotsky: 1929-1940*, London, 1963. (Sv. övers. 1973 [Den förvisade profeten](#))
- *Stalin, A Political Biography, Revised Edition*, London, 1966. (Sv. övers. 1972 [Stalin : en politisk biografi](#))
- *Ironies of History*, London, 1966.
- DRAPER, H., Ed., *Marx and Engels: Writings on the Paris Commune*, New York, 1971.
- Economy and Society*, London, 1972.
- ENGELS, F., *Introduction to K. Marx's The Class Struggles in France, 1848 to 1850*, in SW 1950, Moscow, 1950.
- *The Origin of the Family, Private Property and the State*, in SW 1968, London, 1968. (Sv. övers. 1978 *Familjens, privategendomens och statens ursprung*)
- *The Peasant War in Germany*, Moscow, 1956. (Sv. övers. *Tyska bondekriget*)
- *Anti-Dühring*, Moscow, 1962. (Sv. övers. 1976 *Anti-Dühring*)
- EVANS, M., *Karl Marx*, London, 1975.
- GERAS, N., *The Legacy of Rosa Luxemburg*, London, 1976.
- GERASSI, J., Ed., *Towards Revolution, Vol. 1: China, India, Asia, the Middle East*, London, 1971.
- *Towards Revolution, Vol. 2: The Americas*, London, 1971.
- GORZ, A., *Socialism and Revolution*, London, 1975.
- GRAMSCI, A., *Selections from the Prison Notebooks* (Ed. Quintin Hoare and G. Nowell Smith), London, 1971. (Sv. övers. 1981: *Brev från fängelset*)
- GRUBER, H., Ed., *International Communism in the Era of Lenin*, New York, 1972.

- Sovjet Russia Masters the Comintern, New York, 1974.
- HOBBSBAWM, E. J., Labouring Men, London, 1964.
- HOWARD, D. och KLARE, K. E., Eds., The Unknown Dimension. European Marxism Since Lenin, New York, 1972.
- HUNT, R.N., The Political Ideas of Marx and Engels, Vol 1: Marxism and Totalitarian Democracy. 1818-1850, London, 1975.
- JAY, M., The Dialectical Imagination, London, 1973.
- Kapitalistate, San Jose, 1973-.
- KAROL, K. S., China, The Other Communism, London, 1968.
- The Second Chinese Revolution, London, 1975.
- KATZNELSON, I., ADAMS, G., BRENNER, P., WOLFE, A., The Politics and Society Reader, New York, 1976.
- KAUTSKY, K., The Road to Power, Chicago, 1910.
- The Dictatorship of the Proletariat, Ann Arbor, 1964.
- The Class Struggle, New York, 1971.
- KEMP, T., Theories of Imperialism, London, 1967. (Sv. övers. 1972 *Teorier om imperialismen*)
- KOLAKOWSKI, L., Toward a Marxist Humanism, London, 1968.
- KORSCH, K., Karl Marx, London, 1938.
- Marxism and Philosophy, London, 1970.
- LENIN, V. I., Two Tactics of Social-Democracy in the Democratic Revolution, in SWL, London, 1969. (Sv. övers. 1974 *Socialdemokratins två taktiska linjer i den demokratiska revolutionen*)
- Imperialism, the Highest Stage of Capitalism, in SWL, London, 1969. (Sv. övers. 1969 *Imperialismen, kapitalismens högsta stadium*)
- The State and Revolution, in SWL, London, 1969. (Sv. övers. 1970 *Staten och revolutionen*)
- 'Left-Wing' Communism-An Infantile Disorder, in SWL, London, 1969. (Sv. övers. 1974. *Radikalismen - kommunismens barnsjukdom, äldre tolkning: Vänsterkommunismen - en barnsjukdom*)
- What is to be Done?, in CWL, vol. 5, Moscow, 1961. (Sv. övers. 1972: *Vad bör göras?*)
- The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky, in CWL, vol. 28, Moscow, 1965. (Sv. övers. 1975 *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky*)
- LICHTHEIM, G., Marxism: An Historical and Critical Study, London, 1962.
- LIEBMAN, M., Leninism under Lenin, London, 1975. (Sv.över: [Lenins leninism](#))
- LOOKER, R., Ed., Rosa Luxemburg. Selected Political Writings, London, 1972.
- LUKÁCS, G., History and Class Consciousness, London, 1971. (Sv. övers. 1970 *Historia och klassmedvetande*)
- LUXEMBURG, R., Rosa Luxemburg Speaks, New York, 1971.

- MANDEL, E., *The Leninist Theory of Organisation*, London, 1971. (Sv. övers. 1970: [Om leninismen](#))
- *Late Capitalism*, London, 1975. (Sv. övers. 1974: [Senkapitalismen, del 1](#))
- MAO TSE-TUNG, *Selected Works*, 4 vols., Peking, 1965-7. (Sv. övers. *Valda verk*)
- *Mao Tse-tung Unrehearsed* (Edited by S. Schram), London, 1974. (Sv. övers 1976 *Politiska skrifter : tal och brev 1956-71*)
- MARCUSE, H., *Soviet Marxism*, London, 1958.
- MARX, K., (de flesta av Marx' texter finns i sv. övers.)
- *Critique of Hegel's Doctrine of the State*, in EW, London, 1975.
  - *On the Jewish Question*, in EW, London, 1975.
  - *A Contribution to the Critique of Hegel's Philosophy of Right*, Introduction, EW, London, 1975.
  - *Economic and Philosophical Manuscripts*, in EW, London, 1975.
  - *The Class Struggles in France: 1848 to 1850*, in SE, London, 1973.
  - *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, in SE, London, 1973.
  - *'Inaugural Address of the International Working Men's Association'*, in FI, London, 1974.
  - *The Civil War in France*, in FI, London, 1974.
  - *'Conspectus of Bakunin's Statism and Anarchism (Extract)'*, in FI, London, 1974.
  - *'Critique of the Gotha Programme'*, in FI, London, 1974.
  - *Capital*, vol. I, Pelican Ed., London, 1976.
  - *Capital*, vol. I-III, Moscow, 1959-62.
  - *Theories of Surplus-Value*, 3 vols., Moscow, 1969-72.
  - *The Poverty of Philosophy*, London, 1936.
  - *Grundrisse*, Pelican Ed., London, 1973.
- MARX, K. och ENGELS, F., (de flesta här nämnda texter finns i sv. övers.), *Manifesto of the Communist Party*, in Revs., London, 1973.
- *'Addresses of the Central Committee to the Communist League (March and June 1850)'* in Revs., London, 1973. - *'Documents of the First International'*, in FI, London, 1974.
  - *'Circular Letter to Bebel, Liebknecht, Brache et al.'*, in FI, London, 1974.
  - *Selected Works*, London, 1968.
  - *The German Ideology*, London, 1965.
  - *On Britain*, Moscow, 1953.
- MC LELLAN, D., *The Thought of Karl Marx*, London, 1971.
- MEDVEDEV, R., *Let History Judge* (paperback ed.), London, 1976.
- MÉSZÁROS, I., *Marx's Theory of Alienation*, London, 1970.

- MILIBAND, R., *The State in Capitalist Society* (paperback ed.), London, 1973. (Sv. övers. 1970: [Statsmakten i det kapitalistiska samhället](#))
- MILLS, C. W., *The Marxists*, London, 1963.
Monthly Review, New York, 1949-.
- NETTL, J.P., *Rosa Luxemburg*, 2 vols., London, 1966.
- NEUMANN, F., *The Democratic and the Authoritarian State*, New York, 1957.
New Left Review, London, 1960-
- O'CONNOR, J., *The Fiscal Crisis of the State*, New York, 1973.
- PASHUKANIS, E.H., *La Théorie générale du droit et le marxisme*, Paris, 1970.
- POULANTZAS, N., *Political Power and Social Classes*, London, 1973. (Sv. över. fr. franska orig. 1970 *Politisk makt och sociala klasser*)
- *Fascism and Dictatorship*, London, 1974. (Sv. övers 1973: *Fascism och diktatur*)
- RADJAVI, K., *La Dictature du prolétariat et le dépérissement de l'état de Marx à Lenine*, Paris, 1975.
Review of African Political Economy, London, 1975.
- ROSSANDA, R., Ed., *Il Manifesto*, Paris, 1971. (Sv.övers. 1973: *Il Manifesto*)
- RUBEL, M., *Karl Marx devant le bonapartisme*, Paris/The Hague, 1960.
- *Marx critique du marxisme*, Paris, 1974.
- SANDERSON, J., *An Interpretation of the Political Ideas of Marx and Engels*, London, 1969.
- SARTRE, J.-P., *Situations VI. Problèmes du marxisme. 1.*, Paris, 1964.
- *Situations VII. Problèmes du marxisme. 2.*, Paris, 1965.
- SCHRAM, S.R., *The Political Thought of Mao Tse-tung*, London, 1969.
- SINGER, D., *Prelude to Revolution*, London, 1970.
Socialist Register, London, 1964—.
- STALIN, J., *Leninism*, London, 1940. (Sv. övers. 1974 *Om leninismens grunder*)
- SWEEZY, P., *The Present as History*, New York, 1953.
- TROTSKY, L., *The History of the Russian Revolution*, London, 1965. (Sv. övers. 1988: *Ryska revolutionens historia*)
— *The Revolution Betrayed*, London, 1967. (Sv. övers. 1969: *Den förrådada revolutionen*)
— *1905*, London, 1971. (Sv. övers. 2011: *Året 1905*)
— *The Struggle against Fascism in Germany*, New York, 1971. (Sv. övers. [Kampen mot nazismen i Tyskland](#))
— *The Challenge of the Left Opposition*, New York, 1975.
- WATERS, M.-A., *Rosa Luxemburg Speaks*, New York, 1970.
- WESTERGAARD, J. och RESLER, H., *Class in a Capitalist Society. A Study of Contemporary*

Britain, London, 1975.

WILLIAMS, G. A., Proletarian Order, London, 1975.

WODDIS, J., New Theories of Revolution, London, 1972.